

POVIJEST STAROGA ORIJENTA

KNJIGA I.

OD NAJSTARIJIH VREMENA DO U
JEDANAESTO STOLJEĆE PRIJE ISUSA

NAPISAO
DR. GAVRO MANOJLOVIĆ

Svezak drugi (Str. 221.—354.): a) Zemlje i kultura na Eufratu i Tigru.

U ZAGREBU 1923.
IZDANJE „MATICE HRVATSKE“
TISAK NADBISKUPSKE TISKARE

POVIJEST STAROGA ORIJENTA

KNJIGA I.

OD NAJSTARIJIH VREMENA DO U
JEDANAESTO STOLJEĆE PRIJE ISUSA

NAPISAO
DR GAVRO MANOJLOVIĆ

Svezak drugi (Str. 221.—354.): a) Zemlje i kultura na Eufratu i Tigru.

U ZAGREBU 1923
IZDANJE „MATICE HRVATSKE“
TISAK NADBISKUPSKE TISKARE

DIO TREĆI.

ZEMLJE I KULTURA NA EUFRATU I TIGRU.

A.

Sumerci i Semiti. Stari gradovi.

I.

Eufratska (babilonska) kultura. — U dosadašnjim svojim prikazivanjima uvijek smo mislili a kojiput i pokazivali na to, da je u starom prednjem Orijentu bila još jedna kultura osim egipatske, maloazijsko-hetitske i egejske, povezanih i proknutih jedne s drugima. To je kultura, kojoj je žarište bilo u nizinama donjih tokova velikih rijeka Eufrata i Tigra. Mogli bismo je nazvati eufratskom, ali kako je grad Babilon na Eufratu već koncem III. tisućljeća postao državno najznatniji od svih drugih gradova i trajnim stjecištem kulturnih i vjerskih struja, obično tu kulturu zovemo babilonskom.

Eufrat i Tigris. Mesopotanija i Babilonija. — I to nizozemlje, kao i nilsku dolinu, natapaju redovne godišnje poplave obiju rijeka; one nastaju, stranih armenskih planina topi zimski snijeg i led. Rijeka *Tigris*, koja izvire na južnoj strani armenskoga Taurskoga gorja a kod današnjega grada Diarbekra ulazi u šire doline, mnogo je kraća od Eufrata i dosta ravnim smjerom traži svoj utok u Persijski zaljev. *Eufrat* nastaje na sjeveru kod armenskoga Taura od dviju velikih rijeka, koje obje teku najprije zapadnim pravcem. Sjevernija rijeka, *Karasu* ili *Zapadni Eufrat*, izvire daleko na sjeveru blizu grada Erzeruma, pa prošavši blizu gradova Mamakhatuna i Erzidžana okuči se k jugu, gdje onda s istočne (lijeve) strane primi *Istočni Eufrat* ili

»Muradsu« (stari: Arsanias), koji na sjeveru od Vanskoga jezera izvire blizu grada Melasgierta i prolazeći u blizini gradova Muša i Kharputa juri k sastavcima sa Zapadnim Eufratom. Spojen ovako Eufrat probija sebi dalje k jugu mimo grad Malatiju put kroz gudure Armenskoga Taura i tako pomalo ulazi u šire doline i ravnine mimo važnoga prelaza iz Sirije u Mesopotaniju kod Biredžika (Karkemiša); istom mnogo niže k jugu, kod Balisa Eufrat udari jugoistočnim smjerom prema nizozemlju i primiče se Tigru. Time je Eufrat daleko k zapadu zaokružio svojim srednjim tokom.

Prostrane krajeve između srednjih tokova Eufрата i Tigra pa gorskih zemalja Kurdistan i Armenije dolje k jugu do one crte, gdje se donji Eufrat najviše primakao (na 30 km) gradu Bagdadu na Tigru, zvali su Grci *Mesopotamijom* («Medurječje»), Arapi ih zovu »El-Džesire« («Otočje»); zemlje dalje od te crte k jugu zovemo pravom *Babilonijom*, Arapi je zovu »Irak Arabi«. — Rijeka *Tigris* prima s istoka iz Zagros-gorja više pritoka: Khoser, Veliki Zab, Mali Zab, Adhem (stari: Radanu) i Dijalu (stari: Turnat). Eufrat prima u samoj Mesopotamiji s lijeva rijeke Belik i Khabur; oдавle niže, u dužini od 1000 km, ne prima nikakve pritoke. — U današnje vrijeme obje se rijeke, još daleko od mora, stječu u jednu: Šatt-el-Arab, koji s istočne strane prima pritoke Kerkhu i Karûn; u staro doba Persijski se zaljev prostirao mnogo dalje u suhu zemlju, tako da je u more utjecao Tigris za se, a Eufrat za se pred današnjim gradom Kornom. Taj dio mora kod »utoka rijekâ« zvali Babilonci »Nâr marrâtî«. Dužina je Eufратova toka nešto 2500 km, a Tigrova nešto 1600 km.

Kad je Eufrat stigao u nizozemlje, odvajaju se od njega rukavi, koji se sada gube u močvare ili odlaze u Tigris; tako mu korito bude uže i pliće, osobito u užoj Babiloniji, gdje mu vodu odnosi množina prokopa. Istom mu poslije rijeka ili prokop Šatt-el-Hai i drugi odvojci, ponajviše negdašnji prokopi, nanovo donose obilnije vode, i to sada obratno, iz Tigra; no zato Eufrat bliže ušću opet gubi vodu u obližnje kaldejske vodoplavine, jer mu tu niske obale odavno već ne štite zane-mareni nasipi. U staro pak doba bio je počevši od Hita sa-građen širok i dubok prokop, Pison (grč. Pallakotta), dug

više stotina kilometara, koji se k zapadu odvajao od Eufrata i duž ruba arapske pustinje tekao uporedo s njim, pa je za sebe uvirao u more; tim je odvodnjivao one vodoplavne donje krajeve i stvarao rodnu težatnu zemlju između pustinje i Eufrata. — Tako su se u ovo staro doba radnjom čovječjih ruka uređivale vode obiju velikih rijeka i redovne godišnje poplave. Tigrova poplava počinje se početkom marta, prvih sedmica maja narasla je najjače, a onda do sredine junija dosta brzo splasne; Eufratova se poplava počinje istom koncem marta, najjača je koncem maja, a istom se u septembru voda potpuno povratila u svoje korito. Već mjeseca aprila Eufrat kod utoka Khaburova poplavio je okolinu kao kakvo jezero; niže Hita preplavi obje strane (osobito u paraleli Bagdada, kamo mu vodu odnosi i »S e k l a v i j e-prokop«), a poplavljuje i u kraju k zapadu od razvalina Birs-Nimruda (stari grad Borsippa) pa sve dalje niže, no sada ponajviše na zapadnoj strani. — Osim proljetne i ljetne visoke vode obiju velikih rijeka, koja je uz uređeni sustav odvodnih, navodnih i plovnihi prokopa i obrambenih nasipa i ustavâ od najstarijih vremena pa sve do propadanja državne vlasti arapskih halifa 12. i 13. stoljeća po lsusu pretvarala eufratsko-tigarsko nizozemlje u najplodnije oranice i vrtove svijeta, padaju u Babiloniji i z i m s k e o b i l n e k i š e poglavito u novembru i decembru. Tih nema u Egiptu, koji natapaju samo poplave Nila. Zimi zna u Babiloniji i naglo zahladiti, ali jedva kada do smrzavice, kad udare vjetrovi s visokih iranskih gora. Zato od maja do novembra znaju prolaziti sedmice i mjeseci bez oblačka na žarkome nebu; tada česti v i h o r i sa zapada, iz arapske pustinje, donose pravihi oluja prašine; no u staro doba pustinja je od zapadne eufratske obale bila mnogo dalje, jer je dobro navodnjena težatna zemlja bila pustinju daleko odmakla.

Dok u Mesopotamiji rodi loza, maslina, smokva i mo-granj (šipčanica) kao i u Siriji, ima Babilonija samo žita (pšenicica, ječam, sezam, proso), ali nekada u silnu obilju; ostale potrebe zadovoljavali su paomino drvo i visoka trska i rogoz. Tu su babilonsku rodnu crnu zemlju — kao i egipatsku — u nepoznatoj davnini otela močvarama i pijesku — kao i nekad u Egiptu — nepoznata prva ljudska plemena, koja su onuda, kao i danas arapska, lutala po oskudnim močvarnim ili pjes-

kovitim pasištima sve dok nije došla viša gvozdena sila nekih osvajača pa je snagom i stvaralačkim redom prve države odredila, da se kopaju kanali (prokopi), da se suše bare i močvare, da se grade ustavi i nasipi. Od vodene i pješčane pustinje postade tako kroz stoljeća, »u znoju lica« čovječjega, raj na zemlji babilonskoj. A kako je sada, poslije mongolskoga razaranja u 13. stoljeću po Is. i poslije nereda i nemoći mongolskih i turskih uprava u tom negdašnjem raju? Isušena pasišta, no ponajviše močvare i rogozne bare; samotni humci razvaljenih starih gradova i hramova, koji stoje često pola godine optočeni vodom; prazna ili blatom zagaćena korita prokopâ: svuda lutaju podivljala stočarska arapska plemena, koja sa strahom obilaze oko onih razvalinskih brežuljaka, odakle ih sada plaše aveti i sablasni duhovi.

Razvalinski humovi: a) u Babiloniji. — Da! u tim su brežuljcima pokopani život i stara slava toliko koljena. Kako su građevine u nizozemlju, na daleko i široko bez kamena, nastajale od sušenih i samo za vanjsku stranu zidova pečenih cigala, ne dočekaše dike egipatskih građevina od nezatariva kamena, da ih vide kasne ljudske oči; samo gdje gdje iz razvalinskih humova strši kula ili zid. To su ti arapski »telli«. Ima tih, da tako rečemo, grobova drevnoga života i kulture osobito u nekadašnjoj Mesopotamiji, Asiriji i nadasve u Babiloniji veliki broj. Svakomu nadješe beduinska plemena ime: Abu-habba, na Eufratu, dvojni grad, i to: pravi Sippar boga Sunca (naprosto: Sippar) i Sippar božice Anunite ili Agade (Akka d). — Nekoliko sati k sjeveru na pol puta među Fe-ludžom i Bagdadom: Akarkuf = Dur-Kurigalzu. — Od Sippara nešto 50 km k jugoistoku: Tell-Ibrahim = Kutha. — Dalje: El Ohaimir, 13 km k istoku od razvalina grada Babilona, blizu staroga prokopnoga korita Šatt-en-Nila; to su humovi El-Khazne i El-Bandar i nekoliko humaka = dvojni grad Kiš i Kharsag-kalamma. — Na sjeveroistočnom rubu Afedž-močvarâ, do 12 km k jugu od mjesta Hillaha (gdje je stajao stari Babilon): Nuffar = Nippur (u Bibliji »Kalneš«). — K jugoistoku od grada Divanije: Fâra = Sukkur ili Šurippar, pa Abû-Hatab (= Kišurra?). — Tell-Id ili Tell-İzde, a to je samo hum od skamenjena pijeska i glinenih naslaga, 5–6 km od Šatt-el-Kara, nastavka korita Šatt-en-Nila; ne zna

se jo
Kara
Do 1
el-Ka
ime
rubu
nun-l
ne z
Hibba
okupa
razva
To su
»Ere
od Ša
Tell
kova
mnog
Šahra
»telli
latije
vrlo
kasni
u tim
je na
u hur
du m

visok
Birs-l
padu
današ
danas
strani
Merk
grads
strani
dviju

se još, koje je naselje tu bilo. — Do 8 km k istoku od Šatt-el-Kara, 20 km od Tell-Ida: Jôkha = Umma (Giškhu). — Do 12 km k zapadno-jugozapadu od Jôkhe, sasvim blizu Šatt-el-Karu: Hammâm s velikim razvalinama; ne zna se još staro ime grada. Blizu je humak Farve. — Bismaja na sjevernom rubu prokopa Hor-el-Barkea; ime mu je pisano znacima »ud nun-ki«; izgovor mu još ne znamo. — Ni razvalinama Džidru ne znamo staro ime. — Tellô = Lagaš. — Surghul i El-Hibba; Surghul stoji do 7 sati hoda od mjesta Šatre, u tri okupa humaka, a 10 km na sjeveru od Surghula stoji sa svojim razvalinama na gotovo 480 hektara prostora humlje El-Hibba. To su bila samo grobišta. — Varka = Uruk (u Bibliji »Erekh«). — Senkereh = Larsa. — Tell-Medain, k istoku od Šatt-el-Kara, mnogo visova; još se ne zna staro ime grada. Tell Sifr, po svoj prilici stari Dur-Gurgurri (= »grad kovača bakra«). — Mukajjar = Ur. — Tell-Lahm; u okolini mnogo drugih humova; ime se gradu još ne zna. — Abû-Šahrain = Eridu, k zapadu od Eufrata. — To su samo oni »telli« počevši od Abu-Habbe k jugu, koje je pokušno ili obilatiije iskopavanje današnje nauke razotkrilo; osim tih ima vrlo mnogo i drugih, koje nije istraživanje ni dodirnulo pa će kasnija naučna iskopavanja naći, koja li se stara imena kriju u tim »grobovima« gradova i hramova. — Znamo i to, gdje je na Tigru stajao važni grad Opis (Upi), a gotovo sigurno je u humovima Lamlun-el-kedime razrušeni stari grad Adadum.

K jugu od mjesta staroga Babilona strši iz jednoga »tella« visok zid; tu je mjesto grada Borsippe = današnji »tell« Birs-Nimrud. Sam grad Babel (Babilon), 13 km k zapadu od El-Ohaimira, stajao je na Eufratu nešto k sjeveru od današnjega grada Hillaha; i na zemljištu staroga Babela ima danas tri sela. Tu se je na velikom prostoru ispelo više prostranih humova i mnogo gomila, sve k jugu od »tella« Babila: Merkez, Išan-il-Asvâd, Išan-Omrân. Jasni tragovi vanjskih gradskih bedema pokazuju, da im sjeveroistočna i jugoistočna strana bješe vrlo duga. Pod brežuljkom Kasrom stoje ostanci dviju* palača kralja Nebukadnezara na mjestu manjih palača

* sjeverne i južne; južna je zapravo dvojna.

starijih kraljeva, a pod humom Babilom na sjeveru ostanci su one palače, koja je bila zidana na podnošku visoku 30 m; to su oni glasoviti »viseći vrtovi Semiramidini« grčkoga pripovijedanja.

b) u Asiriji; k sjeveru od Abu-Habbe (Sippara) pretražen je mnogo manji broj razvalinskih humova, ali su ondje provedena prva i velika otkrića, i to u nekadašnjoj Asiriji. Tu stoje pokopane asirske prijestolnice. Prema dosadašnjoj stolici turskoga valiye (namjesnika), gradu Mosulu, na protivnoj (lijevoj) strani rijeke Tigra, razvalinski brežuljci kod selâ Kujundžika i Nebi-Junusa grob su stare silne Ninive (Ninive); u kujundžičkom brežuljku iskopale su se ruševine sjeverne i jugozapadne palače kralja Sankheriba (705.—681.); jugozapadnu palaču obnovio je Sankheribov unuk Assurbanipal (Sardanapal; 668.—626.); u njoj se i u sjevernoj palači otkrio jedan od najvećih nalazaka historijske nauke: golemu knjižnicu toga kralja. — Do 5 sati k sjeveru od Kujundžika kod sela Khorsabada otkrila se prijestolnica i palača kralja Sargona (Sarrukina II., 722.—705.): Dur-Sarrukîn. Tell-Nimrud, 18 km k jugu od Ninive, krio je razvaline triju velikih kraljevskih palača grada Kalakha: sjeverozapadnu palaču Assurnâsir-pala II. (884.—859.), središnju sina mu Salmanassara III. (859.—824.), jugozapadnu Sankheribova sina Asarhaddona (681.—668.). — Hum Kalah-Šerghat na zapadnoj Tigrovoj obali, prema utoku Maloga Zaba, krije razvaline najstarije prijestolnice asirske, grada Assura. — Kod Balavata bijaše asirski grad Imgur-Bel, gdje su se našla brončana vrata s divnim reljefima.

c) u Mesopotamiji, Elamu i Palestini. — Za istraživanjima u Babiloniji i Asiriji daleko zaostaju istraživanja i kopanja u Mesopotamiji, jer se nije dospjelo mnogo raditi. — Kopalo se samo za pokus na rijeci Khaburu kod Arbana i više gore Tell-Halaf i u Ras-el-hainu (Resaini); vrlo je malo rađeno za pretraživanje drevnoga važnoga svetišta boga Mjeseca, grada Harrana na rijeci Balikhu. — Još je jedna zemlja, k istoku od donjega Tigra i sjevernoga dijela Persijskoga zaljeva, kojom protječu rijeke Kerkha i Karûn, bila u najstarije vrijeme kulturno čisto babilonska; to je zemlja Anšani i Elam, današnji Khusistan i Arabistan. U razvali-

nama njezina velikoga grada, u perzijsko vrijeme nazvanu Susa, našla su francuska iskopavanja vrlo važnih spomenika. — U sjevernoj Palestini, na južnim brežuljcima plodne ravni Jezreelske, istražene su razvaline gradova Taanâka (str. 40.) i Megidda (danas brežuljak El Muttessellim), pa se u Taanâku našao arhiv kneza Istar-vašura (Aširat-jašura). U južnoj Palestini istražen je razvalinski brežuljak Tell-Hesy grada Lakiša (str. 40.), gdje se za 26 m visine razvalinâ našlo da je jedan nad drugim (kao i u Troji) nastajalo s vremenom 8 gradova; na cesti od Jerusalema k moru u Jaffu (Jopi) pokriva razvalinski hum nekadašnju tvrđavu Geser s više naseonih naslaga jedna nad drugom. — I velika zemlja Arabija krije mnogo starih historijskih spomenika.

Ekonomijska važnost tih zemalja. — Sve te zemlje, koje u velikom sjevernom polukrugu obrubljaju visoki gorski krajevi zapadnoga Irana, Armenije i Male Azije, pa u drugom (južnom) polukrugu Levantinsko i Crveno More, Indijski ocean i Perzijski zaljev, uvijek je bio u glavnom jedna ekonomska, a pogotovu etnografska i historička cjelina. U ekonomijskom pogledu te su se zemlje nadopunjavale, a svojom obilatošću i bogatstvom Sirija, Mesopotamija, Asirija i Babilonija vabile su gorske i daljnje ratoborne narode na provale u te kulturne zemlje, baš kao što su vabile i stočarska (nomadska) ili beduinska plemena pustopoljinâ i pustinjâ (sirske, mesopotamijske i arapske), koje su se iz središnje Arabije utisnule na sjever između Eufrata i Sirije i prelazile u samu Mesopotamiju. Rodnu zemlju Babiloniju i Elam nastavljali su k jugu arapski primorski plodni krajevi uz Perzijski zaljev i Indijski Ocean, a Palestinu je nastavljala sjeverozapadna Arabija u jugozapadnu (stari Musri, današnji Hedžas, i Jemen) uz Crveno More. Prve su babilonski spomenici zvali Magan, i druge Melukhka, a cijelu Arabiju »Magan i Melukhka«. Uz to se na zapadu Palestine i Musrija otvarao bogati Egipat. A još više: Ta geografska jezgra Staroga Orijenta stajala je u sebi od najdavnijih vremena u živoj izmjeni dobara baš jer su se pojedina područja među sobom nadopunjavala. Tako je veliki kulturni vladar, knez-prvosvećenik od Lagaša, Gudêa (oko god. 2500.) znao slati svoje lađe i karavane na sve strane, u bližnje i daleke zemlje, i

primati građu za svoju palaču i hramove: u Magan i Melukh-khu; sa gore Amara u sjevernoj Siriji dobivao je cedrovine; sa drugih dalekih gora nabavljao je građevnoga kamenja i alabastra; iz neke gore primao je mjedi, a iz Melukhkhe dragocjeno »ušu«-drvo; sa druge neke gore »khaluku«-drvo za grede; na velikim lađama opet kamenja, iz Magana crnih dioritskih kamenih trupaca za likove; »zlatnoga pijeska iz Melukhkhe« i t. d. Istinu Gudēinih riječi potvrdila su iskopavanja u Tellôu. — Ali i u daleki svijet išla je izmjena dobara. Sa ušća Eufrata i Tigra plovile su lađe na otoke Dilmunske (Bahraínske?), a iz prastarih gradova podno Libanskoga gorja i kanaanskoga primorja odlazile su lađe i dolazile onamo Sredozemnim morem; u Iran, Armeniju i Malu Aziju — i obratno — putovahu trgovačke karavane.

Babilonija, prirodno težište. — Prirodno težište ovoga saobraćaja bijaše zemlja B a b i l o n i j a, a u njoj u najstarije vrijeme naizmjence oni gradovi, koji su i državnom snagom prednjačili, dok nije naposljetku, oko 2000. godine, prvenstvo stekao grad B a b e l. Ne ćemo pogriješiti, ako rečemo ovo: Što je Aleksandar Veliki u posljednje vrijeme svoga života za Babilon, prijestolnicu svoje svjetske monarhije, i donjo-eufratske krajeve počeo izvoditi a što su arapski khalifi Abbasiđi učinili za svoj Bagdad, to je već davno prije jednom zaista i bilo: babilonska zemlja tržište svijeta, gdje su se unakršta-vale glavne struje trgovine između jugoistoka i sjeverozapada, sjeveroistoka i jugozapada. A sporedna jedna velika struja išla je iz srednje Azije i Turkestana na Kavkaz (Kolhida; »Zlatno runo«) i Crno More; druga takva struja tekla je iz Indijskoga oceana (Somali-zemlje, Punt i t. d.) Crvenim Morem i zapad-nom Arabijom (Jemen-Hedžas-Musri) na donji Nil ili kanaan-ske gradove (Gaza) i sirske (feničke). No kadgod bi izlaz Babilonije na Perzijski zaljev bio prekinut (na pr. neprijatelj-skom »Morskom Zemljom« ili Elamom), skrenula bi se jedna od dviju glavnih trgovačkih unakrsnica (jugoistočno - sjevero-zapadna) oko jugozapadne Arabije na Jemen i Crveno More, spajivši se sa ondašnjom sporednom, i silno bi procvjetali trgovački gradovi arapski, filistejski i sjeverni egipatski. Sličnih velikih promjena događalo se tokom svih kasnijih vre-mena do dana današnjega.

Sjeverni semitski svijet. — Glavno stanovništvo tih zemalja u historičko doba bilo je semitsko, ali je zateklo još starije, kad se doselilo sa sjevera. I to semitsko ljudstvo u glavnom se održalo do dana današnjega. Ali smo naprijed vidjeli, kako se ono semitizam imao početkom II. tisućljeća i dalje boriti, da se u tom posjedu održi, protiv prodiranja drugih etnografičkih elemenata, maloazijskih (hetitskih), kavkaskih i elamskih, pa i indoevropskih. No i oni semitski elementi, koji se prvi staviše u posjed glavnih tih kulturnih zemalja — Babilonije-Asirije, Mesopotamije i Sirije-Palestine — imali su da održe ne samo tu, da tako rečemo, glavnu frontu vanjsku, nego i unutarnju, protiv prodiranja svojih semitskih suplemenika s juga, iz sjevernoga dijela poluotoka Arabije, koji su se lepezasto preko one sirske, mesopotamijske i arapske pustinje vijekovima požudno utiskivali u bogato obrađene zemlje na Eufratu i Tigru, na Orontu i Jordanu. To su »južni« Semiti. Utiskivali su se pomalo — što milom, što silom — već prema prilikama i jakosti državnih vlasti u onim zemljama; najprije na pasištima za daće i druge usluge; onda kod smutnja, kao vješti razbojnici i dobri vojnici, silom; pomalo zavladaju otvorenim mjestima i poljima, sve organizirani u veća i manja bratstva ili plemena pod svojim »šaicima« (»patrijarsima«-stariješinama); najposlije, upotrebljujući češće borbe među gradovima i domaćim kneževima i kraljevima, zavladaju i utvrđenim gradovima, kamo su se već i prije znali mirnim načinom useljavati. Pomalo budu vladajućim narodom; ispremiješa se nova i stara krv; njihovo je narječje već možda i istislo ono starije sjedilačko. Budu oni u glavnom sjedioci, privikavši se ratarstvu i građanskom životu. To uvaljivanje »beduinâ« u Siriju i Palestinu vidjesmo gdje se pred našim očima događa u vrijeme Amarnskoga kraljevskoga arhiva (str. 40.—46., 75.) i vremena hetitskih kraljeva od Subbiluliuma dalje (str. 85.-89.).

Četiri semitske naplave. — A tako je bilo već u IV. tisućljeću, kad je 1. semitska naplava, babilonska, akkad-ska (istočno-semitska), donijela te prve nam poznate semitske generacije u posjed pomenutih kulturnih zemalja počevši od Palestine naokolo do srednje Babilonije; u ovoj seriji bili su i stari Suri (Sirci) i Kananejci. Druga naplava, sa sličnim razvitkom nešto od 3000 do 1500 bijaše amorijska

(»Amurru«); vidjesmo na zapadu posljednje valove te naplave: učvršćivanje »amurrujskoga« kneza Azirua i njegovu dinastiju; vidjesmo useljavanje Hebreja (»Habiru«) u zemlju Kanaan i okolišne krajeve; drugdje nju pisane vijesti zovu Suti, Akhlamu, Kaldi (Khaldeji), i t. d. Od njihova jezika poznamo kasniji »fenički«, hebrejski i moabski; u Babiloniji su pak ti Amurru počevši već u 23. ili 22. stojeća gospodari gradova, primili su dosadašnje tamošnje narječje, akkadsko-asirsko (»babilonsko«); njihova će dinastija, Hammurabijeva, sa 11 kraljeva vladati u Babilonu (do oko god. 1760.). — Treća je već naplava aramejska; digla je do veće državne snage grad i kraljevinu Aran ili Damask u 10. i 9. stoljeću. Bila je žiteljstvom vrlo brojna, tako da su se sve semitske kulturne zemlje na sjeveru govorom pomalo poaramile i nestalo je živoga govora babilonsko-asirskoga, feničkoga i hebrejskoga; za velikoga persijskoga carstva i službeni njegov jezik za semitske zemlje aramejski je. — No već u 9. stoljeću pojavljuje se u sjevernoj Arabiji ime »Arabi«, Arapi; za makedonsko-grčkih kraljeva seleukidske dinastije postoji blizu južne Palestine područna arapska kraljevina Nabajotâ (Nabatejaca); kasnije, za rimskoga i novopersijskoga vremena, uz nju postoji i donji Eufkrat još i arapska kraljevina grada Hire, područna Persiji. To je četrta semitska naplava, koja će u 7. stoljeću po Is. vođena Islamom, preplaviti cijelo semitsko kulturno područje i prelići se daleko na istok u Iran i na zapad u sjevernu Afriku; otplavit će grčko-makedonski i persijski element iz dosadašnje sjeverno-semitskoga područja.

A historička cjelina tih zemalja? Tu ćemo vidjeti, kako njezin zapad i istok — Sirija i Babilonija, na sjeveru vezane među sobom Mesopotamijom (zemljom »Subartu«) a inače samo malobrojn timeravanskim putovima kroz pustopoljinu i pustinju, jedna drugu ištu; jaka pak državna vlast u Babiloniji ili Asiriji osobito treba Mesopotamiju i Siriju radi odbrane od sjevernih naroda, koji drže Armeniju i Malu Aziju ili onamo provaljuju, i radi traženja oduška k Levantinskome moru i njegovim lukama. Pa bude li semitski zapad i istok državno kako i rastavljen jedan od drugoga, uvijek jedan djeluje na drugi, hoteći prijeći preko Eufrata ili braneći njegove prelaze.

II.

»Sumerci«. — I još je jedna veza cijeloga toga prostranstva zemalja od Taurskih gora do Indijskoga oceana. Ta je veza najjača, davna i pradavna, kulturna i vjerska. A ona je imala opće i trajno značenje za Stari Orijent cijeli, a i daleko preko njega u prostoru i vremenu. No ta kultura nije u glavnim svojim osnovkama tekovina Semita, nego drugoga, još starijega naroda, ili možda, još šire rečeno, pojasa narodâ, što ih s prvim zrakama povijesti zatečemo u Babiloniji i možda i u Asiriji. Te tvorce stare orijentalne kulture već prvi babilonski spomenici zovu ljudma od »Sumerâ«. Evropska ih je nauka prozvala dakle »Sumercima« ili »Sumeranima«, ma da se počevši od oko god. 2300. samo zemlja Babilonija zove »kraljevina Sumer i Akkad«, što bi zemljišno bilo »južna i sjeverna Babilonija« (od polovine II. tisućljeća zvala se K a r d u n i j a, a kasnije K a l d e j o m). Može doista biti, da je cijeli jedan pojas narodâ, od Irana do Taura-gorja i do Nila, tvorac te kulture sa žarištem u Babiloniji; može i to biti, da su oni osvajači Egipta, koji su onamo donijeli višu kulturu, u njoj uredili i astronomski dosta ispravan kalendar, bili ljudstvo toga narodnoga pojasa (str. 145.—147.) — na to bi nas upućivalo jedinstvo osnovnih vjerskih misli u Egiptu i Babiloniji —: može biti, ali osnovano tvrditi ne možemo. Ti »Sumerci« bore se za svoje održanje u južnoj Babiloniji i za prevlast u cijeloj toj zemlji još u III. tisućljeću protiv Semita; krajem toga tisućljeća pretapaju se i stapaju sa semitskim elementom, ali njihov jezik ostaje i dalje svetim jezikom Babilonije uporedo sa već nabujalim semitskim jezikom, govornim i pismenim.*

Sumerska kultura. — Ali su oni Starome Orijentu iz vremena svoga cvata, koje se po astronomijskom utvrđenju počelo već u VI. tisućljeću, kad je sunce astronomski stajalo u znaku Blizanaca, ostavili tri golemâ djela svoga postojanja: pismo, jezik i vjeru, a s vjerom i bitne osnovke državnoga uređenja i poimanja (shvaćanja) svijeta. Time se naše znanje o višoj kulturi i čovječanstvu razmaklo u daljinu od 7.000 do 8.000 godina prije današnjega dana.

* O starijim etnografskim prilikama, što smo ih dosada napominjali, još će se pobliže reći u IV. dijelu ove I. knjige.

Ta sumerska kultura bila je potpuno gotova, kad je Sumeraca i njihova jezika već nestajalo. Ona je bila tako jaka, da je sumersko pismo, »klinasto«, ostalo još hiljadama godina općim pismom Orijenta, pa i preko granica semitskih jezika i država, prilagođeno semitskomu govoru. To su pismo primili nesemitski narodi: u Maloj Aziji (str. 78.—81.), u Kurdistanu (»Naïri-zemlje«), u Armeniji (»Urartu«; str. 47.—51.), pa najposlije ga primiše i gospodari svijeta, Persi i njihovi veliki kraljevi. Istom s pronalaskom čisto glasovnog pisma (t. zv. »feničkoga«) nastala je za obični pismeni saobraćaj utakmica toga novoga pisma s klinastim, a prestao se ovaj upotrebljavati istom nešto prije kršćanskoga brojenja godina.

Sumerski jezik. — Još je neobičnija bila sudbina sumerskoga jezika (»lišan šumeri«): ostao je svetim i književnim jezikom još dugo, još i onda, kad se njime davno nije govorilo; do polovine II. tisućljeća jedini on služi u Babiloniji kao jezik vjere; učilo (na pr. dvojezična zbirka himnâ za vremena gospodstva partijskih kraljeva); veliki dio knjižnice asirskoga kralja Sardanapala (god. 668.—626.), koju je on dao iz cijele Babilonije u prepisima sakupiti, bili su sumerski vjerski tekstovi sa semitsko-starobabilonskim interlinearnim prevodima (sumerske madijske [čaralačke] i raskletvene formule, himne bogovima, pokajnički psalmi i t. d.). A da se ti sumerski (i starobabilonski) tekstovi mogu razumjeti, tu su na okupu priručne knjige za staro pismo (»silabari«) i jezik (popisi riječi s prevodima, gramatičke paradigme i pače zbirke rečenica u oba jezika). U starije vrijeme, kad su semitski elementi već prevladavali jezikom, još se na likovima ljudi iz južne Babilonije vidi nesemitski tip, po svoj prilici odličnih ljudi (kraljeva i velmoža): tako isto osobito u južnoj Babiloniji, u zemlji Sumeru, natpisi su pisani sumerskim jezikom sve do prevlasti sjevernobabilonske (akkadske) s kraljem Sargonom od Agade (2684.—2629.; dotle su i kraljevska imena sumerska. Kad su zatim s god. 2487. i nanovo 2296. prevladale južnobabilonske dinastije gradova Uruka, Ura, Nisina i Larse, vidimo istu pojavu (kroz 500—300 godina). Kasnije, poslije nešto 2000. godine, kad je taj jezik prestao biti živim jezikom (kao ono latinski u zapadnoj Evropi Srednjega Vijeka) i ostao samo vjerskim i književnim, kvario se i kraj semitskoga živoga govora donekle mije-

nja o kroz stoljeća gologa knjižnog upotrebljavanja, kao i onaj »sredovječni« latinski ili stari slovenski i grčki. Zato i nitko nije kasnije znao pisati »klasički sumerski«, jer ovaj nije doživljavao svojih »renaissanceâ« (preporodâ), kao što ih je doživljavao književni latinski na proučavanju klasičkih djela. No zato je i sumerski taj mrtvi jezik dosta utjecao na žive semitske govore svojim dugim upotrebljavanjem u državnom životu, u knjizi i vjerskim obredima. — Teško je reći, ima li taj najstariji kulturni jezik svijeta srodnosti s kojom od poznatih nam jezičnih porodica. Svakako pripada redu onih jezika, koji (latinski rečeno:) samo »aglutinuju«, t. j. nepromijenjenoj riječi naprosto dodavaju, »priljepljuju«, odredbene elemente, bez priljublivanja; tako to čine i jezici uralo-altajski i t. d. (na pr. mađarski, mongolski, turski), protivno od indoevropskih i semitskih (na pr.: rod, roda, rodu, junak, junače; pletem, pletijah, pletoh; uzmem, uzimah i t. d.). Neki su stručnjaci nalazili i istih riječi u sumerskom jeziku i uralo-altajskim (na pr. sum. »dingir« = bog, staroturski »tängri« = nebo; sum. »ab«, staroturski »öb« = kuća). Ali je sumerski jezik glasovno bio već vrlo istrošen u ono doba, iz kojega potječu njegovi tekstovi: najviše riječi samo su prosti slogovi od samoglasa i suglasnika, ili od suglasnika, samoglasa i suglasnika, a i ovaj se posljednji ponajviše gubi; tako veliki broj riječi, koje su isprava bile glasovno različne, sada su na pismu iste. Prema tome je sumerski jezik izlisan (izčihan) na sličan način kao sada kitajski. Najznatnije osobitosti sumerske sintakse jesu: glagol stoji na koncu rečenice, pridjev uvijek pred imenicom, genitiv pred padežom, kojemu pripada; elementi, koji izrazuju odnose, stoje poslije svojih riječi, a ne pred njima. Ali je u tom na sumerski jezik već za najstarijega dodira sa semitskim utjecao živi semitski jezik. Još su osobitosti sumerskoga jezika ove: nastojanja t. zv. glasovne harmonije (kao i u mađarskom) i izvanredno mnoštvo glasovnih prelaza: prelaz samoglasa u u i, a kod suglasnika prelazi ili izmjene g u m, n u m, g u d, d u s, n u l, r u l, r u d, n u r, n u d, s u r, š u l i. t. d. a toga ima već u takvim tekstovima, koji su pisani pretežno starosumerski. No neki broj tekstova tako se baš upotrebljavanjem mlađih oblika riječi razlikuju od drugih, da čine književnost novosumerskoga narječja, koje babilonski gramatici zovu »eme-sa«

(»ženski govor«?). U literaturi imaju »emesalske« oblike u velikom broju ili sasvim psalmi i himne.

Sve drugo o postanju, podrijetlu i prostranstvu toga ljudstva, koji se za doseljavanja Semita zatekao na donjem Eufratu i Tigru, ostaje ipak bar zasad tajna nama; ali je teško pomisliti, da je to ljudstvo etnografički bilo stegnuto samo na Babiloniju.

Klinasto pismo. — Pismo mu je u početku bilo slikovno, dakle ono što kažemo »hijeroglifsko«, kao i u Egipćana. Na to nas upućuju najstariji natpisi toga njihova »klinastoga« pisma, koji nijesu oštro klinasti, nego su ostatak nešto zaobljenih crta i crteža kao obrisâ slika, tako da se mogu razabrati neki značajni ostanci predašnje slike. Tako neki ocrtno jasno pokazuje ostatak slike noge, a znači »ići«, ili ocrtno za »posudu«, za »ladu«; i kod nekih kasnijih pismena, ma da su se već pretvorila u klinasta, još se može razabrati prvobitni ocrtno, tako za »ruku« za »krug«. — Po svemu se čini, da je za pretvaranje slikovnoga pisma odlučivala tvar, koju su žitelji Babilonije u obilju imali, a istom u drugom redu potreba brzega i jednostavnijega pisma. U meku ilovaču lako su se urezivali kratki ocrtni, a poslije njih crte, u početku pritiska deblje, a onda pri kraju sve tanje — klinovi; ti klinasti znaci (u nekoliko različitih dužina i različitih početnih debljina i veličina kutova) stadoše zamjenjivati crte obrisâ; stvoriše se taki skupovi klinaca za oznaku pismenâ. Klinasto pismo ima dakle tri razvojna stanja: čisto slikovno, od kojega nemamo spomenika; arhaično ili hijeratično (ovako ga zovemo prema egiptaskomu sličnom stanju); čisto klinasto.

Sam razvitak klinastoga pisma možemo naslućivati ovako: Prvi pokusi pisanja bili su čisto slikovno pismo, bez mogućnosti, da izražuje gramatičke odnose. A da se to uzmogne i da bi se izražavao oveci broj apstraktnih pojmova, trebalo je povećati broj znakova; pošto nije za to bilo prikladnih slika, trebalo je naročito izumljivati znakovâ za to; ovo se može zamisliti samo kao samostalno djelo kojega pisara. Kasnije izrađivanje u pojednostojima moglo je teći kroz više ljudskih naraštaja, no to se dogodilo već prije svake historije. Koliko pak u najstarijem poznatom nam pismu ima onih »prvotnih slika« ili pak novo stvorenih znakova, ne možemo razabrati. Ali za ispitivanje ostalih znakova možemo se prilično oslanjati na kašipute kasni-

jih babilonskih učenih ljudi. Najobičniji način za izražavanje takovih pojmova, koji se ne daju neposredno razjasniti konkretnom slikom, jest taj, da se pojam razriješi na njegove sastavine. Tako se »suza« piše znacima za vodu i oko, »kiša« znacima za vodu i nebo, »sin« znakom djeteta i muškoga, a prema tome i za »kćer«; ti se znaci poređaju naprosto jedan uz drugi. Ali je u mnogo slučajeva na taki način nastao nov, jedinstven znak, kojemu se u kasnijem razvitku jedva može razabrati postanak, na pr. »neprijateljski« = oko i zao, »pastir« = štap i nositi; »ulje« = mast i drvo; »gospodarica« = žena i velik; »kralj« = velik i čovjek. Kad se htjelo razlikovati, osobito su se rado pisali znaci jedan u drugi; tako se u znak za usta metao znak za jelo ili za vodu ili za jezik, izrazujući tim pojmove: jesti, piti, govor (jezik). Čini se, da najstarije sačuvane znakovne oblike imamo u t. zv. »*Spomeniku Blau*« i na *pločicama od Džôkhe* (stari grad Umma ili Giškhu); tu se svinute crte još obilno upotrebljuju.

Zanimljivo je pak to, da su i oni daleki narodi, koji su to klinasto pismo preuzeli za svoj jezik, ipak i dalje pisali na ilovači uza sve to, što su kod kuće imali pisačega materijala zgodnijega od ilovače — dokaz, koliko je vrijedio za njih uzor one zemlje, odakle im je pismo došlo.

Vidjeli smo u Egipćana (str. 160.—162.) samo postajanje njihova pisma: slike predmeta i simbolske prikazbe događaja; zatim slikovno pismo. Od toga prvoga stanja razvitka u Babiloniji nemamo nalazaka, nego imamo istom od drugoga stanja, kad je gotov već potpuno razvijeni sustav pisanja. Po tome bismo mogli suditi, da je babilonsko pismo starije od egipatskoga, i to možda mnogo starije. I u sumerskom pismu isti su osnovni elementi kao i u egipatskom: znaci imaju značenje ideografičko (pojmovno), a imaju i značenje glasovno, zatim oni znače pojedine riječi, a i pojedine slogove; uz to se upotrebljuju i znaci za određivanje, u koji li red pojmova pada ona riječ, kod koje stoji taki znak — to su determinativi. Ali već od početka razlikuje se sumersko pismo od egipatskoga time, što ono ima mnogo manje znakova, a osim toga sumersko pismo u mnogo manjoj mjeri upotrebljava slikovno izražavanje za simbolsko označivanje apstrakcijâ i djelovanjâ. Tako se sumersko pismo samo odijelilo od umjetnosti slikanja i stalo živjeti svojim samostalnim životom. Time se

sumersko pismo otkinulo od svojega porođaja i postalo naprosto samo znakovi, kao i naše sadašnje. Bijaše to velik odlučan korak. Tako je moglo stvarati mnogo novih znakova za pisanje, bez obzira na kakovu slikovnu osnovku, i time popunjavati nestašice prvobitnih slikovnih (hijeroglifskih) znakova. Za lična imena nalazimo često opise, na. pr. mjesto imena Mjesečnoga boga: »gospodar mudrosti« (»En-zu«), a »gospodar velikoga doma« (»Ne-unu gal«) za boga podzemnoga svijeta Nergala; »postojbina Enlilova« (boga Enlila) (»Enlil-ki«) za grad Nippur; »postojbina« (»Unu-ki«) za grad Uruk; »zemlja« (»Ki-engi«) za zemlju Sumer; »Širpurla« ili »Širlapur« za grad Lagaš. To opisivanje, koje je poteklo možda od vjerskih obzira ili je imalo vjersko značenje, kasnije je postajalo donekle i pisarsko titranje; zato mnogim spominjanim ljudima ili bogovima i ne znamo, kako su se inenom (u izgovoru) zvali, pa mjesto toga bilježimo samo izgovor onih znakova (pismena), kojima je to ime zabilježeno. Teškoća je i u t. zv. polifoniji (mnogoglasju) klinastoga pisma, t. j. da jedan skup klinaca ne znači samo jednu neku riječ ili jedan neki slog, nego uporedo može značiti i više drugih riječi ili slogova. — Vidjeli smo, da su Egipćani stvorili već i alfabetsko pismo, ali ga čista nijesu nikada upotrebili (str. 161); Sumerci dospješe samo do takovih znakova, koji izrazuju suglasnik i jedan samoglas pred njim ili za njim. To je prema egipatskim alfabetskim znacima (a i prema kasnijem »feničkomu« i uopće semitskom alfabetu) ipak zgodnije stoga, što su se tim označivali i samoglas i u riječima. Uz to su se babilonski Semiti mogli, rastvarajući svaku riječ na takve proste slogove (na pr. ba + at = bat), uklanjati zamršenijim znacima za slogove ili za riječi, i ideogramima. Tako je najposlije to »babilonsko« klinasto pismo postalo mnogo čitljivije od pisma egipatskoga, pače donekle i od »feničkoga« alfabetskoga, jer po njemu znamo, koje li je samoglase imala neka riječ. Posljednji pak korak učinilo je to pismo, kad ga je veliki državnik persijski, kralj Darije I. (520.—485.), stao upotrebljavati za svoje natpise persijskim jezikom; persijski original njegova velikoga natpisa na gorskoj stijeni kod Behistana (na cesti od Bagdada u Hamadan) uklesan je čisto alfabetskim klinastim pismom od 39 glasovnih pismena.

Upotrebljavanje klinastoga pisma u Babiloniji i Asiriji. — I Sumerci su se, baš kao i Egipćani, vrlo mnogo služili pismom;

držimo, da je i u sumerskim državama cijela uprava bila na pismu i da su se svi važniji događaji bilježili. Još više negoli iz života u državi (kraljevâ) sačuvalo nam se iz Babilonije mnoštvo privatnih isprava (ugovora): o kupnji i prodaji, zajmu, darivanju, naimanju, dobavljanju, potvrđivanju (namirama) i t. d. Naskoro su stali one male oble ilovne pločice ispisivati na obje strane i zatim ih, još meke, peći i time ih tvrde i trajne činiti; često su takve isprave stavljali u tako isto pečene kutijice s poklopcima, a na tim su poklopcima ispisivali »duplikat« zaklopljenoga spisa, Sumerci i njihovi baštinici Semiti bili su dakle pažljivi poslovni ljudi. Pomalo je nastao običaj upotrebljavati pečate, pečatne kamene ili ilovne valjke s urezanim slikama (životinja, božanstava, mitologičkih i obrednih prizora), a uz to katkad i ime vlasnikovo. Taj se pečat onda prevaljivao preko meke ilovače same isprave; to je bilo što u nas potpis i pečat zajedno. Kasnije se stalo označivati i vrijeme isprave po imenima oblasnika (činovnika, ponajviše svećenikâ), koji su u kojoj godini »služili«. Moglo se dodati i ime vladarevo. Još kasnije je vlast, kao i u Egiptu, stala godini davati ime (oznaku) po nekom događaju; katkada se nađe i broj vladareve godine vladanja. Razumije se pak, da se mnogo dopisivalo, u poslovnom i državnom životu (na pr. dopisivanje kralja Hammurabija) ili — vidjesmo (str. 39.—52.) — u međunarodnom diplomatskom.

Za općenitije ili važnije stvari stale su se upotrebljavati veće pločice i ploče, četverouglate. — S pismom ušao je kod velike gospode, kneževa i kraljeva običaj, da se na rukotvorinama i građevinama postavljaju natpisi, često važna vjerskoga i drugoga sadržaja. Uz to se u plosnom relijevu daju prizori i mitologički, simbolski ili iz samih događaja; ovi su ili glavno, a pisano je sporedno, ili je ono pisano glavno, a slika sporedno. I u temelje hramova ili palača uzidavao se pisan spomen. Postavljali su se međušni kamenovi s pisanim odredbama za vlasnike zemljišta. I nove državne odredbe izlagale su se pisane; tako isto i zakoni, kao onaj glasoviti zakonik babilonskoga kralja Hammurabija na dioritnom stupcu (visoku $2\frac{1}{4}$ m) nađenu u elamskom glavnom gradu Susi. I historičke bilješke, koji put opsežne i vrlo važne, na pr. glasovite *prizme* asirskoga kralja Sankheriba (705.—681.), dva ilovna valjka

posljednjega babilonskoga kralja *Naboneda* (Nabunaida; god. 556.—539.) i tako isti babilonski natpis na *valjku* velikoga persijskoga kralja *Kira* (559.—529.). I dvorane palača moćnih asirskih kraljeva, obložene alabastrovim pločama, bile su ispisane glasovitim pripovijedanjima (»ljetopisima«) njihova vladanja i krvavih dobitničkih vojna njihovih... A onda obilata književnost sumersko-babilonska s velikim zamislima o božanstvu i svijetu, s veličanstvenom poezijom o životu bogova, svemira i ljudi, ske duše prema višnjima i s užasima od napasti zlih duhova.

III.

Iskopavanje asirskih gradova. — I to pismo, kojim se, uz egipatsko u Egiptu, služilo kroz više od 3000 do 4000 godina kulturno čovječanstvo, ostade nijemo sve do pred stotinu godina; prevladalo je »feničko« alfabetsko od 24 znaka u različnim svojim oblicima (moabsko, hebrejsko, pravo feničko, arapsko, grčko, latinsko, ćirilsko i t. d.). Zanimješe i vidljivi natpisi, srušise se gradovi, vladarske palače i hramovi i postadoše brežuljci zasuti pijeskom i zemljom, iz kojih gdjegdje strše goli zidovi. No probuđena snaga državna i kulturna evropskoga ljudstva stade otkrivati tajne prošlih vjekova ne samo u Egiptu, nego i u teško pristupnim krajevima Eufrata i Tigra. Kao što su egipatski hijeroglifi našli prvoga svoga velikoga odgonetača u Francuza *Champolliona* (1790.—1832.), tako je i klinasto pismo našlo svoga *Grotefenda*, Nijemca (god. 1802.) prvoga odlučnoga odgonetača. A što ne bješe na vidiku, to stade iz grobova starih ljudskih naselja iznositi budak i motika historičkoga iskopavanja.

No i od onih mjesta, koja nabrojismo na str. 224—227, samo su neka bolje pretražena. Prvi nađeni veći klinasti natpis ispisan je na t. zv. »*Caillou de Michaud*« (»Michaudov kremen«). U slici je prikazan baš god. 1802. u Parizu; nađen je do 40 km k jugu od Bagdada, mramorni je jajasto izdjeljan kamen visok 48 cm a širok 32 cm. Na njemu je pod mitologičkim plosnim reljevima ispisan opsežan kupovni ugovor babilonskoga kralja *Marduk-apal-idinna I.* (1187.—1174.)... Slični nalasci potakoše dalje traženje takih spomenika. Stadoše se evropski ljudi od nauke zanimati za takve nalaske i istraživati im nalazišta;

Englez Rich topografski snimi (god. 1811.) razvališta Babilona i Ninive pa ih opisa, dodavši nekoliko kopiranih klinastih natpisa; donesene neke skulpture i ostanci natpisâ budu početak kasnijem golemomu Britanskomu Muzeju («British Museum»). Poticanjem i suradnjom engleskoga plomata i učenjaka Layarda francuski konzul u Mosulu Botta, koji bješe započeo iskopavati u Kujundžiku, sretno se god. 1843. dade na iskopavanja u Khorsabadu, prijestolnici Sargora II. I gle! jedna se dvorana za drugom otvaraše pred začuđenim očima, a po njihovim stijenama sinuše velike ploče s plosnim reljefima i klinastim ispisima...; silna Asirija stajala je pred očima modernoga Evropljanina. Stade se množinom asirskih starina puniti pariski muzej u Louvreškoj palači. — Još sjajnije i veće plodove počne od god. 1845. ubirati Englez Layard u razvalinama goleme asirske prijestolnice Ninive pod brežuljkom Kujundžikom i još one druge prijestolnice Kalakha pod brežuljkom Nimrudom, a i pod ninivskim brežuljkom Nebi-Junusom i brežuljkom najstarije prijestolnice Assura, Kalah-Šergatom.* Layarda pomagao je, a kasnije i rad njegov nastavi, drugi Englez, Rassam; već skoro nadoše plosnih reljefa izrađenih još bolje od kujundžičkih. Zadiviše se, kad im se za iskopavanja pomaljahu najprije kamene goleme čovječje bradate glave, a zatim krilata im lavlja trupla; bijahu to kameni čuvari («karrubui») vrata kraljevskih palača. U središnjoj palači Salmanasara III. (859.—824.) u Nimrudu (Kalakhu) iskopaše glasoviti »crni obelisk« toga kralja s pripovijedanjem njegovih vojnih djela i s dva reljefa: u jednom vidimo, gdje pred asirskim dobitnikom niče pada područni mu izraelski kralj Jehu donoseći mu svoj danak; pripis veli: »danak Jehuov iz Doma Omrijeva: srebra, zlata, zlatnu zdjelicu, zlatnu posvetnu zdjelu, zlatnih čaša, zlatnih posuda, olova, dragocjenih drva, kraljevski posjed« (asirski: »madatu sa Jaua mâr Khumri kaspi« i t. d.). Najviše se starinâ našlo u veličanstvenoj palači Assurnazirpala II. (od

* O posvemašnjem istraživanju razvalina grada Assura, što ih je od god. 1903. do 1914. provelo »Njemačko Orijentno Društvo« («Deutsche Orient-Gesellschaft»), reći ćemo pobliže u IV. dijelu ove I. knjige; o nalašćina ostalih asirskih gradova kazat će II. knjiga ove »Povijesti Staroga Orijenta«.

god. 885.—859.), sagrađenoj na srušenoj starijoj palači osnivača grada Kalakha, Salmanassara I. (1280.—1260.). U novoj ekspediciji Layarda (god. 1849.—1851.), tada britanskoga poslanika u Carigradu, zajedno s Rassamom (engleskim konzulom u Mosulu) poglavito se iskopavalo u Kujundžiku, gdje se otkriše one dvije silne palače kraljeva Sankheriba (705.—681.) i Asurbanipala (668.—626.) zajedno s neizmjernim blagom natpisâ i ilovnih pločica. Dotle je između god. 1830. i 1840. pa god. 1844. i 1847. veliki učenjak Englez Rawlinson, sve viseći uz golemu liticu, kopirao veliki behistanski natpis persijskoga kralja Darija I. od 400 redova, pisan u tri jezika: persijski, susijski (elamski) i novobabilonski; svoj naučni rad u teškom rješavanju mnogih historijskih pitanja Rawlinson produži, uporedo s drugim velikim ljudima nauke. — Opsežne i velike plodove donijelo je njemačko iskopanje, kojim se sustavno atrkila cijela stara asirska prijestolnica Assur.

Starobabilonski gradovi. — Djela, tako sjajno započeta u Asiriji, uporedo su tekla ili se kasnije s velikim uspjehom produživala u Babiloniji. Veći su se radovi mogli izvesti samo u nekim mjestima, pomenutima na str. 224.—226.: Abû-habbi (Sipparu), Nuffaru (Nipuru), Fâri (Šuruppaku), Abû Hatabu (Kišurri), Tellôu (Lagašu); mnogo manje drugdje, i to u: Varki (Uruku), Mukajjaru (Uru), Abû-Šahrainu Eriduu), Babilonu i Borsippi. No opsežno se u najnovije vrijeme radilo u Babilonu i Borsippi.

Sippar. — U Sipparu je za kralja Naram-Sina (2594.—2550.) postojao glasoviti hram boga Sunca (Šamaša). Valjda su Elamci za vječito pamćene jedne zatorne svoje provale kasnije razorili i taj hram i drugo jedno svetište (Belovo?); no hram i grad poslije opet silno procvjeta. Dugo su evropski učenjaci uzalud tražili razvalinske brežuljke toga grada; napokon se Rassam jugu od t. zv. »kraljeva prokopa« (sada: Jussufije) namjeri na njih god. 1880. U pretraženih 130 odaja (između 300) nađeno je više od 60.000 ispisanih ilovnih pločica, koje ponajviše sadržavaju spise uprave i gospodarstva hrama i njegovih golemih imanja. Tu bijaše i razbitih uresnih vaza kao posvetnih darova iz najstarijih vremena; nekoliko graničnih kamenova s finim reljefnim prikazbama i ovećega broja ispisanih ilovnih valjaka, među njima dva od kralja Nabunaida (556.—539.), koja se skoro po-

kazaše da su historijske isprave prvoga reda (»Naboned-Rassam-valjci«); glasovita kasnije »obredna ploča sip-parska«, na kojoj se prikazuje obličje sunčanoga boga Šamaša, što ga je babilonski kralj Nabu-apal-iddin (885.—851.) dao načiniti kao uzorak za sve potonje umjetnike, koji bi imali kada nanovo praviti zlatni lik boga. Još god. 1893. istraživao ondje franceski učenjak o. Scheil. Kako je Babilonija bila gusto naseljena, bijaše blizu Sippara još i drugih mjesta i gradova, no sve ih je trajno daleko nadmašivao Sippar svojim ugledom i neizmjernim bogatstvom. Blizancu pak gradu, Agadi (Akkadu, »Sipparu Anunitinu«) još se nije našlo sjedište; bit će da je oba grada dijelio samo Eufrat; u njemu je stolovao moćni »Sargon« Stari (6284.—2629.), a tu ili u Sipparu Sunca stolovahu i prvi kraljevi amorijske (Hammurabijeve) dinastije (2057.—1757.). Tada i mnogo stoljeća kasnije Eufrat je tekao mimo Sippar; sada je više kilometara k zapadu udaljen od njegovih razvalina.

Nippur. — Jedno od najdragocjenijih i najizdašnijih pretraživanja bilo je u Nippuru. To je čitav zamršen brežuljast kraj, koji se prostro preko mnogo hektara zemlje, a iz njega se ispeo vis Bint-el-Amir od 29 m kao kakvo brdo. Kao i mnoga druga babilonska razvališta bilo je i na tom prostoru rasijano sijaset razbijenih cigala, ilovnih, kamenih i staklenih škrbotina i požarnih šljaka. Prvi je to humlje kratko vrijeme pregledavao L y a r d, ali bez prava uspjeha, jer nije pomislio, da babilonska razvališta treba drugim načinom istraživati negoli asirska. No golemi uspjesi istraživanja Franceza De Sarzeca u Tellôu (Lagašu), započeta god. 1877., potakoše američansku javnost, obaviještenu osobito Nijemcem Hilprechtom, da se sakupi mnogo novaca za troškove iskopavanja u Nuffaru pod okriljem »Pennsilvanskoga univerziteta« u Filadelfiji. Izvršiše se 4 ekspedicije; prvim dvjema bio je na čelu Dr. Peters, trećoj Haynes, a četvrtoj sam Hilprecht kao historički stručnjak, koji bijaše član i prvoj. Prva je bila god. 1889., a četvrta god. 1898. sa golemim uspjehom. Po njoj evo slike toga prastaroga vjerskoga i državno-pravnoga središta Babilonije, koje u najstarije vrijeme bijaše i središte državno, kako to treba predpostavljati.

Najstarije svetište bijaše zaštićeno niskim zidovima (»peribolom«) i zapremaše prostor mnogo manji od kasnijega

svetišta »oca bogovâ« Enlila (Bela); ovo novo svetište okruženo bijaše jakim zidovima. Kako svakom sumerskom svetištu pripada i zatavanička kula, to je već ono najstarije svetište u Nippuru imalo takav »zikurrat« (svetu kulu; isporedi »kulu babilonsku« iz Biblije), kojemu su temelji bili već duboko u zemlji; prigradnjom i nadogradnjom narasla je najposlije ponosna golema kula kasnijih vremena. Već ona prastara sumerska kula vrlo je vješto drenirana (zbog uklanjanja vlage i vode) ilovnim cijevima; cijevi su položene u svodovima na luk, tako da se moglo unutra ići i drenažu popravljati. Da su Sumerci bili tako vješti inženjeri, ne čudimo se, otkako ih kao osobite umjetnike upoznasmo po likovima s umetnutim očima i po prekrasnim tučanim (brončanim) umjetninama iz Fâre (na pr. prekrasna kozja glava). Sveta kula imala je biti kao neka slika i prilika »bogovskoga brda« sumerskoga vjerovanja: temelji joj bijahu u carstvu mrtvaca (podzemnom svijetu), zato se oko njih nadoše grobovi starih Sumeraca; sama kula sa svojim spratovima nad zemljom bijaše za vjerske obrede živih ljudi, prikazivaše dakle ovaj zemaljski svijet, žli bijaše i simbol onih (obično sedam) stupanja ili sfera (kružnica), na kojim se kreću zvijezde planete kao pojave sedmero nebeskih bogova. Sasvim gore na kuli stajao je dom (hram) oca bogova, Enlila. Kad su zatim zavladali Babilonijom Semiti, prestalo se u svetištu zakopavati mrtvace. Istom već kasno, pošto su poslije makedonsko-grčkog vladanja zavladali ondje iranski Parti pa su na urušenim nippurskim građevinama već dugo nastajala nova naselja, postadoše gornje naslage nippurskih razvališta nepregledno groblje tih novih vremena.

Kako se sveta kula stoljećima sve veličajnije razvijala, rastao je i opseg samoga hrama, prigradena uz kulu. K jugoistoku od nje nastade poseban gradski dio, svećenička četvrt; u njoj već od prvih vremena bijaše i knjižnica hrama. Velika provala Elamaca u Babiloniju 200 godina prije kralja Hammurabija, kadno razoriše i najstariji hram u Sipparu, razori i Enlilovo svetište i zasu svećeničku biblioteku. Kad je kralj Hammurabi (1955.—1912.) obnovio svećeničku četvrt, dao je tražiti i zasutu biblioteku, ali je ne mogoše naći; tako nastade nova, koja se dalje dobro držala sve do i u novobabilonsko vrijeme (626.—538.). I evo, američansko iskopa-

vanje našlo je i ovu novu knjižnicu i duboko pod njom onu staru u onom trokutnom jugoistočnom razvalinskom humu. Našlo se i obilnih tragova svećeničke škole prislonjene uz knjižnicu. — K zapadu od svetišta i svećeničke četvrti tekao je velik plovni prokop (Šatt-en-Nil), a dalje se prostro sam grad. Kako su događaji rušili naselja za naseljima, koja su na predašnjim razvalinskim zemljištima nastajala, ti novi humovi nad starim gradom postadoše još za kršćanskoga brojenja godina — također grobljem. Ipak iskopavanja i tu nadoše dosta tragova starih zgrada, pače u njima i poslovnih (trgovačkih) arhiva (firme »Murašu sinovi« iz vremena persijskoga kralja Artakserksa II.; god. 465.—424.). — A zatim, za vladavine Partâ (od 2. stoljeća pr. Is. do god. 226. po Is.) još jedamput oživješe te zasute razvaline nippurske. Kako su ti humovi — ti zasuti gradovi — u babilonskom nizozemlju jedini isponci tla, Parti prigradiše jakih građevina uz golemu svetu kulu i podupriješe je silnim upornjima; tako nastade ondje jaka partijska tvrđava, koja je zapovijedala širom naokolo. K jugu pak od građanske četvrti diže se mali partijski dvorac s prekrasnim stubovnim dvorištem. A onda, kad pade partijsko carstvo, a za njim kad pade i novopersijsko (bitka kod Kadesije 636. po Is.) i zavladaše Arapi pa sagrađiše novih svojih gradova — onda, osim malih naselja sve do u vrijeme kalifâ Abbasidâ, zamrije život ondje i svuda naokolo. Postade sve pustoš, močvara i pijesak: pustinjski vihrovi i pustinjski pijesak obavi svoj suri plašt nad životom davnih vjekova.

Osim golemoga glavnoga ploda američkoga iskopavanja u Nippuru, da se na svijet iznio taj stari grad s drevnim svetištem »oca bogova«, iznijelo se nebrojeno ilovnih ploča ne samo novobabilonskoga perioda, nego i staroga perioda čak iz vremena kralja Naram-Sina (2594.—2550.); tako je već nalaskom žiga na cigli s imenom Sargona I. od Akkada potpuno utvrđena historičnost toga kralja. Ali iskopavanje je prodrlo još i 10 m dublje od samoga pločnika Naram-Sinova sve do prirodnoga tla, namjeravajući se na imena još starijih vladara. U jugoistočnom dijelu svete kule našlo se do 20 odaja, a u jednoj mnogo posvetnih predmeta iz vremena babilonske kassitske dinastije (1746.—1170.); tu su draguljari, iskopavajući iz dubljih građevnih naslaga različne dragocjenosti, od njih pravili »moderne« tada nakite. Već u prvoj godini iskopavanja

našao se jedan arhiv (preko 5000 pločica) od samih ugovora i popisa starobabilonskoga perioda pa sve do kassitskoga. Između mnogih različnih naslaga vrlo je zanimljiva ona, koja leži nad pločnikom Ur-Engura (2296.—2278. prvoga kralja južno-babilonske dinastije sa sjedištem u gradu Uru (2296.—2185.). U toj naslazi ima sva sila razlominâ najdragocjenijih vaza, likova i drugih predmeta iz još starijih vremena, jer na njima su imena akkadskih kraljeva Sargona i Naram-Sina. Jamačno su te zadužbine razlupali i porazbacali Elamci za svoje velike zatorne vojne u Babiloniju, koja se kasnije toliko pamtila kao golema narodna nesreća. Ti nam nalasci doniješe i vrlo dragocjenih podataka o starim dinastijama od Ura, Isina i Larse (2296.—2185.; 2185.—1961.; 2187.—1901.). Našla se i negdašnja riznica tih dragocjenosti... U gotovo prethistorijskoj dubini ležali su tehnički izvrsni vodovodi ilovnih cijevi, a tako isto i svodovi na šiljaste lukove.

Šurippak i Kišurra. — Čim se Englez lord Loftus god. 1850. stao brinuti za južnobabilonska razvališta, brzo se proču među domaćim Arapima, da tim starinama mogu zasluživati novaca, pa stadoše na svoju ruku kopati starine i prodavati ih Evropljanima; osobito su mnogo vadili iz Fâre i Abû Hataba, k jugoistoku od Divanije. Tada odoše onamo, da razvide mjesta, članovi 4. amerikanske ekspedicije iz Nuffara: Hilprecht i još dvojica. Iz Fâre kupi Hilprecht i obje divno u mjedi utorno rađene *kozje glave* (»markhurske« koze); to su valjda najljepše starobabilonske umjetnine. Kako ti stručnjaci uvidješe, da su u onim humovima zakopani grobovi iz starobabilonskoga doba, pače iz vremena prije kralja Sargona od Agade, počеше ljeti 1902. troškom »Njemačkoga Orijentnoga društva« (str. 239.) iskopavati u Fâri stručnjaci Delitzsch, Koldewey i Baumgarten. U isto vrijeme (počevši od god. 1899.) radilo je to društvo i u razvalinama Babilona. — Već cijelu površinu nade Koldewey isprerovanu, ali su njezini nalasci iskazivali prastaro vrijeme: noževi, strugala i bradve od kamena, starinski oblici lončarskih stvari gotovo bez nakitâ. Prodirući nešto niže nade se u jakoj naslazi pepela i gara nekoliko stotina pečatnih valjaka s vrlo starim prikazbama: ponajviše gdje se bori bik čovječje glave s lavom, koji hoće da ubije gazelu. U istoj naslazi bješe i nekoliko ilovnih ploča s vrlo starinskim klinastim pismom. Ostaci zi-

dova građeni su ciglama ravno-ispupčenima (plankonveksnim) s utiscima prstâ kao i u Nippuru. Ovo sve iznio je na vidjelo već prvi veliki izviđački jarak; 18 novih, poprečnih na ovaj, potvrdi plodove onoga velikoga jarka. Još se iznosio sve veći broj ispisanih ilovnih ploča, među njima i vrlo velikih, kojih su vrlo stisnuto pismo bile zaobljene oduge crte kao p r e t e č e klinaca. Gdje bi se pokazalo oveće nalazište, kopalo onih 19 jaraka manji jarci, tako da je mreža njihova postajala sve gušća. 20. februara 1903. moglo se na malu valjku pročitati, da je tu stajao starinski grad *Sukurru* ili *Šurippak*. O tom će nam gradu pričati glasoviti sumersko-babilonski *Gilgameš-epos*: bogovi su bili odlučili, da na ljude pošlju opći potop, a dobri je bog *Ea* zapovjedio svomu miljeniku *Utnapištimu*, praocu junaka *Gilgameša*, da sebi gradi lađu za spas... Po svemu se vidjelo, da je grad *Šurippak* bio u vrlo staro vrijeme potpuno razoren i spaljen.

Abû-Hatab je naselje mlade; na ciglama su žigovi kralja *Bûr-Sina* od *Ura* (2228.—2219.). Našlo se vrlo mnogo malih kuća od tankih glinenih cigala u više naseonih naslaga. U kućama ili u razvalinama donjih naselja ima vrlo mnogo grobova (u »dvojnim loncima«), kako ih dobismo i iz *Babilona* i *Ura*. Našlo se i ispisanih ilovnih ploča, a i u zamotima (kuvertama); tako isto i okruglih ploča i četverostranih prizama. Kako se taj stari grad zvao, još se ne zna — možda *Kišurra*.

IV.

Lagaš. — Još prije američanskih iskopavanja u Nippuru zadivio se svijet nalascima u južno-babilonskom gradu *Lagašu*, gdje je franceski konzul *De Sarzec* iz grada *Basre* kroz 13 godina (sve do god. 1895.) s velikom srećom ootkrivao neslućene dotad starine, koje je onda svijetu naučno objavljivao umni *Heuzey*. Razvaline grada *Lagaša* (sada: *Tellô*), 2 sata hoda k sjeveroistoku od mjesta *Šatre*, svrstane su na tri skupa: »brežuljci palače« (*A*); k jugoistoku od njega »brežuljci ilovnih ploča«; k zapadu pak: »hambarski brežuljci« (*B*). Najviši ispon kod *A* ima visinu od 17—18 m, a kod *B* još nešto više. Gotovo svi humovi nastali su od zgradâ od opeka, sagrađenih na povišenim osnovkama od nepečenih cigala; orušene te građevine najposlije pokopaše pu-

stinjski vihrovi pod svoj pijesak. Svagdje na površini, kad je De Sarzec prvi put onuda projahivao, ležali su ispisani komadi opeka, dijelovi razbitih skulptura i ilovnih škrbotina; odmah se našao i komad (pleća) lijepa dioritna lika; skoro se našla i zasuta građevina, a u jednom njenu udupku eno i cijeloga ostaloga lika, sav ispisan klinastim pismom. Sreća bijaše, što su u Tellôu stari ostanci ležali odmah pod površinom humova, jer se nad njima nijesu kasnije gradila mlada naselja. Možda su ti likovi u kasno vrijeme doneseni sa drevnoga grobnoga grada El-Hibbe (str. 256.). Tako je već prvo iskopavanje na vidik donijelo velikih posuda s natpisima i slikovnim prikazbama, kamenova za stožere vratâ s historijskim natpisima, ploča s klinastim pismom, pojedinih brončanih komada, stubova od cigala iz vremena lagaškoga kneza-prvosvećenika (»patesi«) *Gudêe* (oko god. 2500.; str. 227.), posvetnih ploča i malih likova. Nada sve se ističu dva (kasnije: tri) velika Gudêina valjka i glasovita »*jastrepska stela*« (franc.: »*stèle des vautours*«) kralja Eanna tuma I. od Lagaša, koji je živio više stoljeća prije kralja Sargona od Agade. — Godina 1880. donese iz brežuljka A devet velikih doleritnih likova, divnu vazû od oniks-kamena kralja Naram-Sina i vrlo mnogo natpisa. U tom se brežuljku otkri i krasna palača s mnogo odaja oko 3 dvorišta na osnovci, visokoj 12—13 m više ravnine, nastaloj pomalo od više urušenih starih građevnih naslaga. Gradio ju je neki knez (Hadâdnadin-akhê) seleukidskih vremena (poslije god. 130. pr. Is.) od izvrsnih pečenih cigala i od druge, 2000 godina stare, građe zasutih građevina drevnoga kneza Gudêe; tu je u to vrijeme stajala partijska posada. Takva stara grada bijaše i prekrasna nakapnica od vapnenca kamena obrubljena frizom, koji prikazivaše babilonske vodne vile. Istom kopanja blizu dviju starih tvrdo zidanih zaravanaka dovedoše evropske istraživaooce do stare Gudêine građevine; bijaše to utvrda za obranu bližnje gradske kapije. Natpisi pak na ciglama i na doleritnim likovima i posvetnim darovima kazaše, da se pod onom seleukidskom palačom krije velik nalazak: glasoviti nekada hram lagaškoga glavnoga boga Nin-Girsua (Niniba = Marta). U tellôskom humlju dakle zaista ležao je pokopan drevni *Lagaš*. Njegov hram spominju i davna vremena najstarijih kraljeva Entemene i Urukagine, a prvi lagaški natpisi potječu

od prvoga ili drugoga poznatoga kralja od Lagaša Urnine. Jedan Gudêin prethodnik, Urbau, izvadio je temelje najstarijega Nin-Girsuova hrama i pohranio »kao skupe dragulje«, zatim tlo očistio i od stare temeljne građe sagradio temelje nova hrama.

Poslije prekida od nekoliko godina lati se De Sarzec opet posla. Ne zanemarujući humlje A, poglavito se radilo na humlju B. Tu je već gornja razvalinska naslaga bila iz Gudêinih vremena; našlo se i stvari s imenom Šulgija, kralja od Ura (2278.—

Ur-Engura (2296.—2278.). Iskopaše se dvije divne zdjele, jedna od žiličasta oniksa, a druga od prozirna mramora; na njima su ispisana imena nepoznatih dosada lagaških patesija. U neznatnoj dubini doprlo se do zidova vrlo starih cigala — na jednoj strani ravnih, na drugoj ispupčenih — s utiscima prstâ kao tvorničkim žigom (kao i u Nippuru); na nekima bijaše upisano ime drevnoga kralja Urnine. U toj Urninoj kulturnoj naslazi De Sarzec je u nekoliko godina brižno sakupio dragocjenu zbirku kamenih natpisnih ploča, kamenova sa stožera vratâ, oružja, topuznih držaka, mjedenih malih likova; no najdragocjeniji nalazak bijaše prekrasna srebrna vaza patesija Entemene, sina Eannatuma I., unuka Akurgalova, a pravnuka Urnine, najstarijeg poznatoga kralja od Lagaša. Na vazi je prikazan orao lavlje glave, koji lebdi nad dvama lavima postavljenim na stražnje noge (isporedi: »Lavlju kapiju« u Miken! Str. 123.). Uporedo se našlo mnogo posvetnih darova od kneževa zavisnih o lagaškom vladaru. — No to još ne bijaše najdublja naslaga; još se nađe starijih zidova pod njom, podignutih nad pločnikom od sadre, 5 m pod građevinama Urnina vremena; temelji tim zidovima stajahu ipak još 8 m više od prirodna tla. — God. 1894. iskopaše na zapadnom prastranku humlja B dva bunara i jedan vodovod Eannatumov. K jugoistoku i sjeveroistoku od obiju bunara ima ostataka puna četverouglasta zida i tragova kapije, nekoga Entemane. — Onaj veliki okup građevinâ bili su hambari Urininini s dvostrukim zidom, da među njima budu za uzduh hodnici, do $\frac{3}{4}$ m široki, u kojim su se pohranjivali vrčevi, oružje, sprave. Zidovi i tlo hodnika i skladišta bili su obloženi paklinom. Vidi se pak, da je tu zgradu uništio požar, ali je neki kasniji vladar nad njenim ostancima stvorio ciglama i asfaltom osnovku za

novu građevinu. I u onom Urininu hambaru našlo se mnogo starina: glasovite probušene relijevne ploče Urinine, mnogo neobičnih lavljih glava, komad lijepe zdjele od oniksa kao posvetni dar od ratnoga plijena, daljnji dijelovi »Jastrepske stele« Eannatumove, velik buzdovanski držak, ukrašen lavovima, od kralja Mesilima od grada Kiša, vrhovnoga gospodara patisija Entemene, po svoj prilici posvetni dar daleko poštovanomu lagaškomu bogu Nin-Girsuu (Ninibu = Martu).

Nešto 210 m daleko od humlja *B* iskopaše se god. 1894. i 1895. dvije pravokutne galerije od nepečenih cigala: arhiv; silno mnoštvo ispisanih ploča bilo je položeno u 5 naslaga.

Sipparu, ali vrlo važan za poznavanje stare kulture: vidi se, da je sjeverna Babilonija bila velika izvozna zemlja za žito i industrijsku robu, koja se izmjenjivala za marhu i ratarske plodove južne zemlje. Te poslovne isprave počinju se s vremenom kralja Urukagine, a glavno im je mnoštvo iz vremena posljednje kraljevske dinastije grada Ura (od Ur-Engura do Ibisina; 2296.—2185.). Vidjesmo pak, da se i svagdje drugdje u lagaškim razvalinama našlo veliko obilje natpisa, koje dosta jasno osvjetljaju povijest lagaških vladara.

Uzmemo li još u obzir, da nam nađeni dragocjeni reljivi pokazuju, kakva je bila *najranija umjetnost eufratskoga nizozemlja*, savremena najstarijim građevinama lagaškoga brežuljka *B*, to nam se otvorio pogled u tako daleku prošlost, kakova se dosad ni slutiti nije mogla. Iz nešto su mlađega vremena dvije glave bikova utorne radnje u mjedi i tako iste vaze s dugim kljunovima — radnje slične onim kozjim glavama iz *Fare*. Svim dakle nalascima u Lagašu iskrsla je pred nama samonikla i visoko razvijena umjetnost iz vremena, više stotina godina starijega od velikoga kralja Sargona od Agade ... Ciglena tehnika, sve savršenija i savršenija; gradnja svodova i vodovoda; znatna vještina lončarstva; savršenost obradivanja kamena, nalik na egipatsku; spretno upotrebljavanje kovinâ a osobito srebra i mjedi; krepko i kruto realistično vajarstvo, koje se ne boji ni najtvrđega materijala pa bojadisanjem i umjetno umetnutim očima daje života liku: eto, s time je sumerska kultura stupila pred iznenađenu današnju evropsku nauku! Ova u prvi mah nije htjela vjerovati, da Gudeine

statue (likovi) nijesu grčke. Gdje li se ti umjetnici i zanatnici naučiše svladavati tvrdi kamen diorit i kovine u zemlji, u kojoj osim vode, pijeska, gline, ilovače i naplavljene crne zemlje nema ni kamena ni kovine? Za to pitajmo novovjeke Holandane, koji svoju bujnu današnju otadžbinu oteše močvarnim rijekama i pjeskovitome moru! »U znoj lica svoga...«, tako je glasila prva zapovijed božanstva čovjeku na zemlji. I samo taj znoj čovjeka trudoljuba svagdje je stvorio nove rajeve na zemlji: u Egiptu, u Babiloniji, u Kitaju, u Holandiji, baruštinama i šumama Tacitove Germanije, na lombardsko-mletačkom Padu. Ali, nijesu li sa sobom Sumerci tu vještinu donijeli sa sjevera?

Uopće o Uruku, Larsi, Uru i Eriduu. — U ostalim gradovima Babilonije, pomenutih na str. 240., prva pretraživanja evropske nauke nijesu se u posljednjim desetogodištima mogla izvršiti s onakom opsežnošću, kako se to provelo kod Nippura i Lagaša. Osim običnih ondje velikih teškoća, razvaline na pr. *Uruka*, najopsežnije od svih babilonskih (osim El-Hibbskih), na milje naokolo jesu daleko od ikoje ljudske kulture, a od marta do novembra sva je okolina pod vodom; pitku vodu treba donositi 2 sata daleko sa zapada iz Eufrata, koji je u prvoj davnini tekao mimo Uruk. Nigdje naokolo ni travke ni živa stvora. A ipak je Englez lord Loftus počevši od go. 1850., tri puta ondje boravio, jedamput puna tri mjeseca (god. 1854.). Okolinu staroga grada *Ura* tako nesigurnom čine ljudi arapskoga Dhafirplemena, da su poslije prvoga pretraživača, britanskoga konsula Taylora, koji je radio god. 1854., svi drugi istraživači bili poslije nekoliko dana prinuđeni odlaziti odanle. Sam Taylor dospio je, istražujući Ur, samo nekoliko dana raditi linama *Eridua*. Poslije samo gdje koji istraživač mogaše letimice obači razvaline Uruka (Biblija ga zove: Ellasar), *Larse*, *Ura* i *Eridua*; velikih ekspedicija, kao ono u Nippuru i Tel-lôu, nije bilo, premda je sigurno, da bi se u ovim drevnim mjestima na vidjelo iznijelo golemih plodova za nauku. Uruk bijaše prijestolnica silnih kraljeva; Ur, uz mesopotamski Harran, bijaše najznatnije svetište velikoga mjesečnoga boga Sina, staroga prvaka među sumerskim po Bibliji iselio Abraham u Harran prije svoga dolaska u Kanaan; Eridu je, na svetom jezeru i blizu morskoga puta k »otocima neumrlosti«, najstarijim vjerskim uspomnama posvećeno mjesto boga mora, Ee (grčki: Aos, Oannes), koji je ljude učio znanju, umjetnosti i kulturnom životu.

Uruk i Larsa. — Lord Loftus pronašao je kod mjesta Varke u brežuljku Buvarijeu, na nasutu podlošku visoku 12—13 m, ostatak uručke svete kule svetišta božice Ištare (Venere, Danice zvijezde); na odvodnim gradnjama stajalo je ime kralja Ur-Engura od Ura (2296.—2278.). K jugozapadu na 300 m odatle stoji humak Vusvas; pod njim je zasuta četverokutna građevina od 75 m dužine i 53 m širine. Istočni joj kut čini veliko dvorište, na jugozapadu stoji velika zgrada od cigala; na tri se strane prisloniše uz Vusvas zaravanci različno visoki; južna strana padaše ravno na 8 m dolje — dakle nigdje vratâ. Na prorov udoše istraživači i nadoše niz malih odaja, također bez vrata i prozora. Zidovi bijahu 3 do 6 m debeli; veliki engleski stručnjak Rawlinson izreče misao, da su gornje razvalinske naslage nastale od tvrdava kraljevina Partâ. U Buvarijeu pak nade Loftus na zidu prvi babilonski mozaič od pečenih glinenih čunjeva; u drugom nekom humu našao se zid, u kojem se naslage izmjenjuju ovako: glinene cigle i ilovni čunjevi, na vanjskoj strani polukružno izdubeni. Nadoše se dalje i gradski zidovi, koji su najviši bili na sjeveru, a i tragovi 3 ili 4 gradskih kapija. Sasvim izvan zidova stajale na sjeveru neobičan brežuljak Nufajje. K istoku od Buvarije pojavile se natpisne cigle persijskoga kralja Kam-bisa, a odavle k jugoistoku mnogo partijskih građevinskih ruševina. U ostalom: golemo razvalište grada *Uruka* nije se ni površno moglo istražiti. Od iznesenih natpisa jedno 100 ih je ugovornih ploča, ali vrlo kasnih, zatim nekoliko silabara (rječnika; str. 232.) i gljivastih natpisnih čunjeva, znak, da se negdje nalaze

na to, da pretražuje mnogo pristupnije razvaline stare *Larse* (Senkerek), koja veličinom svojom i znatnošću razvalinâ dosta zaostaje za uručkima. Inače pokazuje senkerehsko humlje lice čisto starobabilonskoga razvališta; na laku slazu ispelo se zaravanje od nešto 7 km opsega, na kojem stoje 2 huma; viši se hum vidi već iz Varke (Uruka) i s Eufrata. K sjeverozapadu od tih humova prostrlo se veliko plosno razvalinsko polje, a k sjeveroistoku vidiš glavicu od crvenih cigala s vidljivim još tlorisom zidova; i jugoistočni ugao ima hrbat sušenih cigala, Arapi ga zovu »Gemel« (kamila, deva). U glavnim humovima zasuti su sveta kula i hram boga Sunca, Šamaša; natpisi kraljeva Hammurabija i Nabunaida javljaju, da

je to bilo prastaro svetište. Na ulasku u kulu nadoše se dva ilovna valjka novobabilonskoga kralja Nebukadnezara II. (604.—561.); na drugom se mjestu našao i treći. Prva navedena cigla s natpisom nosila je ime babilonskoga kralja kassitske dinastije Burnaburiaša II. (str. 45.; god. 1385.—1360.), pa onda dalje u prošlost sve gore do urskoga kralja Ur-Engura (2296.—2278.). — Istom kad je Larsa propala, stali su okolišni žitelji zakopavati svoje mrtvace u njenim zasutim razvalinama; odatle onaj silni broj grobova ondje. Od nalazaka važne su osobito lijepo sačuvane ploče s otiscima pečata i s poklopcima (za omot); tako isto i prva nadena matematička ploča kvadratnih brojeva za 2 do 60 i mnogo malih relijeva od pečene ilovače iz vrlo starih vremena, koji prikazuju primjere iz obična ili vjerskoga života. Našlo se i mnogo t. zv. »etiketa« (engleski: labels), t. j. pločica s rupama, na koje su se provlačile vrpce pa vezale na vrčeve, vreće i t. d.; na pločici bi se napisalo: što je u vrču i t. d. i čije je i t. d. God. 1898. bio je u Senkerehu njemački stručnjak Sachau pa je utvrdio, da se jasno vidi mnogo staroga gradskoga bedema i izvan njega ostataka predgrada, a da je pod orušinama sačuvan i građanski dio grada osim hramova i palača.

Ur i Eridu. — Prve vijesti o razvalinama kod Mukajjara (*Ura*) donio je, uz nekoliko ondašnjih ispisanih cigala, u Evropu glasoviti talijanski putnik Pietro della Valle god. 1625.; no istom god. 1854. stao se za to zanimati prvi moderni Evropljanin, jedan od začetnika nove nauke asiriologije, Englez Rawlinson. On nagovori britanskoga konsula u Basri (na Šattel-Arabu) Taylora, da prema istraživanjima lorda Loftusa u Varki (Uruku) i on počne raditi kod Mukajjara, koji stoji na zapadnoj strani Eufrata, k jugu od Varke. — Urske razvaline stoje na plosnoj izbrežini; kad se Eufrat razlije, ostane ta izbrežina otokom. Nešto k zapadu gleda se u plosni humski hrbat Hazem, a preko njega se vidi nešto od razvalina Abu-Šahraina (Eridua). Cijelo mukajjarsko područje čine okruglast okup plosnih humova. Glavna je razvalina na sjevernom kraju toga okupa, oko kojega ima nebrojeno mnogo komada starih grobnih gradnja i mnogo mrtvačkih sanduka. Ona jasno pokazuje, da su bila dva sprata, osnovka 2. sprata umakla je za 5 m natrag od prvoga; donji sprat bijaše sav ispunjen sušenim ciglama, a obložen 3 m debelim zidom od opeka; kroz cijeli taj

jedri sprat ostavljene su oduške za izvjetrivanje. To bješe sveta zatavanačka kula urska, kojoj se najviši sprat urušio i tako stvorio razvalinski hum; uzlazilo se s istoka širokim stepeništem i pobočnim stepenicama. Među naslagama suhих cigala 1. sprata bile su ponamještene naslage rogoznih prostiraka; našlo se škrbotina mnogo ocaklenjenih mjedenih klinaca i jedan razbiti natpisni valjak. Pripovijedali su stari Arapi, da je na 2. spratu bila kao neka soba; da je gore bila odaja za boga potvrđivale bi i nađene ilovne svjetiljke i vrlo fine lončane škrbotine u orušini. — Građevinske isprave jesu od urskih kraljeva Ur-Engura i sina mu Šulgija (Dungija), dakle iz III. tisućljeća; 4 su valjka od posljednjega babilonskoga kralja Nabunaida (555.—538.), pa se spominje i nasljednik prijestola Belšarussur (u Bibliji: Belšasar). U razvalinama samoga hrama došao je na vidik crn kamen, ispisan na obje strane; drugih takovih našlo se u dvorištu. Krov je bio pao, jer su grede od paomina drva bile izgorjele; bijaše i drugih tragova nekadašnjega uništavanja požarom. — Sudeći po drugim nalascima, istina kao i u Nippuru, Taylor je dopro i do naslaga prije vremena Sargona od Agade (2684.—2629.). — Našla su se u jednom zapadnom humu i dva velika ilovna vrča puna ilovnih pločica, mnoge imahu i ilovne omote; do godine (1855.) iskopaše se još dva takva vrča i muški lik. Novo temeljito iskopavanje kao ono u Nippuru bez sumnje bi donijelo mnogo novih otkrića i iz mnogo starijih vremena. — Razvaline grada *Eridua* stoje među dva uporedna niza visova (jamačno: razvalinskih nepoznatih drugih mjesta), Hazema i Kassaim-Dafneha; južni se krajevi tih visova primakli jedan drugome i tako stvorili duboku uvalu, koju je nekad ispunjalo jezero. Usred toga jezera na otoku stajao Eridu; jezero je nekako imalo vezu s Eufratom, koji je u sumersko i starobabilonsko vrijeme već kod današnjega mjesta Suk-eš-Šijukha utjecao u more (u »nâr-marâti«). Eridu dakle nije od mora bio udaljen ni 10 km. Sjeverni dio strmih razvalina na zaravanku od 6 m visine, utvrđenu kamenom pješčenjakom, odmah se na prvi pogled vidi da je sveta kula; jasno joj se još vide dva sprata i široke stepenice k prvome spratu; na 2. spratu činilo se Tayloru da raspoznaje ostatke male odaje, ka kojoj vodi uspon. Velike stepenice bile su od uglađenih mramornih ploča; podno 2. sprata našlo se lijepo urešenih mrvâ ahata,

komadâ alabastra i mramora, zlatnih pločica i mjedenih klinaca sa zlatnim glavicama. Upravo je neobično, da se tu, u južnoj Babiloniji, upotrebljavala građa pieščenjaka kamena, granita i mramora; to se jamačno dovozilo iz istočne Arabije (iz »Magana«). U jugoistočnom dijelu razvaline iskopala se ciglena zgradica iz vremenâ prije Sargona od Akkada, utvrda uza staru kapiju svetišta. Ono jezero bilo je sveto jezero »apsu« babilonskih natpisa, pa je imalo biti simbol »abisa« (Grcu su tu riječ preuzeli: abyssos) kao pra-haosa svijeta i simbol »nebeskoga oceana«. Ali se ni u eriduskom razvalištu dosada nije pobliže istraživalo, premda je Eridu jedan od najstarijih gradova tih zemalja; već se jedan od prvih uopće poznatih vladara, lagaški Entemena, ponosi, da je bogu od Eridua obnovio »apsu«. I kraljevi od Isina hvale se takim zakriljništvom.

Već za uručkoga osvajača kralja Lugal-zaggisija (2709.—2684.) čini se da u Uruku postoji glasoviti hram božice danice Ištare. Taj kralj gospodar je i Uru, Larsi i Nippuru, dakle cijeloj južnoj Babiloniji: Sumeru. Drugi kralj Šulgi od Ura (2278.—2228.) spominje uručki veliki zid, zvan Gilgamešovin; i Šulgijev sin Bûr-Sin (2228.—2219.) gradio je tu na Ištarinu hramu. U Gilgameš-epopeji kaže se »Uruk torovâ«; time se misli na nomadska (pastirska) bratstva, koja su obično pasla svoja stada blizu Uruka, pa su božicu Ištaru osobito poštivali. Zatorna provala elamskoga kralja Kutur-Nakhunta oko god. 2280. (ispravno će biti: oko god. 2180.) u Babiloniju, koja je teško pogodila i druge babilonske gradove, razorila je Uruk; Elamci odnesoše Ištarin lik u svoju Susu, pak im ga istom asirski Asurbanipal (668.—626.) »poslije 1635 godina« oteo i njezinu hramu povratio. Sam Uruk nanovo je sagradio Hammurabijev sin Samsu-iluna (1912.—1874.), pošto je njegov otac obnovio prokop, koji je Uruk spajao s Eufratom; u davnnini je Eufrat tekao mimo Uruk, ali ga valjda Elamci prebaciše dalje k zapadu. Uruk nanovo procvate i preživje gotovo sve južnobabilonske gradove; i kraljevi Nebukadnezar II. i Nabunaid (604.—561.; 555.—538.) obnavljaju Ištarin hram. Još Rimljanin Plinije Stariji (umro god. 79. po Is.) napominje astronomski zavod u »Orkhoe«, u Uruku. Je li u hunu Vusvasu bila kraljevska palača, ne znamo; znamo da je u Uruku bila glasovita knjižnica, odakle je asirski Assur-

banipal (668.—626.) dobio prepise Gilgameš-epopeje. Možda bi sustavno i potpuno iskopavanje u tim razvalinama donijelo onako obilna ploda kao i u Nippuru. — *Uru* je poznati najstariji gospodar bio lagaški patesi (knez) *Eanna dum*, onda opet uručki kralj *Lugalzaggesi* i nasljednik mu, koji sebe zove »kraljem od Uruka, kraljem od Ura« — sve prije kralja Sargona od Akkada. Poslije vremena Gudêe od Lagaša kraljevi *Ur-Engurove* dinastije (2296.—2185.) jesu »kraljevi od Ura, kraljevi od Sumera i Akkada«, dakle cijele Babilonije. Prvi kralj amorijski (Hammurabijeve) dinastije, *Sumuabum* (2057.—2043.) diči se, da je uzvišeni hram boga Mjeseca (Sina) u Uru gradio (popravljao) i prekrasnim vratima od cedrovine ukrasio. Peti njegov nasljednik, *Hammurabi* (1955.—1912.) domogavši se cijele južne Babilonije u borbi s kraljem od Larse, dao je izjaružiti onaj eufratski rukav ili prokop, koji je Ur spajao s Larsom, i postavio posadu u Ur; Hammurabijev sin *Samsu-iluna* obnovio je i gradske zidove. Ur se i dalje spominje, još i u vrijeme velikoga persijskoga kralja *Kira*.

Kiš-Kharsagkalamma; Upi (Opis). — Od Babilona 13 do 14 km k istoku stoji više razvalinskih humova, a među njima i visoki *El-Ohaimir*. U njima bijahu već u Hammurabijevo doba važna mjesta *Kiš* i *Kharsag-kalamma*: dvojni grad ili grad i svetište u najstarije se vrijeme spominju u vezi s tim bogom knezovi-prvosvećenici i kraljevi od Kiša; hram se zvaše »Emeten-ursagga«, a sveta njegova kula »Kidur-makh«. Ali i u južnoj Babiloniji, odmah do Uruka, spominje se isto takav dvojni grad *Kiš-kharsagkalamma* s istim onim imenima hrama i svete kule. Još i ovo: i u sjevernoj Babiloniji nalazimo spomena takova dvojnoga grada (ili grada i svetišta); taj sjeverno-babilonski *Kiš* (ili »Kêšu«) lako da je isto što *Upi* (grčki: *Opis*) na desnoj obali Tigra, po svoj prilici baš ondje, gdje je u makedonsko-grčko vrijeme stajao grad *Seleukija* (dakle k jugu od današnjega Bagdada) naprama kasnijemu *Ktesifontu*. Opis bijaše važan trgovački grad, jer su do njega lađe plovile uz Tigar, kao što su uz Eufrat plovile do Babilona. Za grad *Kiš* često nam se kaže da je s njim u vezi velika brdna božica *Nin-kharsaga*, žena Belova (*Enlilova*), sa svojim sinom *Nin-girsuom* (glavnim bogom u Lagašu; str. 246.). — Kako dosada nijesu ta mjesta pretražena, ne mogu se riješiti

pitanja, koja su u vezi s njima. A bilo bi to vrlo potrebno, jer se za grad Kiš vežu najdrevnije uspomene kraljevstva u Babiloniji, pače i u Mesopotamiji; naslov »kralj od Kiša« ili »kralja svijeta« imperijalni je naslov kraljeva i Babilonije i Asirije uporedo s imperijalnim naslovom »kraljeva četiriju dijelova svijeta« (»šar irbitti arbaim«) za opće (vrhovne) kraljeve Babilonije.

Mrtvački gradovi: razvališta Surghul i El-Hibba; grad Kutha. — Do 7 sati k sjeveroistoku od današnjega mjesta Šatre pretraživala je njemačka ekspedicija god. 1887. *Tell Surghul*, to prividno najstarije razvalište između svih drugih u velikom trokutu među *Eufatom*, *Tigrom* i *Šatt-el-Haiem*. Obuhvata velik prostor, 60 hektara. K sjeveru 10 km od Surghula pokriva *El-Hibba* svojim razvalinama čak 480 hektara. Ali ni jedno ni drugo nijesu urušeni gradovi, nego su silna grobišta; po ostancima više ili manje spaljenih mrtvaca jedan od istraživača, *Koldewey*, nazvao ih je »ognjenim nekropolama« (»grad mrtvih«). — S nestašice goriva lešovi su se pretvarali više u ugljen ili samo na p^o, a malo u pepeo. Po nađenim predmetima vidimo, da su se pokojnicima u vječni stan dodavale stvari iz njihova života; nadoše se i par naušnica, grude staljenih brončanih predmeta, probušenih ljuštura i ilovnih menih sjekira i kremenih strjelčnih šiljaka, brončanih klinaca i dlijeta. Da je sve to iz pr ^a d ^a v ⁿ i ^h vremena, pokazuju i kamenovi za ručno mljenje i trenje. — Već prema tome, jesu li trupla manje ili više izgorjela, bijahu ti grobovi leš ^o v ⁿ i ili p ^e p ^e o ⁿ i. Potpuno izgorjela trupla znala su se stavljati nesahranjena; i u Surghulu i u El-Hibbi većinom su ipak grobovi pepeoni. Pokojnicima bi se poslije spaljenja nanovo prilagali darovi: uresi, jela i pića (u loncima s ručkama: obično datuljâ i žita, a u ilovnim bocama ulja ili vina); osim toga svaki je pokojnik dobivao takih se bunara našlo neizmjeran broj u Surghulu i El-Hibbi; surghulski brežuljak sav je izrovan od takih bunarića. Ostalih nalazaka bilo je malo: zdjelicâ od ilovače ili okruglih boca od kamena (alabastra ili serpentina), a rijetke su i posude s natpisima. U keramici (lončarskoj vještini) se u Surghulu vidi razvitak, a još više u El-Hibbi.

Tako nastajahu humovi od pepela i priprostih grobova. Za odličnije pokojnike gradile su se m ^r t ^v a ^č k ^e k ^u ć ^e i z a -

tavanačke građevine; zatavanci obično nastajahu odatle, da su se grobišta ograđivala zidovima zato, da se stvori zaravanak za osobito svečano koje spaljivanje; tada bi u sredini zaravanka nastajao odličan pepeoni grob. Kod 2. El-hibbskoga huma svaka bi nova grobna naslaga težinom svojom ugruvala nižu; naposljetku trebalo je cijeli taki hum obzidati, pa su s juga, na pročelju od 34 m, vodile stepenice gore na zaravanak; poslije toga opet se širio hum survavanjem i t. d. No na »Velikom humu« (prvom) vidi se da je zaravanak nastao odmah sa zidovima, a na njemu se sagradila velika građevina, obložena kamenom i protočena odvodnim cijevima. To bijaše možda sveta kula, jer su se kao i oko najstarijih svetih kula u Nippuru naokolo naslagali pepeoni grobovi. — Osim toga u nižim naslagama obiju nekropola gradilo se i pravih pokojničkih kuća, poredanih u uske (samo 1 m široke) ulice, duge i do 4 km. Pokojničke kuće bijahu različno velike: jedna je imala 14 manjih i većih odaja; u jednoj se odaji znalo naći i 4 bunara, a i 9; u jednoj je kući bunar bio odmah pred vratima, dakle nikada nije tu stanovao živ čovjek. Skupovi tih kuća bit će da su vrlo stari, jer se nađe i to, da temeljni zidovi gornjega naselja idu poprijeko preko temeljnih zidova donjega naselja.

I onda, dok su ovi veliki mrtvački gradovi čitavi bili, jamačno odavahu veliku ozbiljnost i tugu. Malo se našlo likova, nešto ulomaka, možda ostataka odnesenih statua. K o l d e w e y drži, da rimski geograf S t r a b o n misli na ove mrtvačke gradove, kad piše, da je Aleksandar Veliki dao poplijeniti stare kraljevske i kneževske grobove, koje se nalažahu u m o č v a r a m a. Tako bi isto moglo biti, da su oni likovi i drugi naslasci iz Gudêinih vremena, koje je D e S a r z e c našao u gornjim naslagama Tellôa (Lagaša), t. j. u razvalinama ondašnjih grčko-makedonskih građevina (str. 245.), bile jednoć nekako onamo preneseni iz El-Hibbe. Na svaki način jasno se vide tragovi, da se tu pljačkalo već u davnini. — Kada li su te nekropole propale, ne može se reći; ako su sumerske, onda su se prestale upotrebljavati onda, kada su u onim krajevima prevladali Semiti. Možda obje te nekropole pripadaju nedalekom L a g a š u; svakako su se iz opsežne okoline amo nosili mrtvac i tu spaljivali; a može se po nalascima u Nippuru suditi, da je tu bilo kakvo svetište, oko kojega su se namještali grobovi.

I Englez R a s s a m, koji je istraživao T e l - I b r a h i m (Kuthu), uvjerio se, da taj hum, koji obuhvata 2 engleske četvorne milje, u najstarije doba nije bio nastavan, a u staro-babilonsko vrijeme bješe samo mrtvački grad; ali nadaleko oko huma ima tragova i živih naselja. Sveta hrama, Bit-Nannar, i hram bijahu posvećeni bogu podzemnoga svijeta, N e r g a l u. Inače Kuthu spominje već obelisk kralja Maništusua (2614. — oko 2604.) i 2. prethodnik mu Sargon od Akkada (2684.—2629.), a uručki kralj Šulgi (2278.—2228.) sagradio je onaj Nergalov hram. U novobabilonsko vrijeme Kutha je grad kao i drugi; za Nebukadnezara ondje se dan na dan obavljaju trgovački poslovi. Asirski Sargon II. (722.—705.), preselivši odlične Izraelce na istok svojega carstva, u Izrael je naselio i Kutajaca. — Grad Kutha prostiraše se na prokopu, koji je od sjeverozapada dolazio iz grada Sippara udaljena 50 km.

V.

Babilon. — Da se još pobliže navratimo na grad B a b i l o n (str. 225. i 226.), koji je oko godine 2000. počeo bivati pravi Rim staroga Orijenta, baštinivši za tri vjekovna perioda (za dinastija: Hamumrabijeve, kassitske i kaldejske) političku moć svih ostalih prijestolnica Babilonije, a trajno i neograničeno postavši njezin vjerski i kulturni ugled.

Već u najstarije vrijeme spominju se ta »Vrata božja« (Bab-ilu, B a b - e l) ili, na orijentalSKU, »dvorovi božji« (isporodi: »Visoka Porta« = vlada osmanlijskoga carstva). Veliki Sargon od Agade (Akkada) možda i nije učinio Babel glavnim gradom silna carstva, ali mu je prijestolnica bila blizu; državnu veliku moć, ako i manju od Sargonove, svakako je u Babelu ustalio kralj Hammurabi, pa je ona i za kassitske dinastije (1746.—1171.) ugledna ostala kroz više stoljeća, a obnovili su je kraljevi dinastije kaldejske Nabopolassar i nasljednici (626.—538.). I persijski Ahemenidi Kir III. Veliki, Kambis i Darije I. nosili su naslov »kraljeva od Babela«. Babelski bog M a r d u k, proljetno sunce, postao je Zeusom Orijenta, svijeta »gospodarom« (»Bel«).

Ali je Babilon već asirski kralj T u k u l t i - N i n i b (1260.—1231.) razorio i sveti Mardukov lik kao plijen odnio; razorio ga je i s lica zemlje izbrisao god. 689., prevedavši preko njegovih razvalina samu rijeku Eufkrat, i drugi asirski kralj, S a n k h e -

rib; nanovo ga sagradio Sankheribov sin Asarhaddon g. 681. i dalje; po drugi put ga razori Asarhaddonov sin Asurbanipal g. 648., uzevši ga na juriš u ratu sa svojim bratom Šamaš-šum-ukinom. Ali ga naskoro opet sagradi Kaldejac Nabopolassar, a veličanstvenom svojom prijestolnicom stvori Nebukadnezar II. Bijaše Babilon u to vrijeme prvi grad na svijetu. Veličajnu sliku o njemu u njegovoj plastičkoj cjelini daje nam grčki historik Herodot još za prvoga vremena persijskoga gospodstva.

Poslije opisa i nekih pretraživanja na razvalinama Babilona i bližnjih nekih mjesta, dalo se na sustavno prekopavanje Babilona »Njemačko Orijentno Društvo« (str. 239. bilješka) god. 1899. i radilo je neprekidno do 1914. godine. Nalasci su u najvećoj množini iz najnovijega perioda Babilona, kaldejskoga, tako da smo dobili sliku grada, koji se može poslije porušenih asirskih prijestolnica nazivati modernim. To je grad kralja Nabopolassara i sina mu Nebukadnezara II., kakova ga dobro poznavahu pisci Biblije za »babilonskoga sužanjstva«. Tada se grad prostirao na objema obalama Eufрата (koji se u Babilonu zvao »Arakhtu«), i to: veći i važniji dio na istočnoj. Branili su sa svih strana jaki cigleni bedemi, od koga su ostali sada samo zemljani nasipi, jer su kasnija ljudska koljena odnosila ciglu, gradeći nove gradove. Na istočnoj obali, k sjeveru od razvalinskoga brežuljka Babil (3. Nebukadnezarove palače, t. zv. »visećih vrtova«) ide taj bedem u dužini od 600 m ravno k istoku; onda zakreće na 850 m jugo-jugoistočno, pa 3300 m ravno k jugoistoku; odatle zavija k jugozapadu, ide 2000 m tim smjerom i nestaje ga (uravnava se) u polju; jamačno dopiraše dalje do samoga Eufрата. U svemu bi to bila dužina nešto $8\frac{1}{2}$ km. Zapadni dio Babilona, na desnoj obali Eufрата, bio je mnogo manji od istočnoga; počinjao se u polovini istočnoga dijela i prestajao niz vodu nešto prije njega; obasezao je nešto $1\frac{1}{6}$ četvornih km, dok istočni obasežao do 10 četvornih km; bedemi zapadnoga gradskoga dijela imaju dužinu samo od nešto $4\frac{1}{3}$ km. Cijeli obzidani Babilon obuhvatio je do 12 četvornih kilometara. Zapadni dio ima oblik četverokuta, na istoku okrnjena Eufратom; istočni ima oblik trokuta (hipotenusu mu je tok Eufрата) s vrhom uperenim k istoku, samo mu je sjeverni kut, na Eufратu, proširen prostorom huma Babil. No taj istočni dio imao je još jedne bedeme, u n u t r a š n j e, od kojih

je ostalo nešto do 2 km dužine; oni su odsijecali od velikoga trokuta jedan manji trokut, istočni.

Na sjeveru od unutrašnjih dviju (ili triju) kraljevskih palača (str. 225.) koje su stajale uz Eufrat, odvajale se od njega širok prokop. Prolazio je kroz južni bedem i izvan njega opet se sastajao s Eufratom; jedan njegov odvojak, prokop Libilkegalla, tekao je uz južnu stranu južnih dviju palača (razvalinski hum Kasr) i ulazio u Eufrat. Između srednje palače i građevine »Komore Sudbine« ulazio je čor-prokop »Mardukov«. Iz Eufrata su, već izvan južnih gradskih bedema, izlazila dva prokopa dalje k jugu u polje: Borsipski i »Pikuddu«-prokop; spajali su Babilon s gradom Borsippom, gdje bijaše svetište boga Nabûa (grč. Hermes, lat. Merkur), i s drugim jugozapadnim gradovima. Osim toga odvajahu se od Eufrata na sjevernom dijelu istočnoga grada dva prokopa, jedan blizu drugoga, i prolazahu kroz grad pa se izvan sjeveroistočnoga bedema spajahu s dugim prokopom, »Nilskim« (»Nahr-el-Nil«), koji je uporedo s tim bedemom pro-sijecao taj kraj Babilonije.

U kraljevskoj četvrti, koja je dakle bila dobro zaštićena Eufratom i prokopima, stajale blizu bedema i kraljevskih palača (t. j. najstarijega grada) hram božice Ninmakhe (Belite, Mardukove žene), imenom Emakli. Ta naime četvrt bijaše utvrđena svojim posebnim bedemima; zvala se »Im-gur-Bel« (»Pomozi, Gospode!«). Noviji grad imao je opet svoje bedeme, one unutrašnje, nazvane »Nimitti-Bel« (»Zaštititi, Gospode!«), a oni najopsežniji bedemi štitili su kasnije i najnovije gradske dijelove. — S južne strane, k istoku tik do Pikuddu-prokopa, ulazila je u Babilon jedna cesta, »Kraljevska«, polazila uz istočnu stranu unutrašnjega velikoga prokopa, prelazila preko onoga čor-prokopa Mardukova i ulazila u utvrđenu kraljevsku četvrt pa se, prolazeći kroz sjajnu Ištarinu kapiju, svršavala kod »Komore Sudbine«. Počevši od Ištarine kapije bijaše osobito svečana; zvala se Aiburšabum. Još izvan kraljevskoga grada stajale k istoku od te ceste i od unutrašnjega prokopa hram boga Niniba (Aresa, Marta), imenom E-patutla. Dalje nešto i k zapadu od »Kraljevske ceste« stajale četvrt glavnoga svetišta grada Babilona s velikim Mardukovim (= Belovim, »Gospodnjim«) hramom, E-sagilom, kome ime spominju već legenda o

stvaranju svijeta i pradjed kralja Hammurabija. S tih hramom, k sjeveru od njega, spojena bijaše sveta kula, E - t e m e n a n k i — ona glasovita biblijska »kula babilonska« — na 6 visokih spratova (tavana); na šestome stajaše opet jedan hram. Tloris te kule bijaše gotovo četvorina (kvadrat) s nešto $91\frac{1}{2}$ m svake strane, a i cijela kula zajedno s hramom na njoj popela se isto toliko visoko, do $91\frac{1}{2}$ m, dakle za $\frac{2}{3}$ Kheopove piramide, pa se za nizinu Babilonije vidjela kao pravo gromadno brdo. Od tak »E-uriminanki« hrama E-zide boga Nabûa bližnjega grada Borsippe i danas još sirše razvaline 47 m više babilonske ravnine; arapska ih tamošnja plemena zovu »Birs-Nimrud«, pa se do nedavna krivo mislilo, da je to ona »kula babilonska«, jer da se sve dotle prostirao grad Babilon. — Ostali humovi i isponci na babilonskom razvalištu kriju ostatke drugih hramova i velikih kuća; osobito na gusto stoje oni među Eufratom i unutrašnjim bedemima grada. Po pisanim vijestima znamo im u Babilonu imena još za osam, i svih je, osim jednoga, obnovio kralj Nebukadnezar II. (604.—561.). Inače nam se kaže, da su u Babelu bila svega 43 svetišta. — Po starim vijestima imao je Babilon 8 kapija; do nedavno se našla samo jedna, ona Ištarine, svečanostna, s osobito emaljiranim reljefima na obje strane zidova; Nebukadnezar je od nje stvorio pravu tvrđavu. — Osim pomenutih prokopa bijaše i drugih, tako da je Babilon time bio nalik na kakov današnji Amsterdam; bijaše i drugih važnih cesta i ulica; jedna »kraljevska« cesta prosijecaše gradom od zapada k istoku u smjeru prema gradu Kišu. — Od gradskih dijelova znamo za neke: Irsit-Babili (»Babel-zemlja«), to jamačno stari grad, koji je Nebukadnezar ugradio u svoje palače; tu možda stajaše i palača staroga Sargona. Ostalo se zvaše »Novigrad« s više četvrti; znamo za »Irsit-Khallab«, »Irsit Te« i »Irsit-Šušan«. Khallab je kao grad za sebe stajao već za kralja Hammurabija, pa još i za asirskoga Sargona II. (722.—705.); u Teu čujemo iz staroga vremena da je bio neki »Urluma, kralj »Šušan« se zvaše i glavni grad zemlje Elama (Susa). U četvrti »Kumari« stajaše hram Adada, boga oluje.

Glavno svetište grada Babela. — Od svih građevina Staroga Orijenta uvijek su najvažniji bili hramovi — bilo da to bijahu pokojnički hramovi u vezi s piramidama u Egiptu

za starih dinastija 4.—6., kada je sam kralj bio još pravo božanstvo; bilo pak da bijahu određeni za stan velikim nebeskim bogovima u Egiptu i drugdje. Zato je svaki zamašniji grad imao bar po jedan glavni hram, često u vezi s kraljevskom palačom, kao dom glavnoga boga: predstavnika, gospodara i nosioca života a podjedno i jamca opstanku toga grada i njegove države. Zato, ako neprijatelj hoće da uništi protivničku državu, nije mu druge nego da joj razori glavni hram i da mu lik boga zaštitnika odvede sa sobom u roblje (str. 253. o liku uručke božice Ištare). Osobitost je, da svaki veći grad u Babiloniji i Asiriji ima, uz donji hram u razini samoga grada, još jednu baš osobitu građevinu: svetu kulu, nazvanu »zikurra«. Zato na najvišem zatavanku te kule opet stoji hram, gornji (»nuhar«), sagrađen na isti način kao i onaj donji. Osim donjega hrama treba da bude i »Žrtveni dom« (»bit nike« ili »bit akiti« = »Dom svetkovine nove godine«) i »Komora sudbine« (»parak šimate«). I hram i sveta kula ima svako svoje ime; u Babilonu se zovu: »E-sagila« i »E-temenanki« (»Dom uzdizanja glave«

pojedine važnije odaje ili okupi odajâ u hramu, posvećeni pojedinim bogovima, imaju svoja imena. I sami gradovi imaju napose sveta imena.

Babilonski glavni hram posvećen bijaše bogu nosiocu grada i države, Marduku, proljetnomu suncu, pobjedniku svemirskoga haosa. Njegove razvaline, što ih je iznijelo njemačko iskopavanje, potječu iz posljednjega sjajnoga doba grada i države, novobabilonske (haldejske) dinastije (626.—538.).

Osobito nam je ispravnije znanje o svetim kulama babilonsko-asirskim dalo ono nedavno njemačko istraživanje babilonskih razvalina. Dosada se mislilo (i slikama prikazivalo), da su se zatavanci ili spratovi tih kula kosim stranama uzdizali, pa da su razine ili stepenice svakoga zatavanka bile dosta široke. Sada se — u vezi sa pisanim opisom iz god. 229. (od Uručanina Anubelšunua) — zna ovo: Svaki je od 7 zatavanaka ili spratova babilonske kule, kako su je oko prastare njene jezgre (visoke 61 metar) u sve tri dimenzije za jednu trećinu izvršnim opekama povećali kraljevi Nabopolassar (626.—604.) i Nebukadnezar (604.—561.), imaše

stijene uspravne. Drugi je sprat bio na svakoj od 4 strana uži od donjega, i tako dalje; budući da je jedna strana četvorine prvoga sprata (tlorisa kule) bila duga $91\frac{1}{2}$ m, a jedna strana gornjega hrama (7. sprata) imala je nešto 80 m, to je na svakom boku te kule ostajalo svega tek $5\frac{1}{2}$ m za stepenice, kojim se uz bokove gore popinjalo. — U pročelju (na južnoj strani) vodile su (s desna i s lijeva) uz bok gore k sredini na 1. sprat dva stubišta; ona su se onda desno i lijevo nastavljala na pročelju unatrag na 2. sprat i pravcem dalje na istočnoj i zapadnoj strani do na 6. sprat, na kojem je stajao gornji hram sa svojim dvojim vratima: zapadnim i istočnim. Još su postojale 1 stepenice, slobodne, neprislunjene uz (južni) bok; one su se ravno s juga gore uspinjale do sredine između 1. i 2. sprata; bile su 9 m duže od onih bočnih; to su jamačno bile glavne stepenice, za svećenike i za samoga kralja. Takav je posjetnik onda ulazio u samu unutrašnjost svete kule i daljim kakvim unutrašnjim stepenicama uzlazio na sam gornji hram na 6. zatavanku kule. — O da je gornjega hrama bijahu oko dvorišnoga paralelograma ($37\text{ m} \times 28\text{ m}$) raspoređane ovako: Na istočnoj strani u sredini svetište boga Marduka, u sjeveroistočnom uglu svetišta boga Nabûa, a jugoistočnom božice Tašmetume (žene Nabûove); na sjevernoj strani između svetišta Nabûova i Nuskova (onaj u sjeverozapadnom uglu) bijaše svetište boga Ee, a njemu nasuprot na južnoj strani zajedničko svetište bogova Anua i Sina. Veći dio zapadne strane, što je preostajao odbivši sjeverozapadni ugao za Nuskuovo svetište, obuhvatao je redom (od vanjskoga zida prema dvorištu) tri oduge odaje: »E-gišnu« (»dom ležaja«, »postelje«), uski hodnik »E-nammilti« (»Dom hodanja«) i »E-annuu« (»Dom utvarî«). Veličinom i izgradnjom glavno je svetište bilo Mardukovo. Ulazilo se sa zapadne strane, tako da je polazniku u jutro proljetnoga ekvinokcija (istonočja, 1. dana mjeseca Nizana) sunce izlazilo baš nad sredinom Mardukova svetišta, a ravno na njegova se dvorišna vrata, kada bi se otvorila, vidio Mardukov lik uza suprotnu stijenu svetišta. Valjda u »Egišnu«-odaji stajao je onaj »lijepo uređeni ležaj« i »uz njega zlatan stol«, što ih napominje grčki historik Herodot. — Sam gornji hram bio je na vanjskim stranama građen modro-ustakljenim opekama; građevinski bile su vanjske njegove strane — a tako i oba prva sprata zajedno —

modelirane lizenama (brazdama) i gore krenelirane; inače je spoljašnost bila jednostavna i djelovala je na oko svojom silnom masom i visinom. Masa obuhvataše 704.000 kubičnih metara. — Sveta kula babilonska, kako ju je kralj Nebukadnezar obnovio i vrlo solidnom građom znatno povećao, naskoro se stala urušivati zbog toga, što je sužavanje od 11 m prema vrhu na veliku visinu od $91\frac{1}{2}$ m bilo odviše malo, a da kraj toga preveć strmoga profila ne bi od pritiska golemih masa naskoro nastajale uzdušne pukotine i kula od toga pomalo pucala. Zato i jest Aleksandar Veliki, kad je odlučio obnoviti tu svetu kulu, dao najprije poskidati otprilike $\frac{1}{3}$ vanjskoga popucanoga i urušenoga materijala (koje danas tvori humak na mjestu Homeri). Ali smrt velikoga kralja zaustavi za uvijek tu obnovu.

Na sličan način, i gotovo istih dimenzija kao i gornji hram (»n u h a r«), bijaše i donji hram, glasovita Esagila. Sustavno prekopavanje Babilona (pod vodstvom profesora Koldeweya) nije do početka nedavnoga velikoga rata dospjelo da pretraži veći dio Esagile; zato o njoj najviše znamo samo po pisanim vijestima i po tom, da je ona po svojoj prilici bila građena i raspoređena onako kao i gornji hram na kuli i kao Nabûov hram Ezida u bližnjoj Borsippi. A ovaj je potpuno pretražen. Sama Esagila zajedno sa svetom kulom Etemenankijem bijaše ograđena (pretraženim sada) jakim zidom (grčki: peribolos), kojim se zatvarao cijeli sveti prostor. Uz taj zid bijaše s unutrašnje strane mnogo prigradnja za skladišta i t. d. Herodot, koji je možda i sam bio u Babilonu, zove cijeli sveti kompleks »svetinjom Zeusa Bela s mjedenim vratima«; »u sredini svetinje sagrađena je tvrda kula«, Etemenanki, i na najvišem spratu »velik je hram«. U toj »svetinji dolje i drugi je hram, gdje sjedi veliki kip Zeusov od zlata, i do njega stoji velik stô od zlata, i podnožje mu je i sjedište od zlata; to je načinjeno od 800 talenata zlata«. — Pristup u sam hram Esagilu bijaše s juga, odakle se dolazilo u dvorište, okruženo svetim odajama za pojedine bogove. Pogled prema sjeveru zapinjaše na silnu pozadinu gromade Etemenankija sa gornjim hramom u visini od 90 m. Razdioba odajâ na sjevernoj, istočnoj i južnoj strani bijaše valjda sasvim onako kao i u gornjem hramu.

Borsippa. Svečani babelski obredi. — K jugu od Babilona, spojen s njime prokopom, stajao grad Borsippa sa svojim glavnim hramom Ezidom («Postojani dom») i svetom kulom. Tu je stolovao vjesnik bogova Nabû (Merkur) i žena mu Tašmeta. Na tijesnu vezu borsippske Ezide s babelskom Esagilom upućuje nas i to, što su oba glavna borsippska božanstva imala svoje odaje i u Esagili, a svakako i u hramu na najvišem spratu Etemenankija. Oba hrama, Esagila i Ezida, u međusobnom su snošaju simbolizirala ljetnu i zimsku (sjevernu i južnu) polovinu godine. Zato je o babilonskoj novoj godini (i to: 8. dana poslije 1. proljetnoga dana = 8. dana mjeseca Nizana), kada je sunce, novorođeno o zimskom solsticiju (= suncostaju, o našem »božiću«), prelazilo k nama na sjever iz južnoga («vodenoga») nebeskoga oceana umiranja u gornji («uzdušni») nebeski ocean života, u svečanoj povorci — lađom, na borsippskom prokopu do kraljevske ceste a zatim cestom povorke (procesije) Aiburšabumom, u istoj lađi postavljenoj na kola (romanski: »car naval«, »lađna kola«) — dolazio bog Nabu, »vjerni sin« Mardukov, sa svojom ženom u Babilon da se pokloni ocu svome Marduku, uskrsnulom suncu, pa da i zasjedne u svoju odaju u hramu. U toj najvećoj slavi grada Babela i babilonske države kralj bi, klanjajući se državnomu bogu zaštitniku, svake godine dodiravao ruku zlatnoga Mardukova lika i tim stjecao pravo na svoju krunu dalje za jednu godinu. — Još su u jednome dijelu hrama Esagile stolovale obje »kćeri Esagiline«, koje bi o ljetnome suncostaju svečano odlazile iz Esagile, iz »doma dana«, u borsippsku Ezidu, u taj »dom noći«, da bi »noći produživale«. I ostali bogovi stolovali su u odajama svetišta onih bogova, koje smo netom napomenuli; tako i drevni bog Zamama (Ninib; str. 96. i 254.); dvorište se zvalo »Ištarino i Zamamino«... I do dana današnjega znadu muslimanski okolišni žitelji, koliko li je sveto bilo mjesto drevne Esagile i njezine svete kule, na kojima je gradio i umni persijski Kir i veličanstveno ih mislio obnoviti veliki makedonski Aleksandar. Tako se jeseni 1900. počeo otkrivati hram Esagila baš u onom razvalinskom humu Išan-Omrânu, u kojem su sahranjene kosti Omrâna (sina Muhamedova zeta Alije) i još jednoga islamskoga imâma.

Istoga 8. dana o Novoj Godini išao bi gospod bogova Marduk likom svojim u svečanoj povorci blagdanskom cestom Aiburšabunom iz Esagile u svetište Duazag, gdje bi ga u »Komori Sudbine« (str. 261.) dočekivali ostali babilonski bogovi, da čuju odluke gospodnje, što li će se ove godine događati. Toga dana bilo je veliko žrtvovanje; oba dana zatim boravio bi Marduk u »Domu žrtava« (str. 261.) blizu unutrašnjih bedema. Još 11. nizana boravio je vrhovni bog u »Komori Sudbine«, a onda bi se svečano povratio u svoju Esagilu. »Komoru Sudbine« u građevini Duazagu našao je kralj Nebukadnezar obloženu srebrom; on je obloži zlatom...

I tako su kraljevi Nabopolassar i Nebukadnezar, obnovivši nekadašnju slavu Babilona, sagradili novi veliki grad. Kako je prostor onih starih utvrda »Ingur-Belskih« (str. 259.), gdje su nastale nove kraljevske palače, bio premalen, novi je grad k istoku od staroga utvrdio Nebukadnezar drugim bedemima, onim unutrašnjima, »Nimitti-Belskima«; za dalje raširenje potrebni budu zatim i treći oni bedemi, istočni.

Kad je skoro zatim pala vlast kaldejskih kraljeva i zakraljio se u Babilonu persijski kralj Kir (god. 539.), on nade Babilon zaista svjetskim gradom, koji je na daleko nadvisivala sveta kula sa svojih 90½ m visine. Odanle je pogled, kao i u staro vrijeme, dopirao preko plodne, prokopima i rije-kama natopljene nizine na sve strane, preko bezbrojnih naselja i mnogo gradova s njihovim hramovima i svetim kulama daleko do obzora. Te kule bijahu u ratno vrijeme i stražnikom, a mnogima su zaravanci imali i ratne prsobrane (u Kalkhiju, u Ninivi), dakle su te kule bile i prve tvrđice, osobito u ravnici. Ali su tako isto služile i tomu, da odanle, s tih zvjezdarnica, na bistrom južnjačkom nebu babilonski svećenici — astronomi i astrolozi — pomnjivo paze i izviđaju »nebesa, knjige od vijeka«. Takih zvjezdarnica u vrijeme Nebukadnezara II. bijaše u Ninivi, Assuru, Kharsagkalammu, Babilonu, Nipuru, Uruku, Borsippi. Iz onih »nebeskih knjiga« oni su noć na noć, dan na dan, od godine na godinu, od koljena na koljeno, počevši od najdavnijih sumerskih vremena, čitali što je bilo i što će i kako će biti, i kako je postalo sve. Odatle su još od nepamtivijeka sumerski unnici stvorili sebi nauku o svemiru i izricali je narodu kao vjeru: nauku i vjeru staroga Orijenta.

B.

Vjera i nauk.

I.

Nastajanje svijeta. — »Kad gore još ne bijaše* neba, dolje zemlji imena* ne bijaše; kada Apsu — praiskonski, koji ih sazda — Mummu i Tiāmata, njih svih roditelja, vode svoje u jedno mješahu; kad još trska satvorena ne bi niti trsteništa vidjeti ne bješe; kad bogovi još ne bijahu tu, ni cigli jedan; kad još ime* ni jedno prozvano ne bi, ni sudbina ijedna određena: rodiše se bogovi usred njih, Lakhmu i Lakhamu a postadoše, imenom* prozvani biše. I oni odrastoše, biše veliki. Rodiše se tada Anšar i Kišara, i oni bjehu veći od njih. I budu dani dugi, i priddoše godine k njima, i rodi se tada Anum, sin njihov, očevima svojim jednake vrijednosti; Anšar učini Anuma, prvorodenca svoga, sebi ravna. I Anum rodi sebi sliku i priliku, Nidummuda (Eu). Nidummud bješe prvak očevima svojim, razuman, mudar, snagom silan, mnogo jači od očeva roditelja Anšara. Sebi ravna nije imao među bogovima očevima svojim. Tu se postaviše braća, bogovi; svojom strahotom uzbuniše Tiāmatu, stražara svoga...«

Tako se započinje drevni sumerski epos o stvorenju svijeta; po prvim njegovim riječima zovemo ga »*Enuma-eliš*«-epos. Istom u trećem koljenu poslije prvih svemirskih sila — Apsu, Mummu i Tiāmata — nastadoše prvi bogovi svjetskoga reda: Anum, Enlil ili sjeverno nebo i svemirski eter, prema Enlilu je zodijak** na nebu i zemlja dolje, prema Ei je južno nebo i ocean (voda).

U tim slikama prikazivahu*** prvi umnici neizrečno ono: prvo nastajanje svemira. Najprije, od uvijek, bilo je nešto neodređeno i osjećalima nedohvatno, bezvremensko i bespro-

* U originalu veli: »još ne bijaše nebo nazvano«; ime je Orijentalcu bitnost svakoga stvora i svake stvari; što imena nema, to i ne postoji.

** Pojas zvijezda uz nebeski ekvator (polutnik).

*** Imamo još ostataka takvih prikazivanja: t. zv. poučna pjesma o stvaranju svijeta i još nekoliko malih ulomaka; i u hronici Eusebijevoj iz 4. stoljeća po Is. sačuvani su grčkim jezikom pisani sadržaji dviju babilonskih takih legenda o stvaranju svijeta, od

storno, što Grci kasnije izraziše riječju »k h a o s« (»zjalo«); izraženo to je u *Enuma-eliš-epu* kao muško »A p s ū« = pra-okean, i kao žensko »T i â m a t« (u Bibliji »Tehom«) = pravoda. Obojih sin (emanacija) je »M u m m u«, što staro babilonsko jedno tumačenje objašnjuje kao »svijet, koji mogu osjećala shvatiti«, dakle svijet prostorni i vremeniski.

Sin Mummu, živeći s obojima, uđe među njih i odijeli ih jedno od drugoga, baš kao što će na nebu zodijak rastavljati sjeverno nebo i južno ili kako će jedna egipatska slika prema nauci onskoga (heliopolskoga) svetišta prikazivati, da bog Šu (= Mummu) pruženim gore rukama rastavlja nebo (N u t, žensko), posutu zvijezdama, i dolje zemlju (K e b, muško). Aristotelov učenik Rodanin E n d e m kazat će sasvim isto o babilonskoj filozofiji o stvaranju svijeta i navoditi ista babilonska imena: Babilonci da zamišljaju dva (prvobitna) počela, Taute i Apason (= T i â m a t i A p s ū), i jedini im sin Moymis (= Mummu) drži on da je »svemir, koji se ima zamišljati duhovno« (umno: »noëtos kosmos«) [H e s i o d u svojoj grčkoj kosmogoniji veli »Eros« (»Ljubav«, »Govor«)]. Od njih da je kasnije nastalo novo koljeno: Lakhe i Lakhos (= Lakhmu i Lakhamu), a zatim treća: Kissare i Assaro

Od ovih pak nastadoše: Anos, Illinos i Aos (= Anu, Enlil i Ae).

Tako po *Enuma-eliš-epu* nastade novo koljeno: Lakhmu i Lakhamua. I prodoše eoni (vijekovi); i nastadoše Anšar i Kišara. I opet prodoše eoni; i onda »stupiše na okup« (nastadoše) Anu, Enlil, Ea, trojstvo bogova — mitologička objava sadašnjega svijeta. I Grci (taj prema Sumercima i babilonskim Semitima toliko mladi narod) imaju: »Khaos« sa Uranom i Gaion; Kronos i Rheu; Hades, Poseidon i Zeus. Svijet Anu-Bel-Eina trojstva, dakle naš je sadašnji svijet, obavit nebom zvijezda nekretnicâ. Ali još nije uređen; još nema boga, da njim djeluje i po određenim zakonima da njime vlada; treba dakle da dođe božansko biće, koje će biti »d e m i u r g«, reditelj stvorenoga svijeta, koji je već u početku nastao od neodređenoga nečega (grčki filozof

Berosa i od Damascije. — Gornji naš prijevod uzet je iz najstarije poznate redakcije, nadene kod njemačkoga pretraživanja razvalina grada Assura; ona na više mjesta upotpunjuje babilonsku (običnu) redakciju.

jedan kasnije reče: »to apeiron« kao početak svemu = »neodređeno nešto«). Jer u m je već bio u pra-početku, u neodređenom, onaj »Mummu«; »mummu« u babilonskom jeziku znači »znanje«, a tom se riječju označuje i cjelokupnost znanja (što bismo mi danas rekli »akademija« ili »univerzitet«, a znači ujedno i predodžbu. (U arapskom jeziku »hâlam« je obično: »znanje«, odatle riječ »hâlam« = svijet, a u hebrejskom »hôlam« = vječnost; to nije nastalo slučajno u narodu, nego je onamo prodrlo iz nauke). Uzmemo li na um, da evanđelje Ioanovo (Ivanovo) stavlja na početku svega, što postoji, »Logos«* (um; prevedeno slavenski »slovo«, latinski »verbum«), jasno je, da je u tom starom sumersko-babilonskom kazivanju o kosmogoniji duboko umovanje, filosofiranje, koje ovdje zna la c, umnik, hoće da u shvatljivu obliku dade. »Mummu« je dakle mudrost (isporedi kršćansku »Božju mudrost« = »svetu sofiju«), koja se iz prvotne svemirske mješavine gore izvija. — Ali to sve ne može razumjeti običan čovjek. Zato se na koncu Enuma-eliš-epa veli za te nauke: »Treba da ih se pojmi, prvosvećenik da ih razlaže; mudri naučenjak treba da ih u vezi razmisli; neka ih dalje predaje otac, neka uči sina, da bi uši otvorio pastiru i pastirskom sluzi«. Vidimo dakle i neslućeno za ona vremena: vrhovni učitelj pozvani je čuvar i tumač svega znanja; niži učitelji tumače i predaju dalje nauk; »otac« kao glava porodice donosi odatle ono, što je sinu i svakome ukućaninu potrebno, da uči djecu i družinu.

Berba za održanje svijeta. Bog Marduk preuzima vrhovnu vlast. — Ali protiv naumljenoga uređenja svijeta i novorođenih bogova p o b u n e se stare neobuzdane sile, na čelu im pra-ocean i pra-voda, A p s ū i T i â m a t a. Jer kako je prvi optok nastajanja i razvijanja bio zamijenjen drugim, višim (Lakhu i Lakhamu), a ovaj opet trećim, još višim (Kišar i Anšar), tako je novorođeno božansko trojstvo evo spremno, da stvori najviši razvojni optok, pred kojim će nestati predašnjih. No prevlast novih savršenijih bogova gorko osjećaju stare sile. Apsû zove sina svoga Mummua, da pođu k Tijamati; vijećahu o bogovima, hoću da ih rastepem; neka nastane jauk, da mira imamo.« Tijamata pristane. Mummu daje dobre savjete, kako da se

* Dakako, provedeno prema nauci Hristovoj.

razdor posije među bogove višega svijeta. E a, gospodar dubine i mudrosti, a i onako najbliži buntovnome starom svijetu, primijeti to komešanje, pa javlja Anuu i vijeća s njime. Tada se Tijamata već stavila na čelo protimbe i pozvala na borbu svakojake svoje nemani, strašna i odvratna bića. Ona je »rodila« sebi bića srodna zmaju ili zmiji, pa s njima hoće da osvoji svijet i njime da vlada; »prvorodenca« svoga, Kingua, izabrala je između dvanaest njih za »vrhovnoga boga« i muža; on će biti ono, što je bog Anu u novom svijetu. Na *II. ploči* ovoga epa vidimo, da je Tijamata s pomoću novih svojih pomagača uklonila Apsûa, jer on prokazuje Ei sve, što se kuje. Ea uprepašten ne zna, što da radi; tako prolaze dani. Tada ga otac Anšar pozove da ide u borbu, ali vidjevši strašne Tijamatine borce, Ea uzmakne. Anšar pozove Anua, da pođe k Tijamati pa da je ublaži ili da joj donese »našu zapovjed« da se umiri. No ni Anu, došavši pred Tijamatu, nije mogao podnijeti njezine prisutnosti. A sada evo ponudi se Marduk, mladi sin Ein — mlado sunce —, da pođe u borbu i da obori buntovnike. Pojavio se dakle spasitelj (novoga) svijeta. »Ali ako kao vaš pomagač Tijamatu sapnem i vas spasem, tada ponovno sazovite zbor, odredite sudbinu!« t. j. novi red na svijetu. U zbornici nebeskoj »ja ću svojom riječju mjesto vas odrediti sudbine. I da se ne mijenja, što odredim, da se ne opoziva i ne ukida zapovjed ustana mojih!« Na *III. ploči* pripovijeda se o zboru bogova, o svečanom gošćenju njihovu i o prihvatu svih Mardukovih zahtjeva. Na *IV. ploči* prikazuje se početak vlade novoga »gospodara („Bela“) bogova«. Spremanje na boj, oružanje Mardukovo: »načini luk, odredi ga za oružje; na rame koplje, odredi ga za borbu; uzme »mittu«, prihvati ga desnica. Luk i tobolac objesi sebi o bok; postavi preda se munju, plamenim ognjem napuni joj tijelo. Načini mrežu, da njome omota Tijamatu, na sva četiri vjetra postavi mrežu, tako da ne može umaći — dar oca svoga. Stvori zao vjetar, vior, zatvori olujni udarac, četverovjetar, sedmerovjetar, vitlac, neodoljivi vjetar, i ispusti sve vjetrove, što ih je stvorio, njih sedam, da u mreži uznemiruju Tijamatu, jureći za njom«. Tada se uspne na »bojna kola«, »upregne pred njih četveropreg« i ode, mrmljajući ispred sebe riječi ukletve, da njima neprijateljsko začaravanje sapne... I udari Kingua; ovaj umače i svih 11 pomagača s njime. Samo se

Tijamata održa. Borba Marduka i Tijamate. Kod ona ralje otvori, da Marduka proguta, upusti Marduk u njih vihor tako da ralje nije mogla sklopiti i da joj se tijelo naduše i ralje se širom isklopiše. Tada Marduk zabode koplje u ralje joj i »razdere joj tijelo, razreže joj nutrinu, raskomada utrobu, svlada je, uništi joj život, lešinu joj baci i stane na nju«. Vojska se Tijamatina raspršta, 11 pomagača obavije mreža i Marduk ih sputa. I Kingua sputa i baci u tamnicu. Oduzme mu ploče sudbine, koje ga ne pripadahu, zapečati ih pečatom i stavi sebi na grudi.«

Starije redakcije o toj borbi. — »Uzbuna« Tijamate, t. j. otpor prasvjetskoga haosa protiv uređivanja svijeta i protiv vlasti bogova reda, zatim borba tih bogova protiv pobune haosa isripovjeđena je gore onako, kako je mitologija grada Babilona to prikazivala (»babilonska redakcija«), otkako je Babilon postao središtem vlasti i kulture. Tu je zaštitnik Babilona, bog Marduk, bio glavni borac. No u starijoj redakciji (nazovimo je nippurskom) tu je ulogu imao bez sumnje glavni bog drevnoga središnjega svetišta Nippura, Enlil, ili pak bog sjevernoga neba i svemirskoga etera, Anu(m). No još starija redakcija, nadena nedavno u asirskom drevnom glavnom gradu Assuru, daje tu ulogu bogu mudrosti te starije generacije bogova. Ei (to bi dakle bila redakcija iz svetišta u Eriduu). Po ovoj redakciji, čuvši za onu »uzbunu« Tijamatinu — »tada stanu bogovi kleti i trčati ovamo onamo; (onda) zašutješe i mirno sjednuše. Razumni, mudri, uzvišeni Ea, koji sve razumije, vidje misli njihove; ta, on je to stvorio, oblikovanje svega on je utvrdio. On razumno upotrebi silnu svetu svoju čaralačku rečenicu, on je iskaže, u vodu je premjesti. San izli preko njega« (preko Apsûa), ovaj ležao u pećini svojoj. Tim on prisili Apsua na mirovanje, san bješe preko njega razliven. Mummua u trenutku obori, razriješ mu sastav, istrgne...; sjaj mu bude oduzet, on ostade ležeći. Kad je Ea« (Lakhamu) »njega začarao« (=svladao), »umori Apsûa, Mummua sputa, silu upotrebi, čvrsto sjedne na Apsûa; Mummua pograbi, grudi mu držaoše. Kada je Ea obojicu sapeo i svladao, pobjedu nad neprijateljima svojim osigurao, mirno se odmarao usred odaje svoje. Pograbi (tada) Apsûa i odredi ga u [njegove] odaje, a mjesto njega osnuje hatar svoj. Ea

(Lakhmu) i Lakhamua, supruga njegova, sjedoše u krasoti. ¹ U hramu sudbinâ, u domu oblikovanja, najsilniji od silnih, mudrac bogova stvori Anšara (= Marduka), »usred oceana rodi se Anšar, usred svetoga oceana Anšar se rodi: stvorio ga Ea (Lakhmu), otac njegov;

dojile su ga grudi božićâ; dvorilja ga njegovala, strahotom ga napuni. Bujan mu je stas, sjajan mu očiju pogled, krasan mu izlaz...«. I t. d. Čini se, da je postojala još starija redakcija, gdje

Vidi se, da je nauka drugih svećeničko-filozofijskih središta prije prevlasti Babilona istu najstariju zamisao, sumersku, drugačije prikazivala samo u događanjima, pa je kasnije nastalo miješanje starijeg i mlađega. I oružje, kojim su se božanstva reda borila protiv haosa, nije isto. U ovoj asurskoj redakciji na pr. Eino je oružje čaranje, svete formule, dakle *duhovo*. — Te nađene ploče u Assuru pisane su u različno vrijeme: jedne su staroasirske, dakle iz III. tisućljeća, druge nekoliko godina prije propasti asirskoga carstva (god. 606.), a većina ih nešto prije asirskoga kralja Sargona II. (722.—705.), dakle više desetina godina prije nego što je kralj Asurbanipal dao za svoju knjižnicu načiniti one svoj prepise (oko god. 650.) iz drugih knjižnicâ Babilonije, iz koje mi sada imamo babilonsku redakciju eposa »Enuma-eliša«.

Stvaranje i uređivanje sadašnjega svijeta. — Tada Marduk pride k Tijamati, raskoli je na dvije polovine, da od njih svijetu dade oblik: »polovinu postavi gore i učini nebeski krov; povuče pred njega ogradu, postavi stražare (valjda na presjecištima zodijaka i nebeskoga ekvatora) i odredi im, da njegove vode (nebeskoga oceana) ne ispuštaju van. Nebo kao i donji svijet utvrdi, postavi ga prema pra-vodi (»apsu«), domu Einu. I kao palaču po uzorku svome podiže »Ešarru« — svijet zvijezdâ nekretnica, po uzoru (mišljenoga) pra-svijeta, dakle kao sliku i priliku njegovu — »palaču Ešarru, koju za nebo izgradi. Anuu, Belu i Ei dade da zauzmu domove svoje«. Time su sva tri božanstva neba zvijezdâ nekretnicâ primila svoja carstva: sjeverno (gornje) nebo, srednji pojas zodijački, južno (donje) nebo. A sada V. *ploča* prikazuje uređenje (grčki: »kosmein«) novoga svijeta (grč. »kosmos«), a osobito neba zvijezdâ nekretnica u carstvima Anua, Bela i Ee... Nažalost

nam se od te ploče i od daljnjih ploča sačuvalo samo manjih dijelova. Marduk sada »stvari stajališta za velike bogove, zvijezde, njima jednake, zodijske slike postavi. Odredi godinu, označi granice; dvanaest mjeseci kao zvijezde u tri odjela postavi, po danima godine razmeđaši odsjeke«. (U Bibliji se kaže za »vidjela« [zvijezde], »da budu znaci vremenima i danima i godinama«). »On postavi stajalište Nibiru« (vršku; to je u svemiru sjeverna tačka, a u ekliptici je to tačka ljetnoga suncostaja), »da označi njezin uzao. Da nitko ne bi krivo pošao, nitko lutao, utvrdi stajalište Bela i Ee osim njega«. Taj »uzao«, to je presjecište svih krugova stupanjske mreže; u sjevernoj nebeskoj tački to je presjecište svih meridijana; u ekliptici »nibiru« pripada dakako vrhovnome bogu Anuu, a na donjem nebu bogu Ei. A onda Marduk »dade da Mjesec zasja, da rasvijetli noć; odredi ga za noćno tijelo, da označi dane« (= brojenje danâ, dakle se brojenje počinje na večer): »»Svakoga mjeseca, neprekidno, izadi iz tamne ploče mjesečne«« (mlad se prividno rastaje s potamnjelom pločom »staroga«, mrtvoga mjeseca), »»sjaaj rogovima, da odrediš šest dana! sedmoga dana polovi ploču! četrnaestoga treba da postigneš polovinu (toka) svakoga mjeseca«« (pun mjesec)! »»Kad Šamaš (Sunce) vidi tebe na dnu neba, svijetli za njim! Dva deset i prvoga primiči se putu sunca!«« Tekst V. ploče dalje osakaćen je; jamačno pripovijeda, kako je Marduk namještao ostale velike zvijezde, dakle sunce (i sunce je zvijezda, planeta) Veneru i ostale planete. Zatim čitamo, da je Mardukov luk, kojim se borio, premješten među zvijezde ili na nebo, a tako će biti da je onamo premješteno i drugo Mardukovo oružje; svakako znamo, da je babilonska astronomija veliki Sirius zvala »zvijezdom luka«, a mali Sirius (Procyon) »zvijezdom koplja«. No pomislimo li na imena različitih zvježda (zvjezdanih skupova) na nebu, koja upotrebljava još i današnja astronomija (rak, lav, škorpion, medved i t. d., pa i zmaj = Tiāmat) kao ostavinu staroorijentalne, još nam jasnije bude, kako su sumerski visoki umovi u najveličajnu epopeju pretvarali pojave i događaje na nebu i njihovo filozofičko tumačenje, za sva vremena neshvatljivo fantaziji običnih ljudi; pretvorili su filozofičke svemirske probleme u mitološku kosmogoniju i teogoniju, nauku u mythos.

Još manje je sačuvano od VI. ploče. Pripovijeda o stvorenju čovjeka: »Kad Marduk začu riječ bogova, nagoni srce svoje, da nešto razumno stvori«, pa reče Ei: »»Krv svoju vezat ću, kosti će nastati, postaviti ću č o v j e k a, čovjek neka se nazove čovjek... Ljudi neka stupe bogovima u službu i neka mira imaju«. Nastavak ovoga pripovijedanja našao se nedavno u iskopinama grada Assura: »»Žatim ću mudro urediti putove bogova«« (naime zvijezda na nebu); »»svi oni neka budu silno veliki, na te putove neka se podijele!«« Nato Ea, vidjevši da su se bogovi prestrašili (ne će li tko od njih biti ubijen, da bi se od njegove krvi stvarao čovjek), umiri ih time, da se to ne će dogoditi njima, nego će to zapasti nekoga drugoga. I zaista! kad se bogovi okupiše, objavi im Marduk, sadašnji gospodar svijeta (po babilonskoj nauci), ovo: Pošto je Kingu pobunio Tijamatu na borbu, to će se od njegova tijela stvoriti čovjek. Zato vezaše Kingua, donesoše ga pred Eu i kazniše ga, da »mu krv prerezaše«, i od »njegove krvi stvoriše ljude za službu bogova«. A kad je čovjek stvoren, odredi mu Ea, da služi bogove. Druge bogove Marduk pusti slobodne. — I sada se (sasvim u duhu prevlasti grada Babilona) bogovi dogovore, da će se svomu bogu-kralju Marduku odužiti za svoje oslobođenje od krvi time, da njemu i sebi sagrade svetište. Sav veseo odgovori im Marduk: »Stvorite Babilon, kojega djelo vi želite! Neka se stvori grad, građen za prijestolnu odaju!« I gradiše grad; u dvije godine »digoše glavu Esagilinu« (str. 259.) »gore sve do nebeskog aokeana; sagradiše hramsku kulu gornjega oceana: Marduku, Enlilu, Ei za dom«, a onda sazidaše i svakomu zemaljskomu bogu odaje ondje... Tada »posjeda gospod bogove, očeve svoje, ka blagovanju govoreći im: »Ovaj Babilon budi vam dom!« I tada sjedoše veliki bogovi, sjedoše i blagovaše. — U Assuru se našla još jedna ploča (pisana sumerski i babilonski) o stvaranju čovjeka, po kojoj bog Marduk ne sarađuje pri tom stvaranju; no i tu postaje čovjek od krvi božanskoga nekoga bića. Tu se kaže: »Kad se nebo i zemlja dovršiše, kad se mati božićâ rodi; kad bi zemlja sačinjena, zemlja sagrađena; kad se sudbine neba i zemlje utvrdiše; kad prokop i jarak biše u pravac svoj donijeti, kad Tigris i Eufrat ustaljeni biše: tada Anu, Enlil, Šamaš (bog sunca) »i Ea, veliki

bogovi, rekoše velikim bogovima Anunnakima« (veliki zemaljski bogovi; veliki nebeski bogovi zovu se: Igigi) »u uzvišenoj odaji da sjednu, pa sami od sebe pripovijedaše što se stvorilo«. I upitaše Anunnakije: »Što da mijenjamo, što da stvorimo?« Oni odgovoriše: »U Uzumui, u traci neba i zemlje, daj da koljemo Lamgu, pa od njegove krvi stvorimo ljudstvo! Da mu nadijelimo služenje bogovima: neka za navijek odrede granični jarak, nosilački koš i nosilačko drvo da na njegovu ruku položimo za to, da ljudi dom velikih bogova učine za svoju uzvišenu odaju; da rudine omedaše, za uvijek da odrede granični jarak, prokopu da pravac dadu, vlasnički kamen da postave, zemlju natapaju, biljke da za rašćenje njeguju, ... temelj zemaljski da utvrde ograničeno, cente žita da žanju ...; da polje Anunnakijâ do cvjetanja dovode, obilje zemaljsko da množe; blagdan bogova da slave, hladne vode da izlijevaju u domu bogova, koji je postao uzvišenom odajom. Ulligara i Nigarra zvat će; govedo, ovcu, magarca, ribu i pticu množiti će, Enlula i Erešula svojim će čistim ustima poštivati. Ti, Arurua« (božica rađanja), »koja si za gospodstvo stvorena, saina ćeš im odrediti velike sudbine. Mudraci i junaci, kao žito samo od sebe iz zemlje ničući, radat će se. Nepromijenjeno zvijezda će nauvijek dan i noć svečanost bogova izvršavati (slaviti); same će se od sebe velike sudbine određivati«». Anu, Enlil, Ea, Ninmakha veliki bogovi, na ono mjesto, gdje se stvorio rod ljudski, na isto ono mjesto postaviše božanstvo Nisabu« (božicu poljskih plodova). A stihovi se svršavaju značajno ovim riječima: »Tajnu hoću ja znalac znaocu da pokažem«.

U VII. ploči navode se Mardukova »imena«, »svojstva«, koja su mu bogovi kao gospodar svijeta dali. Tu se jasno pojavljuje osnovna misao, kojom je babilonska vjera sebi zamišljala boga: već prema tome, koje mjesto na nebu zauzima neka zvijezda, i prema djelatnosti, koju neko božanstvo izvršuje, ima božanstvo ovo ili ono ime i time se javlja kao ova ili ona ličnost. I tako za množinom pojavâ bogova stoji ipak jedan pojam božanstva. Tako je Marduk bog bogova, ali on ima mnogo oblika, kojima se javlja, ili mnogo djelatnosti. Tako mu se na ovoj ploči pridaje pedeset imena, za svaku sedmicu u godini po jedno (dakle mjesecna

godina od $50 \times 7 = 350 + 4$ dana); tako mu se pridaje i ime: »Nibiru«, »Bel«, »Ea«. Ea je ishodište svakoga razvitka; Marduk, Ein sin, nov je oblik Eina bitka baš kao što je mladi mjesec nov oblik bitku staroga. U kružnom optoku vraća se Marduk k Ei i time je prošao kroz 50 oblikâ bitka. Ea je — a onda i Marduk — početak i konac svakomu razvoju. Znak u pismu za boga Eu brojčani je znak za »1«, a taj je znak podjedno znakom babilonskoga seksagesimalnoga (šezdesetnoga) brojnoga sustava, 60; — Grci će to reći: »on je Alfa i Omega«.

Pošto je u ovoj epopeji o Stvorenju svijeta Marduk, bog grada Babilona, spasitelj novoga svijeta i izabrani vrhovni bog, to je ova kva redakcija legende provedena za prve prevlasti grada Babilona, potkraj III. tisućljeća. U vrijeme prevlasti grčko-makedonske jedan je Feničanin, grčkim jezikom a filozofirajući, mjesto starobabilonskoga mitologijskoga izražavanja rekao o svemiru ovo: »U početku bio je mutan i tamn kaos, bez prostornih granica i vječan. Duh plane ljubavlju prema svojim rođenim istočnicima, i sjedinivši se s njima, odatle nastade Ljubav. To bi početak svemu postajanju svijeta«. »Mummu« ili »Logos« je taj duh, istočnici su mu oba dijela haosa, Apsu i Tijamata; Mummu s Tijamatom rodi novi svijet, ali Mummu i dalje djeluje.

Egipatska i staroelamska varijanta k eufratskoj nauci. — Naporedo s mitologičkom koncepcijom filozofijskih misli o postanju svemira, kako ih eto izražuje sumersko-semitska nauka sa Eufрата, sačuvan nam je iz Egipta u kasnijem prepisu, ali potječe već iz najboljih vremena Staroga Carstva (dakle negdje od 2900.—2500. godine), teologički spis. Bez sumnje potječe iz najuglednijega svećeničkoga kola, u Heliopolu (Onu), odakle je potekla i sunčana reforma (bog Rê) 5. dinastije (str. 174.—175.). Taj spis neko je kao tumačenje vrlo staroga priča o bogu Osirisu (str. 171., 210.—212.). Prikazuje se tu glavni bog egipatske prijestolnice Memfisa, Ptah, prvotnim bogom, isto što i pra-voda Nun. Istom on (dakle pra-voda Nun) rodio je boga Atuma (glavnoga boga Onskoga svetišta), praoca ostalih bogova, i u njega su prešla njegova svojstva, pa se on diferencijirao u osam različnih oblika i t. d. Pa dalje: Kako svi organi vode k srcu, a ovo onda razvija misli, pa ove jezik pretvara u riječi, tako je Ptah »srce i jezik božanske Deveto-

rice« (kola od 9 bogova); iz Ptaha su nastali srce i jezik Atuma, a dalje iz Atumovih usta Su i Tefenet. Tako je od Ptaha i stvaralačke riječi njegova jezika posredstvom Atuma (Ptahove hipostazije) poteklo cijelo stvorenje: bogovi, gradovi, župe hramovi i t. d. — Jamačno je prvobitno bio Atum ono prvo počelo, pa mu bude pretpostavljen memfiski Ptah onda, kad je u memfisku župu preneseno državno središte Egipta. Heliopolska se nauka u osnovama slaže sa eufratskom, općeorijentalnom. Jedna egipatska slika prikazuje heliopolsku nauku o postanku svemira opće shvatljivo: u pra-vodi leži božanstvo zemlje, Keb, nad njim se nadvila božica neba (osuta zvijezdama), Nut; dijeli ih tim, da objema rukama uzdiže u vis Nutin trup, duhovno počelo Šu (= babilonski Mummu ili grčki Eros). Nešto se slično prikazuje i na jednoj staro-elamskoj vazi. Oboje je neka varijacija eufratske osnovne nauke.

II.

Bogovi planetâ. Kako na nebu, tako i na zemlji. — Već su prvi oni ljudi, koji su pažljivije motrili nebo, vidjeli, da mlad mjesec zaostajući kroz 14 dana za zapadnim suncem, uvijek ide samo nekom određenom širinom ili pojasom neba, na kojem se nalaze određeni neki skupovi zvijezdâ; a tako i kad se poslije uštapa kao sve manji (sve »stariji«) mjesec opet primiče suncu. Istim onim pojasom primiče se suncu ili se odmiče od njega još 5 zvijezda »tumarajući« (grčki »planân«) u tom pojasu među nekretnim zvijezdama: planete. I sunce prividno, u 1 godini, mijenja u tom pojasu stajalište svoje među nekretnim zvijezdama; i sunce kao i mjesec jesu dakle »planete«. Ina ih dakle u svemu sedam: Mjesec, Sunce, Merkur, Venera, Mart, Jupiter, Saturn. Te zvijezde, jer se pomiču među drugima, hoće time da nešto kažu, da objavljuju, da tumače; oni su tumači (grčki »hermeneis«) volje božanstva; u njima i za njima je božanstvo, ili naprosto: oni su glavni bogovi. Ti su bogovi: Sin, Šamaš, Nabû (Nebo), Ištara, Ninib, Marduk, Nergal. Najsajiniji ili veliki jesu: Mjesec (Sin), Sunce (Šamaš) i Ištara (Venera). Onaj zvjezdani pojas, zodiac (str. 271.), kojim se pomiču planete, pričinio se Sumercima kao neki nebeski put, a pošto u eufratskom nizozemlju putovi idu po utvrđenim nasipima rijekâ i prokopâ, to je onaj

pojas na nebu »nebeski nasip« (firmament, staroslavenski »tvrđ«), jer je kao i on utvrđen. To je nebeska zemlja, carstvo Enlila (ili Marduka). K sjeveru odatle do sjevernoga pola nebeski je uzduh, eter, carstvo Anuovo; k jugu od nebeskoga nasipa carstvo je nebeske vode, nebeskoga okeana, i boga Ee (Poseidona). A tako je i na zemlji: nad nama je uzduh; na zemlji stojimo; pod nama u zemlji, iz koje izviru izvori i rijeke, voda je i njeno carstvo. A ta tri carstva »spaja veza (ili traka) neba i zemlje«, osnovina, koja izlazi iz sjevernoga pola neba i oko koje se okreće svemir; to je kao materinska traka, koja ide do »pupka zemlje« ili »svemira« (grčki: »mesomphalos gaies«, a latinski »umbilicus mundi«). Zato svaka zemlja ima svoj »pupak« kao središte svijeta, a tako se u Asiriji zove i hram glavnoga boga, Asura; isto je u Izraelu Betel, kasnije Jerusalem, a u Grčkoj Delfi i t. d. — Kako motrenje optoka velikih zvijezdâ pokazuje diobu na četvero, a osobito pokazuje sunce 4 osnovne tačke: 2 solsticija i 2 ekvinokcija: to se zamislilo, da svijet ima 4 svemirska ugla (»kippât irbitti«), prema njemu su i 4 svemirska kvadranta (»kibrât irbitti«) i 4 vjetra (»šarê arba«). Zato veliki osvajači kraljevi i uzimaju naslove »kraljeva četiriju svemirskih kvadranata« (ili: dijelova) = »šar kibratim arbaim«. Isto vrijedi i za četiri svemirska smjera: jug, sjever, zapad, istok. — Planetski bogovi, pomičući se gore uza zodijak, kao da se uspinju na stepene ili zatavanke (terase) gore uz brdo do vrška (»nibiru«) zodijaka, na kojem kao i na nebeskom polu stoluje vrhovni stari bog Anu. To je »brdo bogova« i »brdo zemalja«, budući da prema zemaljskom pojasu zemlje možemo onaj nebeski pojas zodijaka gore zvati »nebeskom zemljom«. Tako je sumerski astronom gledao planete gdje se uspinju uza zodijak; tako je pravovjerni Sumerac vidio bogove planetâ, gdje se od stupnja do stupnja, njih 7, uspinju gore k prijestolju »višnjega« boga, objavljujući volju božanstva time, da jedan sada stoji na ovom ili onom mjestu zodijaka među zvijezdama nekretnicama, da stoji blizu ili daleko od druge planete; da se sada vide na nebu ili ne vide ove ili one planete; da mjesec raste i opada i t. d. Prava dakle knjiga objavljivanja božanstva jest zodijak; nebo više i niže zodijaka jest komentar (tumač), upisan na

rubove te knjige, pa se gotovo svakomu zviježđu zodijska pridodaju pojedina vanjska zviježđa, na pr. Orion pripada Bli-zancima. Motriti dakle nebo i razumjeti mu pojave znači g o n e t a t i odluku b o g o v a; o tom motrenju i tumačenju zavisí s u d b i n a čovjeka i ljudstva, grada i države. Što je a s t r o n o m i j a danas nama nauka, to je Sumercu a s t r o l o g i j a bila isto i još k t o m e i n a u k a o b o ž a n s t v u i k n j i g a, odakle je čitao volju božanstva. — Kako je nebeski svod polukugla, a ona se u 24 sata (prividno dakako) okrene jedamput oko nebeske osovine (i zvijezde se u 1 godini osim toga kružno pomiču u polukugli jedamput*), to svaka zvijezda, (a najglavnije su planete) opiše u to vrijeme jednu k r u ž n i c u, s f e r u (grčka riječ). Sedam ima dakle kružnih stupanja ili planetskih sfera, kao što m u z i k a ima 7 glasova. (Stare sumersko-babilonske prikazbe harfa imaju 7 žica, ali i 5 i 11). Čini se dakle, da se tih 7 sfera okreće oko svojega središta. A kako se te sfere okreću, moglo bi uho možda čuti (a božansko i čuje) »muziku sferâ nebeskih« i njihovu h a r m o n i j u.

Zemlje, gradovi, hramovi na nebu. Što je »palladion«? — Nebeski eter, zemaljski uzduh; nebeski nasip (zodijak), tvrda zemlja; nebeski okean, zemaljska voda (more i podzemna voda, na kojoj stoji kruta zemlja). Što je n a n e b u, to i n a z e m l j i jest i mora biti. I to je analogija, harmonija. I svaka zemlja (država) na Zemlji tu je samo kao analogija prema svojoj »nebeskoj zemlji«; i svaki grad je prema svojem nebeskom imenjaku: tako postoji i n e b e s k i Eridu, Ur, Nippur, Babel, a i Jerusalem. — Samo time može na zemlji postojati Babilonija, Asirija ili Eridu ili Babel. A još i ovo: ima na nebu i Esagila (babilonski Mardukov hram) i Etemenanki (babilonska zatavanačka kula) i Ezida (Nabûov hram u Borsippi), itd. Stoga svaka zemlja (država), grad, hram, sveta kula, kraljevska palača ima svoje sveto (nebesko) i m e; i ljudi, kad se zakralje,

* Na pr.: **zvijezde** Vlašići počinju se vidjeti jeseni na istoku na večer, a svaki dan izlaze ranije, pa svaki su dan, kad se zamračí, na sve višem mjestu na nebu; zatim opet, sred zime, vide se sve niže dolje prema zapadu; napokon ih u proljeće nestane, zašle su; ljeti ih ne vidimo, jer su ljeti na nebu onda, kad je dan.

uzmu nebesko (bogovsko) ime (to su u drugom smislu radili i islamski kalifi); i imena običnih ljudi (lična imena) često su složena s imenom boga ili nečega svetoga (»teoforna« = »bogosna« imena). Čemu ili komu od toga nije mjesta na nebu, to ne postoji na zemlji. U stvari doduše mi, »moderni« ljudi, znamo da je obrnuto, da su to Sumeri i njihovi baštinici projicirali (prenijeli) od zemlje na nebo; no vjerni Orijentalci tvrdo su vjerovali, da se to od nebesa projicira na zemlju. I kad božanstvo ili posebni bog zakrilnik izbriše s neba neku zemlju (državu), grad, hram ili čovjeka, nestane ih sa Zemlje... njihova se »zvijezda ugasnula«. No da to ne bude, zato svaka država i svaki grad ima svoga boga, koji stoluje ondje. On je država ili grad; njegova je država ili grad. Dok je taj bog u onoj zemlji ili u onom gradu, dotle zemlja ili grad postoji. Ostavi li taj bog zemlju ili grad, ili odnese li se ili otme njegov lik, u kojem bog stoluje i u kojem se oličuje, prestala je država biti, propala je, a tako isto i grad. Zato je elamski kralj Kuturnakhunte odveo iz Uruka lik božice Ištare (str. 253.) u svoju prijestolnicu Susu; zato su je Elamci ondje čuvali 1635 (1535) godina, i zato ju je Asurbanipal vratio, osvojivši Susu. Zato su osvajači uništavali u prvome redu hramove i kraljevske palače (Kserksos atenski Parthenon, Sankherib babilonsku Esagilu, Nebukadnezar hram jerusalemski [i grad], Aleksandar dao zapaliti Persepol) i odnosili likove gradskoga ili državnoga boga (Odisej i Diomed Palladion iz Troje). Ili je na pr. požar kapitolinskoga hrama u Rimu god. 83. pr. Is. i 69. po Is. u očima svijeta značio propast i same rimske države. Jer: »zemlja je božja« t. j. baš onoga boga. A vratiti boga nekome gradu ili narodu (državi), državopravno značilo je uvijek uspostaviti državu. Nije državu Judu uništilo ono proseljavanje prosvjetljenih i uglednih Judeja god. 586. na »vode babilonske«, nego ju je Nebukadnezar uništio razorenjem hrama i odnošenjem zavjetnoga kovčega i nekih posuda (tako kasnije i rimski carević Tit god. 70. po Is.). A kad je uspjelo na persijskom dvoru za Kira i kasnije za Artakserksa I. dobiti dopuštenje, da se Jahveov hram u Jerusalemu opet sagradi, to je značilo, da se uspostavlja zemlja (država, doduše područna) Judeja. Zato je i asirski Asarhaddon, stupivši na vladu (g. 681. pr. Is.) i vidjevši da mu valja promijeniti protubabilonsku politiku oca svoga

Sankheriba, odmah stao graditi porušenu babilonsku Esagilu, t. j. uspostavljati kraljevinu Babilon. Evo, zato hram u Starome Orijentu i bog njegov bijahu jezgra i duša grada i države; zato su u Egiptu žilavo postojale župe (nomi) kao nešto za sebe, dok i gdje je postojao hram župnoga boga. Zato se Egipat, kad oslabi središnja državna vlast, raspada na svoje župe, odakle se opet pretegom jednoga župnoga središta (sa 11. i poslije sa 17. dinastijom) u gradu boga Amon-Rêa, u Tebi, povraća državno jedinstvo (12. i 18. dinastije); zato se državni život Babilonije poslije dinastije Sargona I. vraća opet u pojedine gradove velikih bogova. A zato se, i kad se hoće da gradi nov hram ili grad, najprije čita na nebu njegov ocrtni prema tome »odresku« (grč. »temenos«) povuku na zemlji osnovne crte nove građevine ili naseobine (rimski auguri).

Traži se volja bogova. — Što je na nebu, to ima biti i na zemlji. Zato je najvažnije dokučiti odluku bogova stvorenu 8. dana poslije Nove Godine u nebeskoj »Komori Sudbine« (str. 259., 265.). Pa i ima objavâ tih božjih odluka, u prvom redu na nebu, u »tumačima« tih odluka, u planetama, ali i u mnogo drugih zvijezda i zvijezda. To se motri sa svetih kula i razjašnjeno dojavljuje se kralju posebnim depešama, koje se onda brižno čuvaju u zbirka ma »kobi« (znakova za predskazivanje, latinski: »omina«). Za primanje i otpremanje takih predskazivanja, koja se često tiču velike državne politike (vojne, ugovori, osnivanje i posvećivanje hramova i palača, blagdani Nove Godine i t. d.) ili kralja i dvora, bili su za vrijeme velikih državnih tvoraba postavljeni posebni činovnici u različnim i jedan od drugoga udaljenim starim vjerskim gradovima, tako u Assuru, Uruku, Dilbatu, Kuthi, Nippuru, Borsippi, pa su imali preko brzoteča javljati kralju o svim išta neobičnijim zvjezdanim — a i zemaljskim — pojavama i o tom, što li znače. Mnoštvo takih izvješća sačuvalo se u Asurbanipalovoj biblioteci. Potječu već i iz starih vremena; tako se pridaje Sargonu od Agade velika astrologijska zbirka »Kada zvijezda Belova« sa bar 60 ploča (u prepisu donekle sačuvana u onoj knjižnici) i »Kada mjesec, pojavljujući se«, pa i t. zv. »Molitve dizanja rukâ«. No kako je i sve zemaljsko samo slika i prilika nebeskoga, to su se Sumerci i njihovi semitski nasljednici obazirali i na

neobične znakove i događaje na zemlji kao božja predskazivanja (*«tellurska»*, latinskom riječi, prema *«sideriskima»*, zvjezdanima), pa je i tu trebalo posebne vještine tumačenja gatalačkih svećenika: slučajno sretanje životinja, njihova boja, kretanje, osobito ptica (latinski: *auspicium*), i što rade; neobični porođaji. Od svih tih pogađaja i gatanja postojale su pisane knjige, nizovi ploča: bar 100 ploča *«enuma alu»...*«, bar 19 ploča o pojavama kod bolesnika, tumačenja sanjâ, osobitih događaja u životu kralja i odličnih činovnika ili drugih ljudi. — No osim tih slučajnih predskazivanja bijaše i namještenih (umjetna mantika), kada bi svećenik nekim svojim radnjama izazivao božanstvo, da svoju volju objavi; tu je osobito žrtveno motrenje i proricanje po čaši. Za ono prvo imamo nebrojeno sačuvanih tekstova, neki u opsežnim nizovima *raspoređanima* po pojedinim komadima i dijelovima utrobe žrtvene životinje. Tu je najvažnije gatanje po obliku jetara, poznato nam po knjizi *Ezekijelovoj* u Bibliji i po grčkom *Diodoru*, a potvrđeno velikim brojem sačuvanih *«omina»*; našle su se i dvije ilovne ploče oblika ovčjih jetara, razdijeljenih na nešto 50 ponajviše kvadratnih polja, a u njima su pojedini *«omini»* upisani. Jedna takva serija brojala je 1400 redova, gotov svaki red ima potpun jedan *«omen»*. Za gatanje po čaši imamo 2 velike ploče sa 72+67 pojedinih *«omina»*; tekstovi potječu već iz vremena Hammurabijeve dinastije. Radilo se ovako: čaša ili zdjelica napunila bi se vodom (valjda svetom eufratskom), a na vodu bi se izlilo ulja; po pomicanju toga ulja po vodi čitalo bi se predskazivanje (*«omen»*). Bilo je osim svega toga još i izravnoga prilaženja božanstvu s molbama, da iskaže svoju volju i odluku: traženje proročanstva i zapovjedi od božanstva. Zato imamo historički određenih zbiraka takih po nekom pravilniku složenih pitanja i odgovora iz dana asirskih kraljeva *Asarhaddona* i *Asurbanipala* (681.—668.; 668.—626.); već sama određenost oblikâ pitanjâ i odgovorâ pokazuje, da se tako isto radilo već u davna vremena. *Asarhaddon* pita boga Sunca (*Samasa*) na pr.: »Samase, veliki gospode! Za što tebe pitam, odgovori mi u pouzdanu obećanju! Od današnjega dana dalje, trećega dana ovoga mjeseca lijava sve do jedanaestoga dana mjeseca *Aba* ove

godine, na ovo sto dana i sto noći teče vrijeme određeno za rad predskazivača. U ovom određenom vremenu hoće li K a s t a r i t sa svojim vojnicima, hoće li vojnici G i m i r r i j â, hoće li vojnici M e d â, hoće li vojnici M a n n e j a c a, uopće hoće li neprijatelji, koliko ih bilo, hoće li uspjeti sa svojim namjerama?« i onda nabraja detaljno sve načine, kojima se može zauzeti neki grad, i pita, hoće li ti neprijatelji zauzeti grad K i š a s s u, jer »tvoje veliko božanstvo zna to«. I t. d. No najmilije proročište asirskih kraljeva Sargonove dinastije (722.—606.) uvijek bijaše drevno Istarino (Venerino) svetište u A r b e l i. Tako božica Istara odgovara: »Ja Istara od Arbele. Asarhaddonu, kralju od A s i r i j e ili »Volja Istare od Arbele Asarhaddonu, kralju od A s i r i j e«; istomu kralju ima jedan odgovor od državnoga boga A s u r a ili od babilonske B e l i t e. Evo jednoga odgovora tome kralju od babilonskoga boga M a r d u k a: »Ne boj se, Asarhaddone! Ja, Bel, govorim s tobom. Grede srca tvoga utvrđujem kao da sam tebi mati, koja ti je život dala. Velikih 60 bogova je sa mnom... i očuvat će život tvoj. Sin (bog) je tebi o desnu, S a m a s o lijevu, velikih je 60 bogova tebi o boku. Na svojem mjestu stoje čvrsto usađeni. U ljude se ne uzdaj! Upruči oči svoje u mene! Gledaj u me!«... A evo ovo kratko: »Ja sam Istara od Arbele. Neprijatelje tvoje, U k k e j c e, dajem u tvoje ruke.« — Čini se da je i za poslove proricanja bio poseban svećenički red, »z a k i k u«-svećenici, ali da su rečenice bogova izgovarale svećenice.

Svete kule; piramide. Harmonija kovina, boja i glasova. — Sada uvidamo, što su značile one z a t a v a n a č k e kule do svakoga pravoga babilonskoga hrama. Nastale su valjda u onako istoj vjerskoj misli, kako su u svetišlima kraljeva 5. egipatske dinastije postavljene one otvorene građevine na rubu pustinjskoga ravnjaka bogu S u n c a R ê u (str. 188.), gdje su se razvili oni šiljati monoliti, o b e l i s k i, kao simbol toga boga: nastali su kao ona z a t a v a n a č k a piramida kralja Z o s e r a (str. 175.) kod M e d u m a. Ali dok kasnije piramide ne upiru samo gore k n e b u, nego u nutrini kriju mrtvoga svoga faraona, to babilonske svete kule, postavši od istoga principa, služe samo za to, da gore na posljednjoj t e r a s i nose hram za bogove i posebnu odaju za nebeskoga glavnoga boga, kamo on slazi,

kad hoće da se odmori (babilonski Bel na vrhu Etemenankija) na zlatnoj svojoj počivaljci. Bog je onda na zemaljskom »nibirru« kao što je vrhovni bog gore na nebeskom nibirru, gdje u nebesima zvijezdâ nekretnicâ (u osmoj sferi) okuplja oko sebe kolo bogova. Pa kao što gore na nebu izlaze bogovi planetâ na sedam sfernih stupanja, idući na nebesko brdo, tako je sveta kula na zemlji predstavica tih sedam nebeskih sfera: ona je slika i prilika brda nebeskoga. — Svaka planeta ima svoju boju, a ima i svoju posvećenu kovinu. Boje su: Sunce — zlatna (žuta) boja; mjesec — srebrna ili zelena, Merkur — zelena, Venera — šarena ili modra, Mars — crvena, Jupiter — ilovna, Saturn — crna; no kako je svako veće svetište imalo svoju donekle različnu nauku, nijesu u svakom svetištu bile boje baš ove i poredane ovako. Naporedo s harmonijom planetarnih sfera (»sedmerih nebesa«) i njihove harmonije, i harmonije sedam glasova, zamišljala se i harmonija boja. Mislilo se do nedavna, da su zata-vanci (spratovi) svetih kula bili prema tome obojeni: grčki naime historik Herodot kaže nam, da je glavni grad Medije, Agbatana (danas Hamadan) bio obzidan sa sedam bedema, svaki oličen drugom bojom (zlatnom, srebrnom, bakrenom i t. d.); razumijemo i zašto to kaže: jer tim je Akbatana pred božanstvom tobože izjednačena planetama i predstavljala nebesko brdo. U cijelom Starom Vijeku vrijednost zlata (kovina Sunca) prema srebru (kovini Mjeseca) jest $360 : 27 = 13\frac{1}{3}$ puta veća; to je razmjer 1 godine prema jednom mjesecu. Vrijednost srebra prema bakru (kovina Venere) jest 60 ili 72 prema 1, jer se 1 godina dana dijeli na 60 tjedana po 6 dana ili na 72 tjedna po 5 dana.

Mjera za vrijeme i prostor. — Sve naime u svemiru, malo i veliko u prostoru i vremenu, stoji u uzajamnoj harmoniji i sve na zemlji ima da je u svemu odraz nebesa i onoga, što je ondje i što se ondje događa. Zato su i mjere za prostor i vrijeme na zemlji uzete s neba, osobito s kretanja planetâ u zodijaku, t. j. u pojasu ovih zvjezdanih skupova, kako su ih prema svojoj mitologiji nazivali Sumerci-Babilonci. Počevši od 8. stoljeća pr. Is. bila im je porednja ova: ovan, bik, blizanci, rak, lav, djevojka, vaga, škorpion, strijelac, kozorog (jarac), vodonoša, ribe. Preko tih zvijezda obađu planete svojim

kružnicom jedamput: Mjesec u 27 dana i 5 sati »(siderski mjesec«, a prividni, od mlada do mlada, ima 29 dana, t. zv. »sinodski mjesec«), Merkur u 88 dana, Venera u 225, Sunce (zapravo: Zemlja) u $365\frac{1}{4}$ (= 1 godina), Mart u 1 godini i 322 dana, Jupiter u 11 godina i 315 dana, Saturn u 28 godina i 167 dana. Ova pomicanja planetâ, osobito pak Mjeseca i Sunca, i posljedice toga pomicanja postadoše mjerom vremena za ljude, u odličnom pak redu za Sumerce. Određivanje toga posao je kalendarske nauke; to je prva praktična zadaća astronomije. U toj su nauci Babilonci postali učitelji cijeloga svijeta, a i starih američkih kultura (astečke, perujske i t. d.), koje su svoje znanje primile iz Babilonije putem, ne znamo kojim.

Vrijeme se određuje prostorom, koji neko tijelo prevlači, a oboje se izražuje brojem. Tako je babilonska nauka izvela s neba sustav mjerâ za vrijeme i prostor, i taj je sustav u svemu jedinstven i stvoren na istoj osnovi, na astronomičkoj; i ne samo za vrijeme i prostor, nego i za težinu, uzevši osnovnu jedinicu s nepromjenljive mjere nebeske. S time je pak ta nauka u harmoniju dovela i sustav brojeva i računanje, dakle je i matematika odčitana s neba. Ta: u velikoj nebeskoj knjizi objavljeno je sve znanje na svijetu.

Veliki mjerači vremena, t. j. božanstva koja vrijeme tvore, jesu Mjesec* i Sunce. Stari rimski pisac (po grčkom nekom piscu) veli: »Kaldejci se pothvatiše, da dijele tok sunca i satove, razdijelivši sat« (dvojni sat) »za istonočja« (ekvinokcija) »na 30 dijelova« (dakle naš »sat« na 60) »i tu tridesetinu postaviše za mjerbenu jedinicu optoka u istonočju. Uzeše i to, da sunce ide brzinom obična čovjeka i da njegov put ima 30 takih jedinica u satu« (dvojnomo satu). Ova mjerbena jedinica, uzevši mjesec sa 30 dana, jest 1 razdijeljeno sa 12 puta (mjeseci) 30 (dana) = razdijeljeno sa 360 = $1/360$ od kružnice, koju sunce prevlači za jedan dan (dan i noć). To je dakle put, koji sunce prevlači za 4 minuta, pa je 720 minuta (24×60) jedan dnevni obilazak (kretnja) sunca oko zemlje. U zemaljskoj je dužini ta jedinica ono, što je grčki stadion, ali dvostruk; 30

* Naš »mjesec« Latini zvahu »mensis«, što znači mjera; i naša je riječ isto.

puta ta dužina jest 1 milja, t. j. put od 2 sata hoda, a 2 sata hoda je »kaspua« ili dvojni sat. Tako se jedinstveno izvela mjera za vrijeme i za dužinu. Nastojalo se zatim, kako da se to izjednači prema godišnjem optoku sunca; za obično se uzela godina sa 360 dana, a preostalih $5\frac{1}{4}$ dana zaračunat će se drugamo (»dodatim danima«, grčki: epagomenoi). Odatle: 1 godina sa 12 mjeseci po 30 dana stoji harmonički prema 1 danu od 12 »kaspua« po 30 osnovnih jedinica (»minuta«; ta latinska riječ: »manjenica«); dakle u onom velikom ogleda se ovo malo (kao što se na pr. u »nebeskom« Babilonu ili Jerusalemu ogleda zemaljski). Na ovoj misli osniva se i današnja dioba geografičkoga stupnja. — Godina se određuje optokom mjeseca (12 puta) i sunca (u zodijaku); izravnaje razlikâ u broju dana (mjesečna godina ima 354 dana, a sunčana 365) jest kalendarska godina. Dalje: Kružnica se Mjesečnoga optoka od mlađa do mlađa (»sinodski mjesec«) razdijelila na 480 stupanja i uzelo se, da Mjesec svaki od 30 dana prevali 12 Sunčevih stupanja ($30 \times 12 = 360$), a kružnica Mjesečeva optoka oko zemlje da se razdijeli na dijelove po 5 dana, prema čemu bi ta svaka šestina odgovarala 60 Sunčevih stupanja. Tako se dobilo: 5×12 Sunčevih stupanja = 1 petini Mjesečeva optoka; 6 takih petina = 1 mjesecu, ili 1 petina = $\frac{1}{6}$ Mjesečeva optoka. — Isti se postupak zatim upotrebio i za Sunce: njegov se godišnji optok razdijelio na 6 dijelova, a tim nastanu jedinice od 60 stupanja; te jedinice jesu dvojni mjeseci kao godišnje šestine, što bi bilo kao naše godišnje četvrtine (proljeće, ljeto, jesen i zima). I zaista: u Babilonu dosad ne nadosmo tih šestina, ali ih upotrebljuju Indi i Arapi, a i rimska imena mjeseci (»Januarius« do »Junius«) pretpostavljaju razdiobu na dvojne mjesece, budući da je »Julius« i »Augustus« bio do Cezara i Oktavijana naprosto »Quinctilis« i »Sextilis« = »peti« i »šesti mjesec«. Ista dioba na šestero prenesena je i na dan: jutro, podne, večer, 1. 2. 3. noćno bdjenje — latinski »vigilia«. — Tim su udareni temelji babilonskom (sumerskom) računstvu (aritmetici). Jer premda babilonski jezik ima desetinski sustav, ipak mu se aritmetika služi šestinskim s jedinkom brojem 60; tako ona ima osnovne brojeve 1, 60 i 3.600 ($= 60 \times 60$), a nema 1, 10 i 100, premda su semitske riječi za brojenje osnovane na desetinskom su-

stavu. Taj sumerski sustav mnogo je spretniji za računanje u glavi nego li desetinski, jer se broj 60 može dijeliti svakim brojem šestinskoga sustava (1 do 6), a desetinski se može dijeliti samo svojim 1, 2, 4, 5 i 10. Uzmimo dakle na um, da između brojeva šestinskoga sustava — u kojem su brojevi 5 i 12 kao njegovi osnovni brojevi izvedeni iz Mjeseca i Sunčeva optoka — imaju svoje objave na nebu: 5 je broj planeta bez Mjeseca i Sunca, 2 je broj obojih ovih, 3 je broj velikih (za oko) planeta: Mjeseca, Sunca i Venere, 6 je već također izveden s neba, a preko toga je broj 7 brojem svih planeta! Tako ma koji kalendar (dakle: narod i država) može odlučiti po volji, kojim li će se osnovnim brojem poslužiti, a ne samo onim, kojim se poslužuje Babilonci. — Ostatak babilonskih dioba dana na satove, 12, i to dvojnih, imamo mi i danas na našim satovima kao spravama; svaki je dakle naš sat jednak polovini »kaspua«, a grčki stadion polovini od 1/360-dnevne kružnice Sunčane ili 1/30 milje. 24 polovine »kaspua« (24 naša sata u jednom danu) postigoše se tim, da se uzela ona druga babilonska dioba zodijaka, naime na 24 Mjeseca stanice, po 15 stupanja, i prenijela na diobu dana. — Ostatak babilonskoga šestinskoga sustava je naš »tucet« (ispoređi diobu engleskoga šilinga na 12 pensa); još i danas Arapin zaželi nekome, neka »poživi još 60 godina!« U Babiloniji je 60 jedinica bilo »suss« ($= \frac{1}{6}$); $60 \times 10 = 600$ (dakle se uzeo govorni desetinski broj) zvao se »ner«, a on je $\frac{1}{6}$ od 3600 (»sar«); gdje mi, hoteći izreći općeni veliki broj, velimo 100 ili 1000, Rimljani su govorili 600, premda se to ne slaže s rimskim desetinskim sustavom, ali se slaže sa babilonskim. — Izum ničice (»nule«, »zero«) veliko je bilo djelo za aritmetiku desetinskoga sustava, računajući pismeno. Već ju je babilonski brojčani sustav upotrebio, i to kod »nera« (600) pišući »60« pa nešto više od njega stavljajući »10«; inače Sumerci-Babilonci te »ničice« kraj svoga šestinskoga sustava nijesu trebali.

Brojevi. Kalendar. Harmonija svemira. — Tako se držalo, da su i brojevi objava s nebesa; na toj se misli osnovala cijela jedna nauka, koja je tijesno vezala astronomiju i matematiku. Svemu se uopće stavljalo za podlogu načelo harmonije svemira, usklađivanje u jedno cijelo

svih dijelova i pojava njegovih. Da je to načelo probijalo i među Grke, imamo (osim mnogih drugih dokaza) dokaz u filozofijskoj vjerskoj družbi Pitagorinaca, kojoj je nauka osnovana bila na simbolici brojeva i na nauku harmonije. Ta je družba neko vrijeme osnovala i državu (u Krotonu u južnoj Italiji); no taki događaj, da se na vjerovanju osnivaju države, u Orijentu je pojava gotovo redovna.

Kalendar hoće da red uvede u godinu, t. j. da uvede harmoniju među optocima mjeseca i sunca. To se ne može postići u jednoj samo godini, zato naš sadašnji kalendar ima 4-godišnji period s ispravkom poslije više od sto godina. No osim sunca i mjeseca ima i drugih planeta pa i drugih pojava nebeskoga ophoda (»perioda«), na koje je trebalo paziti s osnovne misli, da sve pojave čine jedno jedinstvo. Tako atenski Metonov period, uveden god. 432. pr. Is., izjednačuje u 19 godina (umetanjem mjeseci) godinu od mjesečnih mjeseci — sa 29 i 30 dana — sa sučanom godinom; znamo, da je tak i »Metonov« period dobro poznat bio u Babiloniji već početkom III. tisućljeća. U Egiptu (ali i u Persiji poznat) vidjeli smo (str. 145.) Sothisov ili Sirijev period od 1460. godina; to je slika i prilika od $4 \times 365 = 1460$ dana, za kojih se pokazuje zaostajanje od 1 dana; misao je dakle: 1 dan = 1 godina. Spomenimo i rimski lustrum i grčke olimpijade! Znamo i to, da se negdje u području babilonske (staroorijentalne) kulture računalo i sa tjednom od 5 dana, dakle $72 (= 6 \times 12)$ tjedna = 360 dana; no uzevši 60 kao jedinicu, imamo $5 \times 60 = 300$ dana, t. j. godinu od 10 mjeseci po 30 dana; taku nezgrapnu godinu ipak je imao Rim u starije vrijeme (»Romulova godina«) i helenističko doba kao ekonomsku godinu za plateže. Jamačno mu je razlog u šestinskom bročanom sustavu (poradi 60), a možda i zbog izjednačenja s optokom Venere, treće velike planete, jer između dvije Venerine konjunkcije otprilike prođe 10 sinodskih mjeseci. I zaista, u Americi su Mehikanci imali kalendar, kojemu su periodi (»cikli«) uređeni sasvim po optoku treće velike planete, Venere; baš se time sasvim dokazala potpunost staroorijentalnoga sustava. Božica Ištara (Venera) isto je što i babilonska božica Sarpanita (Belita), žena Mardukova (Belova); prema tome je ona mati bogova i nebeska

kraljica. Mehikanci, poštivači zvijezde Venere, imali su godinu od $13 \times 20 = 260$ dana; broj 13 na Starom je Kontinentu zlosretan broj, jer prestupna godina Metonova cikla ima 13 mjeseci, dakle prekobrojan 1 mjesec, a i zodijak ima samo 12 zvijezda; tko ili što je dakle trinaesto, suvišno je (nestat će ga). No Mehikanci, koji su uzeli kalendar po Veneri, toj velikoj ali na Starom Kontinentu kalendarski zametnutoj planeti, zlosretnoj dakle zvijezdi (»danici doduše, ali »svjetlo-noša« grčki znači »Fosfor« a latinski »Lucifer«, a ovo se ime, jer zlosretno, prenijelo kasnije na vrhovnoga demonu), oni dosljedno upotrebiše i broj 13 u 13×20 . A 20 nadovezuje babilonski Mjesečev red, jer mjesec od mlađa do uštapa prođe svaki dan 20 od onih 480 stupanja, na koje se dijeli Mjesečeva kružnica.

I tako bismo mogli napominjati još mnogo toga, što bi pokazalo, kako je sve to, uz male nesuglasice, isprepletano u veliku sustavnu mrežu. Pojedine države mogu za svoj kalendar uzeti koji hoće temelj, ali kad su se odlučile za jedan sustav, onda on i sustav bogova i obredâ jesu u harmoniji: gdje postoji poštivanje Venere kao glavnoga božanstva, ondje se kalendar osniva na Venerinu računanju; kod poštivanja Mjeseca Mjesečev je račun, a kod poštivanja Sunca kalendar je Sunčev; uza sve to nikada nije jedno osamljeno, bez pomoći drugih, baš kao što ni jedna samo zvijezda ne hoda po nebu objavljujući božanstvo. — Tako je i kod drugih uredabâ: Grci imaju 3 tjedna po 10 dana (dekade), a prema tome i samo tri godišnja doba, baš kao što narodi sa 5-dnevnim tjednima imaju 6 godišnja doba. I početak dana ravna se prema početku godine: ponoć i zimska suncostaja (u Rimu i u nas), jutro i proljetno istonoćje (u Babilonu), večer i jesensko istonoćje (starohebrejski, bizantijski; i muslomanski dan i kalendar — Mjesečev — počinje se na večer).

Mi smo tjedan od 7 dana primili od Rimljana i Hebreja; ovi od Babilonaca; taj tjedan čini se da je stari svijet najviše upotrebljavao, sasvim suglasno sa upotrebljavanjem Sunčeve godine ($7 \times 52 = 364$ dana). Izrijeком imamo pismenu tvrdnju, da su tih 7 dana u vezi sa 7 planetnih bogova. To nam kažu i imena danâ u romanskim i germanskim jezicima: dies Solis, Sonntag, Sunday; dies Lunae, Lundi, Montag, Monday;

dies Martis, Mardi, Dienstag, Tuesday (germ. »Ziu« = Mars); dies Mercuris, Mercredi, Wednesday (bog Wuodan); dies Jovis, Jeudi, Donnerstag (germ. Donar = Jupiter) Thursday; dies Veneris, Vendredi, Freitag (Freia = Venus), Friday; dies Saturni, Saturday. A zašto? Svaki sat i dan pripadao je u Babilonaca jednome bogu, koji je njima »vladao«; počinje se od najdaljega planeta, dakle od Saturna, u subotu: 1. je dakle sat Saturnov i onda redom tako, da je 25. sat Sunčev, a taj je već 1. sat drugoga dana, dakle u nedjelju; prema tome cijeli dan nedjelje pripada suncu; kako 1. sat ponedjeljka pripada Mjesecu, to »vlada« cijelim ponedjeljkom. Mjesec. I t. d. To se može pokazati i kružnicom po pravcima u njoj potegnutim, heptagramom, nacrtanim na jednoj ploči u Nippuru; isto uzimajući samo 5 planeta — gdje je Mart stavljen uz Mjesec, a Saturn uza Sunce — daje red 5-dnevnoga tjedna, pentagram; 5 Mjesečev broj, a 7 Sunčev ili: odgovaraju: onaj Gornjemu svijetu, a ovaj Donjemu svijetu. Razdijeli li se kružni optok na četvero, dobije se tetragram; mistični mu je znak krst, a nalazimo ga kao znak za pismo u svim zemljama sumersko-babilonske kulture. Svagdje je dakle veza matematike i astronomije. Tako isto pridaje se svaka godina jednome planetu, čime nastaje godinski tjedan, a 7 njih = 49 godina; biblijski nauk poslije tih 49 godina određuje sve tu godinu 50. (godinu izravnjanja), tako da 2×50 daje period (ciklus) od 100 godina (»stogodišnji kalendar«!). Pri tome je zanimljivo, da $7 \times 50 = 350$, a to je, računano u broju danâ, Mjesečeva godina manje 4 dana. Još je važnije ovo posvećivanje danâ pojedinim bogovima, nađeno u staro-mehikanskom kalendaru, prema 13 mehikanskih godina, jer i ta uredba pokazuje za jednički izvor. I pojedini su mjeseci bili, dakako, posvećeni pojedinim od 12 »velikih« bogova; to posvećenje pokazuje i onih 6 imena rimskih mjeseci: »Januarius« (bog Janus) i t. d. To se jasno vidi i osobito u istočno-azijskim kalendarima, na pr. u kitajskom.

III.

Svemirski periodi ili svjetovi. — Vidjeli smo, kako je sumersko-babilonska nauka sebi zamišljala postajanje svemira (str. 266.—276.). Nastao je svemir od haosa, neshvatljiva

našim osjećalima, dakle bez prostora i vremena. Mitologički ga je nauka prikazala kao Apsûa i Tiâmatu (ocean i pra-dubinu). Sin im je Mummu t. j. svemir koji se može osjećalima predočivati: nastaje prostor i vrijeme. Ime mu se shvaća kao znanje, predodžba i t. d. («Logos») — znanje, upotrebljeno na vrijeme, a svijet, upotrebljen na prostor. Taj »mummu«, koji je iz pra-dubine gore težio, stvarao je tiine svijet. Razvitak svijeta prikazuje optok, kako i svaka zvijezda optječe kružnicom, i to takvim optokom, koji vodi do bližnjega razvojnoga stupnja. (To predočuju i svete kule, jer, uspinjući se, ide se naokolo). Tako se u velikom omjeru razvija i svemir, kako to posebice pokazuje cijelo nebo a zodijak na njemu napose: u stupnjima ili svjetovima, a ti stupnji ili svjetovi izvršuju svoj razvitak u upravo toliko svjetskih perioda. Tako je Mummu s materom Tijamatom rodio nov svijet, drugi, od dva dijela: pra-vijek (mitologički: Lakhamu — Lakhamu, eter) i pra-tvar (Anšar — Kišar). Za tim treći svijet ili naraštaj jesu veliki nebeski bogovi: Anu, Enlil (Bel) i Ea, predstavnici nebeskoga svijeta i nebeskoga prostora u njegovu tri dijela: nebeski uzduh, nebeska zemlja i nebeska voda. No i taj treći svijet, optječući kružnicom (baš kao što će to činiti sunce i mjesec i zvijezde-planete) naokolo, dolazi do najnižih mjesta, do dubina okeanskih, pa može i propasti: tu ga i napane pobuna staroga svijeta, na čelu mu Tijamata. U borbi spas je nebeskim starim bogovima sin boga Ee, boga mudrosti, Marduk, koji je poslije pobjede, užašavši na kraljevski prijesto bogova, stvorio i uređio (grčki: kosmein) sadašnji svijet (grčki: kosmos), naime zemlju i zvijezde. Njime on sada vlada. — Jedan svijet prikazuje dakle kružni optok, latinski »u n i v e r s u m« (od glagola »vertere« = okretati). Prema svemirskim periodima ima i naš svijet svoje vjekovne periode: sada stoji u četvrtom; kad mine posljednji mu period, prijeći će i on u nov svijet... To je ono umovanje i prema njemu mitologičko predočivanje najstarijih mudraca na svijetu, osnovka svega umnoga i vjerskoga života Orijenta, bilo to u Babiloniji, Egiptu ili ma gdje. Poteklo je iz eufratskoga nizozemlja — ili se bar ondje u sustav najkasnije u III. tisućljeću razvilo — i svakamo se po zemaljskoj kugli rasprostrlo. U sukob mu je došla istom moderna evropska nauka

Narodna mitologija i dvije struje u njoj. — A gdje je izvor ili uzor toj nauci? U astronomskom motrenju i tumačenju neba i nebeskih pojava, a potvrđuje ju život prirode na zemlji. Ili obrnuto: ono što se dolje događa u životu prirode i ljudi, prenosilo se na nebo, gdje se također vide promjene. Gore se sve pravilno mijenja i kružnicama vraća natrag na svoja mjesta u vremenskim razmacima; život na zemlji buji, gine i opet buji. Tako vide i misle umniji ljudi, i proučavaju. I narod to osjeća, nekako tamno doduše; njemu je bliže ono, što vidi ili misli da vidi oko sebe na zemlji, ne samo ona neka pravilnost mijene, nego toliko toga tajanstvena, nerazumljiva, a i strašna. Vidi poplave i oluje; zatorni suhi vihrovi iz pustinja suše mu polja i donose glad; strašna zvjerad i otrovna gamad; bolesti zarazne i druge. Vidi umi zaturu? Od svega toga hvata ga strah, a ne može sve to razumjeti drugačije, nego da su u svemu kriva tome neka živa bića: u zvjeradi i gamadi, u rijeci i poplavi, vihrovima, bolestima, smrti; ali ona rade i u bujanju života u bilju, životinjama i ljudma. Čovjek se otima zlu, a brine se za ono, što mu je dobro. Ali sve je to premalo. Treba sklonima sebi učiniti zatrti, a u pomoć zvati ono, što mu može dobra donijeti. A jedno i drugo ne može sebi čovjek zamisliti drugačije nego kao živa bića, jača od njega, nerazumljiva, pa zato i u dobroti ipak zazorna. Njih ima u svemu, što je oko čovjeka: u životinji i bi oluji, u bolestima, u umiranju. To su bića božanska ili ispunjena božanstvom svuda naokolo na zemlji, pod zemljom, u uzduhu, a i u samome čovjeku. Jer, i u čovjeku ima dobra i zla, što nerazumljivo radi u njemu i zna se nepojmljivo i nenadano pojaviti i buknuti u njemu. Ali se tako isto u čovjeku pojavljuje i dobro, pa i nešto više, kao neka vi i izvan njega; u tom času taj je čovjek ispunjen nečim kao božanskim. On je time jači od drugih ljudi, pa ga ovi zato i slušaju, a može jači biti i od onih vanjskih nerazumljenih sila... Sve to rodilo je u narodnim mnoštvima vjeru u bogove, duhove, demone, sablasti, čudesa, čaranje, gatanje, vanje drveta i kamena (u Kanaanu i Siriji »massebe« i »ašere«), životinja, rijekâ, potoka i izvora, mora, a i sunca,

mjeseca i zvijezda; u demone vode i uzduha, vihra, oluje, bolesti; gledanje u duše pokojnikâ, osjećanje njihove blizine i njihova utjecanja. Zato su u Egiptu u toliko religioznoj važnosti bile »svete životinje«, pa su stoga i najviša žanstva prikazivala spoj čovječjega tijela i životinjskoga (na pr. tijelo čovjeka i glava krave — božica Hathor, isto i glava ovna — Amon, isto i glava sokola — Horus i t. d.), a u Babiloniji u prikazivanju zlih duhova i heroja (heroj Enkidu i t. d.). Zato je i babilonska astronomija (ili astrologija), spajajući narodno vjerovanje s filozofijskim zamislima najviših suvremenih umova, mnoge prikazbe narodnoga vjerovanja prebacila (projicirala) na sliku neba; to je i današnja astronomija, preuzevši babilonsku (»kaldejsku«), zadržala kao baštinu prošlosti. Zato i danas imamo na nebeskoj karti upisana zvijezda iz narodne i astralne mitologije staroga Orijenta: Velikoga i Maloga Medvjeda, Raka, Lava, Bika, Oriona, Strijelca, Blizance i t. d. A kako je čovjeku prirodno, da sebi događaje u prirodi — u ono prva vremena događaje tih demonskih i božanskih bića — predočuje kao događaje slične događajima iz čovječjega života, tako se stvarala narodna mitologija.

Od svih općenitih prirodnih pojava najznatnija za čovječji život i njegovo maštanje bjehu dva niza pojava: 1. u vrućim zemljama k jugu od Tauruskoga gorja, u kojima se kiše ili poplave izmjenjuju sušom a proljetna vegetacija gine pod žarkim suncem, ta izmjena življenja i umiranja prirode; isto je i u sjevernoj Africi i na iranskom visočju; — 2. u zemljama k sjeveru od toga pojasa (bilo to Mala Azija, bilo južni i srednji evropski pojas) bujanje proljetne i ljetne vegetacije pod toplim zrakama sunca, kad i dani rastu, a umiranje njeno onda, kad dani kraćaju, suncu sila gine, ono sve niže tone na nebu, a sapinju ga zimske magle i snježni oblaci. Osnovna je dakle crta narodne mitologije vrućih krajeva bujanje prirode rano u proljeće i njeno velnuće ljeti: božica plodnosti (babilonska Išara, maloazijska Mâ (str. 119.) vjenčava se u proljeće s mladim životom prirode (babilonskim Tamuzom [kanaanskim Adonisom], maloazijskim Atisom; str. 120.). Ali kad joj on pogine od ugriza vepra (ljetnoga sunca) i on utone u podzemno carstvo smrti, tuži ona za njim i sva priro

da svoga dragana iz njeга opet izvede gore, u proljetno isto-

noćje, u uskrснуće. Na slični način i ono toplo i jako ljetno sunce sjevernijih zemalja stane jeseni ginuti, dok ga gotovo ne ukopa zimska tama; ali se sunce o zimskom solsticiju nanovo rađa, kao mladi bog, kao »božić«, pa o proljetnom ekvinokciju sunce je junak dobitnik nad studeni, tamom i smrću.

Prastarih tragova one velike legende *Ištar-Adonišove* o božanstvu ima u južnim krajevima, a tako isto one druge velike legende ljetnoga (*živoga*) i zimskoga (*mrtvoga*) sunca u sjevernijim, osobito u srednjoj Evropi, ali i u Maloj Aziji (osobito u sjevernoj). Te Sunčeve legende ima crtežima prikazane po peštarskim domovima ili svetištima počevši od Španije preko Francuske dalje sve do u Paflagoniji i Kapadokiji. U jednoj je takvoj pećini (kod Alpere) Sunce nacrtano kao goli div, na glavi mu nakit perja (= zrake), pa se daleko iskoračio držeći luk u ruci. Taj mladi proljetni junak oslobađa o Novoj Godini (o Uskrsu) božicu Zemlje pa svojom pobjedom daje snagu svjetlosti i pravdi; vjenčajući se sa zemnom božicom donosi doba plodnosti i obilja. No, poslije žetve, jeseni (o blagdanu Mrtvih), podliježe mrkomu svojem bratu, gospodaru tamne i hladne godišnje polovine, umire i mrtav polazi u zemaljsko brdo. Ali mu vjerna žena rodi u najdužoj noći (o »božiću«) u pećini »mlado sunce« (ispor. str. 118.: »u pećini gore Dikte na Kreti rodila je velika zemna božica Rea [Mati bogova, Velika Mati] dječaka, boga neba«, dakle Zeusa, Jupitera), koje će odrasti, oca osvetiti (isp. str. 172.) o egipatskom Horu i ocu mu Osirisu) i svijet spasti. — U crtežnim prikazbama često stoje mjesto čovječjega lika boga Sunca samo simboli: dva točka ili dvije okrugle ploče — to su »dva sunca« kao zastupnici dviju polovina godine; ili krst (i kvakasti; str. 132.) kao paoci u točka, ako se krug točka slomi; ili metaforički kao dva bika, složno polegnuta ili u borbi, a još s više izražaja kao dva junačka brata (dvije polovine godine, blizanci) koji više puta zajedno polaze na opasna djela, ili se kojiput s drugim. Katkada jedan je od njih gornjim tijelom čovjek, a donjim bik. I tako dalje.

Pošto su južne zemlje već od najranijih vjekova primale sve nova i nova ljudstva iz sjevernijih zemalja — bilo preko Taurskih gora, bilo preko zapadnih iranskih zemalja, bilo preko

Sredozemnoga mora —, to se u egipatsko-babilonskom vjerovanju i njegovoj nauci pomičesha obje one osnovne zamisli: Ištar-Adonisova i Sunčeva, južna i sjeverna. A ove se obje struje narodne mitologije u Babiloniji i u ostalom Starom Orijentu slijevahu u jedno već u onim davninama, kada od predašnjega ljudstva i od došljaka iz sjevernijih (evropskih i azijskih zemalja) nastajahu nove više kulture: u Babiloniji u sumersko i prvo semitsko vrijeme (str. 231. i dalje), a u Egiptu u doba prevladavanja »Horovih poklonika« (str. 150. i dalje.)

Kružni optok u svemirskom događanju. Astralna mitologija. — Svagdje se vidjelo pravilno izmjenjivanje u znatnim pojavama na zemlji i na nebu. Najbistrije to osjećahu i u sebi razglobiše prvi umnici naroda, okupljeni u središtima vjerskoga i umnoga života: u velikim svetištima. Tu se rađahu i jedinstvene zamisli kao odgovori na te pravilne događaje na zemlji i na nebu, na te svete tajne. A noćno vedro nebo egipatsko i babilonsko još je čitkije i dublje od našega sjevernoga. I želeći razjasniti sebi i narodu to tajnovito događanje, kako ne bi odanle, sa zvjezdanoga neba, davali razjašnjenja? Hoteći dakle ti umnici svemirske događaje narodu shvatljivo predočivati, ne mogoše drugačije nego da i oni to učine istim sredstvom, kojim i narod, *mitologijom*, u obliku događanja kao u ljudi. A ta je mitologija s neba, sa zvijezdâ (grčki »astér«), dakle *astralna*: postajanje svemira, svjetske periode, božanska sila i t. d. A u svemu se opaža poslije novoga vraćanje na staro, opaža se kružni optok: kružni dakle optok u životu prirode na zemlji; kružni optok na nebu i u svemiru — rekosmo. To je osnovna misao astralne nauke.

Precesija ekvinokcijske tačke. — Ali kako se i sunce (prividno) okreće oko zemlje u jednom danu, tako se sunce u jednoj godini dana na nebeskom svodu, i to u pojasu zodijskih, prividno pomiče od jednoga znaka (zvijezda) zodijskih k drugome. T. j. danas netom prije izlaska sunca vidimo na istočnom obzoru zodijski znak Ovna, dakle je sunce pokrilo znak (stoji u znaku) Bika; no za mjesec dana vidjet ćemo na istočnom obzoru prije svanuća znak Bika, dakle će sunce tada stajati u znaku Blizanaca (pokrilo ga je). Prema tome bi se očekivalo da će sunce na pr. 21. marta, za proljetnoga istonočja, i dalje

sva stoljeća biti u istom zodijačkom znaku i to baš na istom mjestu toga znaka. K tomu se sjetimo, da ravnina zemaljskoga i nebeskoga ekvatora nije ista ona ravnina, koju zovemo ravinom ekliptike, naime one kružnice na nebu, koja teče sredinom zodijaka, nego ove dvije ravnine čine među sobom kut od $23\frac{1}{2}$ stupnja, t. j. ekliptika presijeca nebeski ekvator pod kutom od $23\frac{1}{2}$ stupnja. Tu je sunce u godini dva puta, 21. marta i 23. septembra: za proljetnoga i jesenskog istonočja. Zato te tačke, gdje se ove dvije kružnice presijecaju, zovemo »proljetnom« i »jesenskom« tačkom. A evo: ono očekivanje, da će sunce u isti dan i u isti čas biti kroz sve vjekove na nekom istom mjestu u zodijaku, nije se izvršilo; dakle: presjecišta ekvatorijalne i ekliptičke kružnice također se pomiču, a pomiču se dakako i sve ostale tačke zodijaka. Dakle: proljetna tačka napreduje (»precedira«) protiv godišnjega pomicanja sunca u zodijaku; ta se pojava zove precesija proljetne tačke ili istonočja. Dakle: sunce pomalo zaostaje u zodijaku od znaka k znaku. Ako je na pr. u godinama 6200.—4400. pr. Is. sunce stajalo za proljetnoga istonočja u znaku Blizanaca, to je godinâ 4400.—2000. pr. Is. stajalo u znaku Bika, a godinâ 2000. pr. Is. do 100 po Is. u znaku Ovna, a od onda pa i još danas u znaku Ribâ. Proljetna tačka napreduje u jednoj godini za 50 lučnih sekunda ($50''$), dakle u 72 godine napreduje za 1° , a za $72 \times 360 = 25.920$ godina ili (zaobljeno rečeno) za 26.000 godina prošla je cijelim zodiakom; to bi bilo upoprieko: za 2160 godina pomakne se preko jednoga zodijačkoga znaka. — Da su astronomi u Babiloniji već prastaroga vremena poznavali i upotrebljavali precesiju proljetne tačke, ima nesumnjivih dokaza. Osim neizravnih dokaza evo i ovoga: Ima jedan tekst iz vremena partijskih kraljeva Arsakida (do 226. po Is.), kojemu original potječe iz vremena znaka Bika (4400.—2000.) a duplikat mu se našao u biblioteci asirskoga kralja Asurbanipala (668.—626.), gdje prije nabrojenja zodijačkih znakova piše: »početak je u Biku«. A kako i ne bi precesiju našli, kad su, prema jednom nalasku u arhivu nippurskoga hrama, mjerili i rastojanja zvijezda nekretnica? Može se pak misliti, da su znali i o tome, da se sjeverni pol nebeskoga ekvatora, zbog precesije istonočja, u 26.000 godina pomiče u kružnici naokolo pola ekliptike s kružnim polumjerom od $23\frac{1}{2}$ stupnja.

Svjetski vijekovi (eoni). — Svako takvo pomaknuće sunca iz jednoga zodijačkoga znaka u drugi bližnji označivalo se mitološki kao nastanak nova vijeka (grčki: *eóna*) ili nove svjetske (sveiriske) godine; grad (ili država), koji se državno ili politički stavio u to vrijeme na čelo drugih gradova (ili država), izdigao bi *svoga* boga na čelo ostalih, a najistaknutiji kralj toga grada započinjao bi novom »erom« (= početkom) nov vijek u povijesti. Zato, jer još nije grad Babilon oko god. 3000. na čelu Babilonije, vidimo, u potpuno jasnoj povijesti za kralja Sargona od Akkada (= Sippara), boga Sunca (= Bika; str. 293.) kraljem bogova, a Sargona gdje stoji kao začetnik nove ere i spasitelj. I svi se miti i sve legende onda ravnaju i prekrajaju po znaku toga vijeka. Istom oko god. 2000. stara će se legenda o stvaranju svijeta prekrajati na babilonskoga boga Marduka kao nosioca novoga vremena: on je oborio buntovnu Tijamatu, a ne možda stariji bog Anu ili Ea. Zato i ima u vijeku Sunca toliku ulogu simbol bika (grčki Zeus, slika i prilika Mardukova, i kretski = »Minov bik« gospodar kraljevske palače u Knossu na Kreti; str. 103. i 140.). Na reljevima i pečatnim valjcima prikazbe bogova imaju na kapi volujske rogove; isto imaju (savinute) i oni bičji sfingi (»karrubi«) na vratima asirskih kraljevskih palača (str. 239.). Kad je pak u punom jeku bio vijek Ovna (precesija sunca iz Bika u Ovan), onda se sve ravnalo po tome: i bog Amon u Tebi imao je glavu ovnujsku i Aleksandar Veliki kao gospodar svijeta i toga novoga vijeka prikazuje se s ovnujskim rogovima na mramornim likovima, i iranskom bogu Mitri žrtvuje se ovan (»arnós tu theú« grčki rečeno). A jer se prvi postanci kulture, državâ i gradova ili nova vijeka mitički pripovijedaju uvijek pričanjem o dva brata (Dioskuri, Kain i Abel, Eteoklo i Polinik, Romul i Rem i t. d.), razumljivo je, da je to uspomena na vijek Blizanaća, kad je sunce za proljetnoga istonočja stajalo u tom zodijačkom znaku (6200.—4400.). Pamćenje sumersko-babilonske astronomije, dakle i kulture i državnoga uređenja, počinje se po tom najkasnije u VI.—V. tisućljeća pr. Is. Prvo i drugo slaže se i s vremenom početka egipatskoga brojenja po Sothis-periodima i kalendaru počevši od oko god. 4240 pr. Is. (str. 146.)... Prividno se pak pričinja motriocu u duhu protivno od onoga, što se pričinja putniku kad se vozi brzim željezničkim vozom; tu voz juri, a

nasip, grmlje i drveće miruje, pa se putniku čini, da voz stoji, a nasip, grmlje i drveće da juri mimo voz; babilonskom se pak astronomu, dok zodijske tačke kroz godine i stoljeća (po astronomskim zabilježbama) napreduju mimo njega protivnim smjerom, čini kao da cijeli zodijski miruje, a sunce (t. j. zapravo: zemlja) da se pomalo odmiče naprijed. Zodijski pak, tvoreći s ravninom zemaljskoga ekvatora kut od $66\frac{1}{2}^{\circ}$, uspinje se gore u polukrugu sve do vrška (»nibirru«), odakle svake godine mjeseca augusta zaplamćuju nebrojene vatre dolje, a katkada padaju na zemlju i gorući komadi meteoritâ iz smjera zvijezda Perseja (»kresanje zvijezda sv. Lovina«).

Opći potop i opći požar. — Tu je dakle blizu prijestola oca bogova Anua vatreno carstvo. Kad se dakle svijet (zemlja) pomalo stoljećima uspe gore, onda će svijet izgorjeti (bit će požar svijeta, grčki: ekpyrosis). Protivno dakako zemlja je već bila u području nebeskoga vodenoga carstva, »dolje« u znaku Vodonoše; to je bilo 13.000 god. prije njena budućega spaljenja (jer precesijom proljetne tačke zemlja prevale kružnicu u 26.000 godina; toliko čini i ono klimanje, »nutacija«, zemaljske osovine oko osovine ekliptike) bio je potop svijeta (zemlje, grčki: kataklysmós)...

I požar s neba i opći potop vele da tobože »pamte« legende Staroga Orijenta: Sodom i Gomora, a bio je već i opći potop. Samo je onaj požar zapamćen kao lokalna legenda kanaanejska, a potop je »pamćen« kao opći u legendama babilonskoj i kanaanejskoj. Jer tobož uvijek je svijet propadao (jedan put vodom, drugi put vatrom) i opet se obnavljao. I tu je dakle periodiciteta i kruženje, jer svaki put nastaje nov svijet, bolji i savršeniji. I ovo shvaćanje obzira na veće lokalne poplave, kojih na pr. nema u Siriji i Palestini i drugdje — o općem potopu i općem požaru rasprostrlo po cijeloj zemaljskoj kugli među svim narodima, u svim mitologijama, ima svoju kolijevku u ravninama Eufrata i Tigra, kamo su se u pradavnini slegle one dvije glavne struje, koje stvarahu mitologiju (str. 291.—297.).

Legenda o općem potopu. — Jedna takva verzija o općem potopu sačuvala se u Bibliji, a druga je bila u

Grka t. zv. Deukalionova*; ima ih i u mitologijama: iranskoj, indijskoj, kitajskoj, sjeverno-germanskoj. No moderni se svijet začudio, našavši u Asurbanipalovoj biblioteci također legendu o općem potopu, i u nekim pojedinostima dosta sličnu biblijskoj. I babilonski historik

Antioha I. zabilježio nam je sličnu legendu; njegov Noje zove se Xisuthros po babilonskom »Khasisatra« (= »premudri«),* dok legenda iz Asurbanipalove biblioteke svoga Noja zove Utnapištim (»mladica čovječanstva« = »zer amuleti« semitski). Ta legenda ispunjuje 11. ploču (»pjevanje«) velike babilonske epopeje o junaku Gilgamešu, uručkom kralju, i njegovu prijatelju Enkiduu (= »gospodar dubine«; dosad se to ime čitalo »Eabani«) ... Bogovi, osobito Bel, srdeći se na ljude zbog njihovih grijehova, odlučie uništiti ih potopom. No bog vodenoga carstva, Ea, učitelj ljudske kulture, odluči da spase Utnapištima, kralja grada Šurripaka, javivši mu sanjom, što su bogovi odlučili: »Čovječe iz Šurippaka, gradi lađu! Ostavi, što imaš, misli na život! Ostavi imutak i spasi život! Donesi sjemena života svakojakoga na lađu!« Utnapištim (grčki: Atrakhasis = Khasisatra) posluša Einu zapovijed, sagradi lađu po propisanim mu mjerama, izdjela u njoj mnogo ćelija, zatvrdi je paklinom i u nju unese svoju porodicu i rođake, a i svakojakih pitomih i divljih životinja. Tad se na nebu pojavi takov okup zvijezda, koji bijaše znak početku potopa; Utnapištim uđe u lađu; zatvori vrata i povjeri krmilaru Puzurbêlu upravljanje. Sutradan »uspnu se s temelja nebeskih crne oblačine. Adad usred toga zagrmi; prednjačiše zvijezda Nebova i Kraljevska, kao vjesnici prelažahu preko brda i dolina. Tada Nergal istrgne van lađi gredu, Ninib jurne, Adad ispusti curkom vodene mlazove. Anunnaki** digoše zublje i rasvijetliše zemlju sjajem njihovim. Adadova olujina prekri nebo, i sve, što bješe vidjelo, pretvori

* Sirsko-grčki glasoviti pisac rimskih carskih vremena Lukijan zove Deukaliona »tôn Sisythéa«, a to je isto što i »Xisuthros« (Khasisatra, Abraharsis) Babilonca Berosa.

** Anunnaki (str. 274.): ovdje možda bogovi donjih oblaka, inače »Anunnaki« = bogovi zemlje i donjeg svijeta. — Adad, bog vjetrova i oluje; Nebo (Nabû), bog Merkur; »Kraljevska zvijezda«, dvije zvijezde u znaku Strijelca; Nergal (Saturn), bog podzemnoga svijeta.

se u tamu«. Poplavi se zemlja, cijeli dan bjesni oluja, svijet leži u tami, nitko nikoga ne vidi, pa i nebeskim bogovima budu ljudi nevidljivi. Tada i same bogove spopade užas: »Bogovi su sćućureni kao psi, čuče ukočeni. Ištara viče kao roditelj, jauče gospoda bogova, lijepa grla: oj da bih se onaj dan pretvorio u zemlju ilovnu, kad ja u zboru bogova zapovjedih zlo! Što li sam u zboru bogova zapovjedila zlo i uništenje mojih ljudi, borbu zapovjedila, jao meni! Zar su rođeni moji ljudi, da kao riblji nakot more pune?« I s Ištarom jauču svi bogovi, pogureni sjede i plaču. Šest dana i šest noći udara nevrijeme i šiba vior preko zemlje. S urankom sedmoga dana taloži se olujina i umiri se more... Utnapištim pogleda preko vode i vidi pustoš; klekne i suze obliju lice njegovo. Poslije 12 dvojnih sati pojavi se kao otok neki, i lađa uperi k brdu Nisiru i nasuka se na brdo. Šest dana leži lađa na brdu. Kad dođe sedmi dan, »tada ja« (pripovijeda Utnapištim potomku svome Gilgamešu) »ispustih goluba van i odriješim ga; poleti golub sad amo sad onamo; ali jer ne nađe da počine, opet se natrag vrati. Tad ispustih lastavicu van i odriješim je; poleti lastavica sad amo sad onamo; ali jer ne nađe da počine, opet se natrag vrati. Tad ispustih gavrana van i odriješim ga; poleti gavrana, vidi da voda opada, stane žderati, gazio je, graktao, ali se natrag ne vrati«. Po tom pozna Utnapištim, da se voda slegla i tlo da je suho, izađe iz lađe i prinese svečanu žrtvu: ovcu i tamjan. I »bogovi zanjušiše miris, bogovi onjušiše dobri miris, bogovi se kao muhe okupiše oko žrtvovaoca«. A kad Ištara izađe k bogovima, zakle se svojom (sjajnom) ogrlicom dižući je u vis (nebeskom dugom), da taj dan nikad zaboraviti ne će... Napokon uđe bog Ea Utnapištimu u lađu, uzme ga za ruku, njega i ženu mu izvede iz lađe, reče obojima, neka kleknu, dotače ih se, stupi među njih i blagoslovi ih: »Pred tim bijaše Utnapištim čovjek; sada budi Utnapištim i žena mu ravni samim nama bogovima; neka obitava Utnapištim tamo u daljini, na utoku rijekâ!«

Ovako je u Gilgameškoj epopeji pripovijedao Utnapištim potomku svome Gilgamešu, kad ga je ovaj na njegov otok blaženih došao preko mora i vodâ smrti, koje dijele nebeski ocean od zemaljskoga, potražiti, da mu kako pomogne životu vratiti pokojnoga druga Enkidua (Engidua) i besmrtni život namaći njemu samom, Gilgamešu. Da pak ta

epopeja o Gilgamešu i u njoj legenda o općem potopu nije možda plod kasnijih vremena (prije Asurbanipalove vlade), utvrđeno je mitološkim ulomkom iz vremena pretposljednega kralja amorijske (Hammurabijeve) dinastije, Ammi-zaduga (1809.—1788.), u kojem se govori o potopu, što ga je doživio Atrakharsis (Utnapištim). Utvrđeno je i natpisima, gdje čitamo, da su Babilonci »tellove« (razvalinske humove) zvali »til abûbi« = »humovi potopa«, a Hammurabijev zakonik prijeti nepokornima, da će im zemlju učiniti »til abûbi«.

*

Što dosada izložismo iz vjerovanja i nauke starih vremena na Eufratu i Tigru, bilo je u gotov sustav dovedeno najkasnije već u III. tisućljeću. Najviše se građe za to našlo doduše u veličanstvenoj knjižnici asirskoga kralja Asurbanipala, dakle iz 7. stoljeća pr. Is. Ali sami ti spisi kažu, a utvrđeno je i inače, da je taj kralj godinama dao iz svih kulturnih središta Babilonije prepisivati golemo ondje nakupljeno novije i staro književno blago i namještati prepise u svoju knjižnicu. A što je god moderna nauka još u drugim razvaljenim gradovima nalazila ulomaka (fragmenata) iste te građe, potvrđuje starinu baš onoga, što izložismo; našlo se dapače i drugačijih i još starijih spisa, koji upotpunjuju one Asurbanipalove ili pokazuju donekle drugačije struje predanja (str. 271., 273.). Vjerovanje i nauka potječu dakle u svojoj jezgri još iz mnogo starijih vremena. Veliku starinu toga vjerovanja i te nauke pokazuje i to, što ih je već potpuno izgrađene zateklo ono vrijeme (oko god. 2000.), kad se grad Babilon sa svojom I. (Hammurabijevom) dinastijom konačno popeo na čelo kulturnoga staroorijentalnoga svijeta, pa su se tada stale prema prvenstvu Babilona prekrajati stare legende o stvaranju svijeta. Nema naime sumnje, da su se ona djela, koja se pridaju babilonskomu glavnomu bogu Marduku, prije toga pripovijedala o bogu starije (treće) generacije bogova, Enlilu, glavnom bogu drevnoga svetišta u Nippuru, bratu Anuvu i Einu. Na pr. kod legende o općem potopu vidimo da je glavni činilac bog Ea; još u starijem predanju po svoj prilici bio glavno lice Anšar, bog još starije generacije, druge. I još nešto: grad Šurippak (u južnoj Babiloniji), sjedište je mitičkoga Utnapištima (str. 298.), praoca kralja od Uruka, Gilgameša, glav-

noga junaka velike babilonske epopeje,* a to sjedište nije Babilon. Ostanici grada Šurippaka leže danas pod razvalinskim humljem Fârom (str. 244.), pa je već u vrlo staro vrijeme razoren i spaljen. Njegovu starinu zajamčuje vrlo starinsko klinasto pismo i prikazbe na pečatnim valjcima, nadanima ondje samo iz tih drevnih vremena (iz IV. tisućljeća, a možda i iz V.); tu se ističu prikazbe tipa »gilgameškoga«. Kako je, sudeći po svemu, taj grad prestao biti nastavan već oko god. 3000., to one gilgameške prikazbe zajamčuju i drevnost legende o kralju Gilgamešu, komu praotac Utnapištim pripovijeda o općem potopu (str. 298.).

C.

Vjera i nauk u primjeni.

I.

Vjera i nauka isto su. — U Orijentu uopće, koliko nije »evropeiziran«, a u Starom Orijentu pogotovu (i u Starom i Srednjem Vijeku svagdje, osim donekle kratko vrijeme čiste filozofije i nauke u starih Grka), vjera i nauka isto su. To već istakosmo. Zato su svećenici i ljudi od nauke jedno; velika su svetišta podjedno i žarišta i rasadnici nauke. Pa kao što je grčka filozofija imala različite poglede na svijet, koje prvi put postaviše veliki njeni umnici, tako su i u Starom Orijentu glavna svetišta, držeći se zajedničkih osnovnih pogleda, astralne nauke, ipak svako isticalo osobito jedno gledište, imalo — da tako rečemo — svoju školu, kao što ima svoga glavnoga boga. To smo istakli i u Egiptu za Helio-pol, Tebu i novo Sunčevo svetište Khut-Aten (str. 38. i 59.).

Čovjek i božanstvo. Kralj bog; bog kralj. — Nije moguće, da se orijentalna nauka, dakle i vjera, ne bi najživlje zanimala ovim dvama pitanjima: kako stoji čovjek prema božanstvu i uopće prema nadzemaljskim silama, i što bude čovjeku, kad mu tijelo ugine. Za prvo pitanje daju odgovor u praksi propisi vjerskih obreda (žrtve, mo-

* Vidi u IV. dijelu ove I. knjige u III. odjeljku pod označkom: »Odjek u narodnom pripovijedanju« (naime o starim provalama Elamaca u Babiloniju).

litve i t. d.), ali u teoriji je to mnogo teže. Osnovno jest do-
duše to, da je božanstvo stvorilo čovjeka i da ga je
»prema sebi« stvorilo. Ipak je čovjek, premda i bogovi trebaju
ljudi, rob bogova. A naprotiv, ako se božanstvo — po na-
rodnom vjerovanju — javlja i u samim životinjama i, tako
reći, u njima utvaruje (»inkarnira«), zašto se ne bi i u čovjeku?
Može dakle biti i ima takvih ljudi, u kojima jesu božanstva
(obično niža, a pogotovu štetna čovjeku) ili kojima se javljaju
božanstva (obično viša); ovaki su ljudi, što se kaže u nas,
»bjesomučni« (vještice, i t. d.) ili »nadahnuti« bo-
žanstvom (vidioci, proroci i t. d.). Jedni i drugi nešto su više;
oni su i sredstvo božanstva. Ali još može čovjek i više biti,
može sam biti božanstvo ili sin boga. Takvi su bogovi u Sta-
rom Orijentu u prvome redu kraljevi, na pr. kraljevi 4.
egipatske dinastije, a i u staroj Babiloniji i Asiriji, pa i hetitski
kraljevi i makedonsko-grčki Seleukidi i Lagidi; božji su sinovi
egipatski kraljevi 5. dinastije i dalje (Rêovi, Amonovi, Amon-
Rêovi), grčki heroji, pa i Aleksandar Veliki... I to je prema
onoj osnovnoj misli harmonije cijeloga svemira: što je na nebu,
to je i na zemlji. Još u apokrifnom »Uspeću Jesaje«, jasno se
kaže: »Kako je gore, tako je i na zemlji, jer ovdje na zemlji
postoji slika i prilika onoga, što je na firmamentu«. Na taj je
način božanstvo pra-lik kralja. Osobito je Anu »kralj« bo-
gova, »Igigijâ i Anunnakijâ« (višnjih i donjih bogova). Stanuje
Anu u najvišem nebu, gdje »stoji i hram bogova« (sumerski
»Ešarra«); sjedi na prijestolju, s kojega katkada ustane; koji
put slazi i na zemlju. Upravlja li kralj loše, sadu bogovi, oso-
bito Anu, dolje da mu rasrđeni sude. Zatim je »kralj bogova«
i Sin, koji je u pojavama svemirskoga kružnoga optoka ono
što Anu u starijem periodu; pepeljasta svjetlost mjeseca nje-
gova je kruna, zato je on »gospod krune«, a pun mjesec je
njegova »svijetla kruna«. Ona nauka, koja ističe Mjesečevu
službu (hram u Uru, u Kharranu), daje »žezlo i vladu« Sinu:
tako veli i kralj Hammurabi, a velika jedna himna iz Ura kaže
o kralju, da je »svijetao kao mladi mjesec i glava mu je oba-
suta sjajem«; Asurbanipalov lik oružan je srpastim mačem
(mlađa). Možda zato, što je Mjesec ideal kralja, kraljevi bradu
bojadišu modro; Sin ima bradu »lazurne boje«. Naslov asirskih
kraljeva »gospod krune« (»bêl agê«) možda se tiče preuzimanja

kraljevske vlasti staroga carstva »Kiššatijâ« obredom Mjesečeve službe u Kharranu, kako je kralj nad Babilonom posebnim obredom (str. 264.) ondje preuzimao krunu Babilona i carstva »Sumera i Akkada« i »četiriju strana svijeta«. Treći pak bogovima kralj je *Marduk*, bog grada i carstva babilonskoga; tu je on »*summus deus*« (latinski; grčki »*theos hypsistos*«: Jupiter-Zeus): »kralj bogova, gospod gospodâ«, »kralj kraljeva«. Čini se, da su pri tome na njega prešle crte Enlila (Inlila), boga od Nippura, koji je »gospod zemalja«, »gospod nebeske zemlje«. U uvodu svome zakoniku veli Hammurabi, da su mu Anu i Enlil dali »gospodstvo« (zapravo: »enlilstvo« ili možda »bêlutstvo«) nad sveukupnim ljudstvom... I tako se zemaljski kralj pojavljuje kao slika i prilika nebeskoga, a napokon prenapinjanjem same te pomisli vidi se kao bog u čovječjem liku ili kao obogovljen čovjek. Kralja se slavilo i kao *Adapu* (Adama), t. j., da se njime povratio pra-čovjek — taj Marduk prenesen u doba herojâ —, i pridavalo mu se pra-mudrost Adapina (Eina). Kako božanski kraljevi (bogovi kraljevi) na zemlji, vidimo u babilonskim epskim pjesmama, a tako i u pričanjima, heroje (kao i u Grkâ); oni su kraljevi predašnjega vijeka (eona): u Gilgameš-epopeji vide se u podzemnom svijetu »krune« (t. j. okrunjene glave) »pognute, nosioce krunâ, koji su od staroga doba zemljom gospodovali« (baš kao što ih je vidio Odisej u Hadu). U jednoj himni slavi se i Gilgameš kao heroj i sudac pokojnikâ: »Gilgamešu, savršeni kralju, sudijo Anunnakijâ, uzvišeni, ispitivaču, najznatniji od ljudi, koji vidom prehvataš strane svijeta, upravitelju zemlje, gospodaru podzemnih! Ti si sudija i ispituješ kao bog...« U sumerskim himnama često označuju kraljeve »bogovima«, osobito pokojne kraljeve drže da su *Tammuz*, bog proljeće vegetacije, koja za ljetne suše uquine, ali će se na novo proljeće opet povratiti životu; tako isto u Egiptu kralj je bog *Osiris* (str. 172.). Sumerski oblik imena kralja Sargona od Agade, »Šarru-kin«, znači: »Sargon je bog«, a »Ili-Urumuš« — »Urumuš je bog«; Gudêa, patesi lagaški, daje klesati sebi likove kao kakovu bogu i polaže ih u hram lagaškoga boga Girsua; za velike hetitske kraljeve (str. 81.) dižu se likovi, pred kojima se žrtvuje; oni su »Sunca«. U tekstovima, gdje se pominje ime kralja, postavljena je pred imenom riječ »bog Sunce« (»il

Šamši«); spomenicima je utvrđeno, da su se za urske kraljeve Šulgija i Gimil-Sina (III. tisućljeća) držali blagdani, dakle i bogovski obredi. — U starobabilonskoj lijepoj *legendi o Etani* veli se, da veliki Anunnaki i Igigi »još ni jednoga kralja ne postaviše nad ljudma mirnih sjedišta; tada još ne bijahu složeni ni kraljevski vijenac ni kraljevska kruna, još ne bijaše žezla lazurnoga kamena«; sve troje pa i pastirska palica još ležahu pred Anuom na nebu. I božica Ištara pođe da zemlji kralja traži. Čini se, da je za to našla ono dijete, koje ima Etanina žena u teškim mukama radati. Da donese čarobnu »travu rađanja«, dao se Etana na krilima orla uznositi u nebo. Žezlo i kruna čuva se kod božanstva, to nam kaže i h i m n a posvećena Marduku: »Žezlo, 'itkurtu', mač i krunu iznosi on za kralja«. Prema tome odgovara nebeskome stanu kraljevska palača, kojoj pripada i hram (isporedi kod kraljeva 5. egipatske dinastije; str. 175. i 176.).

Kralj čovjek; bog čovjek. — No kralj je u tom vjerovanju posve dosljedno i *predstavnik ljudstva*, koje se okupilo u narodnoj i državnoj cjelini. A čovjek je »slika i prilika božanstva«. Ideogram za kralja u najstarijem klinastom pismu jest: »veliki čovjek« (str. 235.); egipatska hijeroglifa za kralja daje prikaz pčele; i najstariji oblici sumerskoga slikovnoga pisma za ideogram »čovjek« i »kralj« čini se da je pčela. I vjerske odredbe izdaju kraljevski zakoni; kralj je po najstarijim spomenicima »svećenički knez« ili prvosvećenik (»patesi«) i kralj (»lugal«). To je valjada sumerska ustanova; ali i u najstarijem tekstu akkadskih Semita piše: »Uz kraljevstvo akkadsko primio je dostojanstvo lagaškoga patesija«. Taki svećenik pojavljuje se u sumerskim *pokajničkim psalmima* pokajnikom; krivnja naroda u vremenima bijede tereti simbolički njega. A još i dugo poslije što se oba dostojanstva — kraljevsko i prvosvećeničko — rastaviše, izvršuje kralj pomirbene obrede spojene s madijskim službama; on se tu zove »djetetom boga svoga«. Svim se time čovjek, koji je rob bogova (str. 302.), opet uzdiže gore, jer što vrijedi za kralja, »velikoga čovjeka«, vrijedi načelno i za sve ljude: čovjek je u sebi »mali svijet« (»m i k r o k o z a m«) i time »slika i prilika božanstva«, jer se njime božanstvo utvaruje. Što to u prvome redu poslije kralja vrijedi za svećenstvo, razumijemo; u jednom

tekstu nabrojeno je 8 svećeničkih razreda »kao slike velikih bogova«. Još bolje nam to kazuje jedna verzija o samom stvaranju prvoga čovjeka (»zer ameluti«, »mladica čovječanstva«). Adape. U stvari je Adapa na stupnju heroja (poluboga) i isto što Marduk, sin Ein; stvoritelj Ea dao je svome stvoru »božansko ovlaštenje, dalek um, da objavljuje obličja zemlje, i mudrost«. Ali vječnoga života Adapi se ne dade. U Enuma-eliš-epopeji bog Marduk »uzme k sebi na um, da stvori vještačko djelo: krv ću uzeti i kost ću odijeliti, postaviti ću čovjeka...; neka mu bude dužnost služba bogova«. A na kraju epopeje pobožni je pjesnik dovršio ovim riječima: »...koji je ljude stvorio, da ih oslobodi (iskupi, spase!!), milostivi, do koga je da ih životu dade; ostajale i ne bile zaboravljene riječi o njemu u ustima ljudi, koje su stvorile njegove ruke!« No misao o tome, da je čovjek »od zemlje rođen« ili »sačinjen«, nalazi se u svih naroda. A ona identifikacija boga i kralja, a zatim najprije mrtvoga kralja i boga Osirisa, pa dalje redom da je svaki čovjek »Osiris«, pokazuje i u Egiptu isti smjer stapanja čovječanstva i božanstva (str. 171. i 172., 210.—212.).

Traži se besmrtnost. Drvo života, voda života. — Na to se nadovezuje misao, kako i čime da ljudi budu ravni božanstvu besmrtnošću. Taj se problem pokušava u Egiptu riješiti time, da su ljudi (u prvom redu kralj) isto što i onaj »Osiris«, bog, koji je umro, ali se i na novi život budi; zato se Egipćani rado daju sahranjivati blizu »Osirisova groba« u gradu Abidu. No jer sebi Egipćani žele sačuvati život preko groba baš sa svim zemaljskim slastima, i ne mogući ga drugačije zamisliti nego da tijelo bude podlogom tomu životu, nastoje sačuvati truplo neoštećeno. To je u egipatskoj suhoj klimi, blizu gorskih pustinjskih stijena, za dugo vremena moguće, a kraljevima i dostojanstvenicima povećaju tu mogućnost veličanstvene grobnice. Ali je to nemoguće u nizinskoj i podvodnoj Babiloniji s dugim zimskim kišama. I tu se doduše, koliko se može, zakopavaju mrtvaci blizu svetišta (kasnije i u ruševinama starih gradova, koje su, budući da su humovi, sigurne od poplave), a i u posebnim grobnim gradovima, na pr. zasutima u današnjim brežuljcima Surghulu i El-Hibbi (str. 255.) i u gradu Kuthi (str. 257.). Ipak, radi vlage,

mrtva tjelesa nijesu se mogla čuvati, pače su se i spaljivala. Zato se u Babiloniji stim lakše razvila misao o neumrlosti tako, da bi čovjek mogao steći neumrlost baš izravnim pozivom da uđe u prebivalište bogova, gdje vječni život daje »drvo života« i »voda života«; to bi bilo po našem: rajsko drvo i rajski izvor (a po kasnijem grčkom »ambrosija« i »nektar«). Možda je to drvo napomenuto, nama nejasno dođuše, u 6. stihu početka (str. 266. poslije riječi »miješahu«) epopeje »Enuma-eliš«: »kad se dva gipâru-drвета još ne sjediniše«. U epopeji bio je Gilgameš, da prijatelja Enkidua vrati životu, a i od straha svoje smrti, pošao preko mora i rijeke mrtvih k otoku, gdje mu praotac Utnapištim (Atrahasis) vječno živi (str. 299.); taj ga je bio uputio, da na povratku sađe na dno mora, gdje će naći čudovišnu travu, travu života (u moru, carstvu Einu; dno odgovara visu u eterskom carstvu Anuovu). Gilgameš ju doista sretno izvadi iz morske (okeanske) dubine (= dubine mrtvačkoga svijeta) i ponese svojom lađom natrag. No kad je jednom ponovno pristao na suho i umivao se na izvoru, prišulja se z m i j a, navabljena mirisom trave, i ukrade čarobnu tu travu (travu neumrlosti). -- Ista osnovna misao izbija i iz *legende o prvom čovjeku Adapi*, sinu boga Ee. Adapa živi u Einu svetištu u gradu Eriduu (»na utoku rijekâ«) i dužnost mu je brinuti se, da za svetište uvijek bude dovoljno hljeba, vode i riba. Božanstvo ga je bilo nadijelilo »mudrošću«, ali ne i vječnim životom. Kad je Adapa jednom plovio morem, žestoko potone. No on se za to osveti Vjetru Južnjaku i razlomi mu krila, i »cijelih sedam dana ne duhaše južnjak na kopno«. Čuje za to vrhovni bog Anu i pozove Adapu preda se. No Ea uputi sina svoga Adapu, da pred Anua pođe u odijelu žalosti, pa će time umilostiviti bogove Tammuza i Gišzidu, koji stoje na Anuovim vratima; oni će ga onda braniti pred svevišnjim bogom. Ipak neka se čuva: umekšani će mu Anu ponuditi hljeba i vode; neka ne okusi, jer je to »hljeb smrti« i »voda smrti«; ponuđeno odijelo slobodno neka obuče i ponuđenim uljem neka se pomaže... Zaista se na Anuove riječi, da »smilovanja nema«, ona dva boga zauzmu za Adapu; tako se Anu nađe u čudnoj dvoumici: srdi se, što je »Ea, nečistome čovječanstvu« otkrio unutarnjost neba i zemlje, time ga učinio znatnim i ime mu učinio« i što se taj čovjek drznuo udariti na

Vjetar Južnjak; ipak, umekšan molbama one dvojice bogova, oprosti Einu sinu, pače mu htjede dati još i vječni život. Zato reče donijeti Adapi »hljeba života«, Adapa odbija; odbije i »vodu života«. Odijelo i ulje Adapa prihvati. U čudu upita ga Anu: »Danu, Adapo! Zašto nijesi? pa tako i ne ćeš imati (vječnoga) života«. Adapa odgovori: »Ea, gospod moj, zapovjedio je: „Ne jedi! Ne pij!“ Anu dade Adapa povratiti »njegovoj zemlji«... Sjetimo se onih riječi Grka Herodota na osvitku »moderne« star da »bog, okusivši sladak vijek, zavidi ga« ljudma, i toliko drugih primjera grčkoga pričanja o kazni »preuzetnosti« pojedinih heroja pa i Titana Prometeja, koji je »luč« donio ljudma »s neba«! Sjetimo se i Božje zabrane u Bibliji Adamu i Evi voća s »drva spoznanja«, a bez prestupa te zabrane imalo bi oboje vječni život, ali se uniješala zmija i pomutila obojima um na nejasnoći one Božje zabrane! Sjetimo se, da je zmija Gilgamešu ukrala

zmija je u babilonskoj legendi o Etani polomila krila orlu, osvećujući mu se, a orao bi imao Etanu odnijeti u nebo, da ondje za svoga još nerođenog sina nađe »travu roditelja«, dakle »travu života«! Sjetimo se i toga, da je »Zmija« također jedno zvijezde na nebu! Sjetimo se, da je prvi anđeo bačen u pakao, jer je htio biti bog ... I tako nam se evo otvaraju duboki vidici u najveće probleme neba i zemlje, božanstva i čovjeka, kojima su se zanimali prvi

stavljene, predali cijelome kasnijem čovječanstvu. Jer, krute granice stavljene su čovječjoj želji, volji i misli, pa — bog Ea prevari sina svoga Adapu.

»Zemlja bez povratka«. Božica Išara ide u podzemni svijet. — Ne preostaje dakle čovjeku drugo nego da kao sjena dalje živi na drugome svijetu u polutama i bez prave svijesti, kako je i Odisej vidio grčke junake trojanskoga rata ili kako Enkiduov duh pripovijeda: Tko je umro od gvožđa, leži u ložnici i pije čistu vodu; tko je poginuo u boju, otac mu i mati drže glavu. No već davno prije Odiseja i sama je babilonska silna božica Išara, kći velikoga Mjesečeva boga Sina, tražila u »Zemlji bez povratka« (u »domu tame«, u »domu, odakle više ne izlaze oni, koji su u nj stupili«) poginuloga miljenika svoga, boga proljeća i zemaljske vegetacije Tammuza (maloazijskoga Atisa, feničkog Adonisa). U tom pod-

zemnom svijetu, svijetu mrtvaca, gospodarica je strašna božica Eriškigala, koja za uvredu, nanesenu poslaniku njenu, traži od nebeskih bogova izručenje uvreditelja, boga Nergala, da ga »ubije« (mitos o *Nergalu i Eriškigali*, sačuvan nam u Amarnskom arhivalnom nalasku); ali svladana od junaka boga Nergala, umolila ga je, da joj bude mužem: »Dat ću ti, da se hvatiš kraljevskoga gospodstva na prostranoj zemlji; u ruke tvoje položiti ću ploče mudrosti; ti ćeš gospod biti, ja ću biti gospođa«... Isporedi obratno grčku legendu o Plutonu i Persefoni; Grci su dobro znali, da je legendi izvor babilonski. ... Nergal je drugo ime za boga Sunca, koji zalazi u podzemni svijet, ali je i bog podzemlja. A što se dogodi božici Ištari, kad htjede da proдре u taj svijet smrti, gdje »svjetlosti nema onima, koji onamo stupiše«? »gdje im je hrana prah zemaljski, gdje su odjeveni kao ptice odijelom od krilâ, gdje zemaljska prašina leži po vratima i zavorima«? Najprije se grozi vrataru: »Ne otvoriš li mi kapiju, da unutra uđem, razlomit ću vrata, razbiti zavor; razlomit ću prag i rastvoriti vrata; gore ću ovamo dovesti mrtve, da jedu i žive, pa veći nego broj živih neka bude mrtvih broj«. Prestraši se vladarica Eriškigala, i u crnim slutnjama zapovjedi vrataru, da otvori kapiju; ali i Ištaru neka prinudi držati se pri tom »zakona starih«. Nato vratar otvori Ištari kapiju pozdravljajući je: »Uđi, gospođo moja! Kutha neka kliče tebi! Palača Zemlje bez povratka neka se veseli pred tobom!« i povede je na sedmera vrata, oduzimajući joj kod svake po jedan ures: veliku tijaru (krunu), naušnice, ogrlice, grudne štitove, pojas, narukvice i nanogvice pa naposljetku i prevjesu. Golu je dovede pred Eriškigalu. Ugledavši se, bijesno se obore jedna na drugu. Eriškigala zapovjedi sluzi, da je zatvori i da na nju napusti 60 bolesti. No dok Ištara sputana tako leži u podzemnom svijetu, obumire na zemlji svako rađanje. Tada se bog sunca, Šamaš, smiluje sputanoj prirodi i plačući stupa pred oca svoga, boga Sina, i pred boga Eu, i pokaže na posljedice, što je nestalo Ištare. Ea stvori bajovito neko biće i pošlje ga Eriškigali, pobjesni, »udari se o kukove i ugrize u prst« i obaspe ono biće kletvama; ipak skoro naredi sluzi, da Ištaru poškropi vodom života i odvede. Tako se Ištara vrati na sedmera vrata, kod svakih joj se povrate oduzeti uresi... To se evo dogodilo i

samomu božanstvu Ištari, i samo je ona vraćena iz »*Zemlje bez povratka*« ... Trebat će još mnogo stoljeća i nekoliko »kružnih obrata« svemirskih vijekova i uzvisivanja čovječjih pogleda na ovaj svijet, dok će novo i moćnije božanstvo zakucati na »dveri pakla« i širom ih rastvoriti.

Želja za životom; strah od smrti. Očajanje. — No dotle se nijedan kulturni narod Staroga Vijeka zajedno s gornjim slojevima svojih umnika nije zadovoljavao mišlju i nadom, da će samo čovječja duša poslije smrti tijela dalje živjeti, vječno živjeti. Duh se smiruje doduše, u žalosnom onom Domu Donjega Svijeta, ali to Orijentalcu nije život, koji bi on mogao željeti. Naprotiv »kome je tijelo bačeno na polje«, bez sahrane, »toga pokojnički duh ne miruje u zemlji«, nego luta na zemlji i donosi živim ljudma nesreće. Zato su Orijentalci uskraćivali sahranu buntovnicima; otvarali su grobove mrskih neprijatelja: asirski kralj Asurbanipal razorio je u osvojenoj Susi grobove elamskih kraljeva. O tome javlja: »Kosti im uzeš sa sobom u Asiriju; mrtvačkim im duhovima nametnuh bespokojnost i oduzeš im pokojničke obrede žrtava livenica«. No bez mira i pokoja lutaju i drugi neki dusi: oboljelih bludnica; neoženjenih momaka i onih ženâ, koje su umrle za rađanja ili dojenja; ljudi, koji do smrti ne podmiriše svojih dugova. — Osim saživanja (str. 255.), možda samo sumerskoga, Babilonci su mrtvace pokopavali; to pokazuje »*Jastrepska strela*« urskoga kralja Eannatuma; lagaški patesi Gudêa sagradio je sebi u hramu »Pedeset« mausolej od cedrovine; to nas sjeća »vječnih domova« starih egipatskih kraljeva (str. 168.—181.) Hronika pak javlja, da su se babilonski kraljevi kassitske dinastije (1746.—1171.) sahranjivali u palači Sargona od Agade. Jednom je poplava u Ninivi na vidjelo iznijela kraljevske grobove, veli Asurbanipal; u Babilonu i Assuru našlo se uglednih raka s rovnim ulazom; jedna opeka u gradu Assuru ima natpis: »Palača počinka, dom vječnosti, čvrsto temeljena porodična kuća Sankheribova«, a druga: »Palača spavanja, raka počivanja, dom vječnosti Sankheribove«. U razvalinama drevnoga grada Ura (str. 251.) našlo se na okosnicama tragova omatanja platnom. No glavna bijaše briga, da se mrtvacima daju žrtve livenice: Po legendi o rođenju Sargona od Akkada njega je, izloženo dijete, prihvatio iz vode »Akki, vodoljevač«, jamačno svećenik, koji je takve obrede izvršivao; tko ne povrijedi tudi grob,

njega grobni natpis blagosivlje, da bi »pokojnički duh njegov pio bistre vode«; u južnobabilonskim mrtvačkim gradovima S a r g h u l u i E l - H i b b i (str. 255.) nalazi se nebrojeno bunarića uz grobove. Bistra voda jedina je okrepa bijednome pokojničkom duhu, a sve bolesti i svaka bijeda dolazi iz svijeta mrtvacu, onako sumorna, kako ga je našla i sama božica Ištar. Zato je život toliko »dragocjen«, i kralju se želi: »tisuću, tisuću godina u veselju srca, zdravlju života, dug život, potomstvo, mir u zemlji«. Jer sve to sa smrću ode. Smrt je »usud«, kome čovjek »po prastarom zakonu potpane«. Prerana smrt osobita je kazan božja; bezbožniku se život »prereže kao trska; ipak napokon svaki podlegne svome usudu...«

Zato će mudar čovjek reći u jednom ulomku epopeje junaku Gilgamešu, koji traži (vječni) život: »Kamo juriš? Život tražiš, a naći ga ne ćeš. Kad bogovi ljude stvoriše, odrediše smrt ljudma; život zadržase za se. Zato, Gilgamešu, nasićuj tijelo svoje, veseo budi i danju i noću; dan na dan u veselju svetkuj; noću i danju pjevaj i igray! Haljine budi ti čiste, glava ti budi umivena, lij vode na nju! Pazi na mališa, koji te za ruku hvata; žena ti vesela budi u naručju tvome!« Odjek tim su mislima egipatske *ljubavne pjesme* iz vremena Novoga Carstva, na pr. ova: »Krašane moj! Srce moje ište, da za te jela pripravlja kućanicom tvojom; ruka moja da počiva na tvojoj ruci. Kad bi ti odbijao svoje milje, srce bi moje reklo u nutrinu svojoj, u mojem uzdisanju: »Nema meni velikoga prijatelja u ovoj noći, i meni je kao onome, koji u grobu boravi.« Jer nijesi li ti *zdravlje* moje i *život* moj? Primičeš li se, milota za tvoje *zdravlje* srcu je mome, koje je tebe tražilo.« A onda protivno ova egipatska s natpisom: »*Razgovor čovjeka, kojemu je život omrznuo*«: »Misliš li na pokop? Žalost je to: suze donosi i rastužene ljude. Otrgnu ga iz njegove kuće i bace ga na brežuljak. Nikad više ne ćeš doći gore, da gledaš sunce. Oni, koji su od *granita* gradili, koji su grob svoj kao piramidu podigli, koji tako u ljepoj radnji krasotu postaviše, ti ipak ne budu bogovi. Njihove žrtvene ploče isto su tako prazne kao i od bijednika, koji na nasipu rijeke umiru bez roda i poroda, pošto je od njih komad otrgla struja a sunce drugi, s kojima ribe govore na rubu vode...« Ili ova iz *pokojničkoga hrama* nekoga kralja 17. ili 16. stoljeća: »Nitko natrag ne dolazi odanle, da bi pripovijedao, čega njima treba, ne bi li umirio srce

naše, dok se vi svi ne primaknete onome mjestu, kamo su pošli oni. Budi dobre volje, da bi srce zaboravilo na jad svoj! Povodi se za srcem svojim, dok ti je života: stavljaš mīre na svoju glavu i odijevaj se u tanke haljine, pomazan pravim čudesima darova od boga! Budi još veseliji; ne daj umoru sebi na srce; povodi se za srcem i svojim radostima! Obavljaj poslove svoje na zemlji i ne muči srca svoga, dok k tebi ne dode onaj jaukanja dan! Jer Osiris ne uslišava vike njihove, i tuženje nikoga od groba ne izbavi. Zato slavi veseli dan i nemoj da ti dotuži: jer nikomu još dato ne bi, da sa sobom što od svoga ponese, i tko otišao, još se nikada ne povraća» Ili ova: *»Pjesma pribijena na grobnom humu blaženoga kralja Antefa, koji ondje stoji pred pjevačem harfe«* (str. 209.): *»Zapovijed dobroga vladara«* (t. j. boga Osirisa), *»lijepa odredba, da (čovječjega) tijela nestane u prolaženje, dok druge stvari ostaju i dalje od vremena pradjedova. Bogovi,* koji prije bitisahu, počivaju u svojim grobnim građevinama; kićene velmože i sjajni umovi jednakim su načinom sahranjeni u svojim grobovima. Oni, koji si grobne hramove sagradiše, nemaju doma više. Gle! djela njihova, što li od njih bi? Slušavao sam riječi Imhotepove** i Hardedefove*** koje izvanredno slavimo sa riječi njihovih. Gdje im je mjesto i sve, što je njihovo bilo? Zidovi su im uništeni, ne postoji im više dom kao da ih nikada ni bilo nije. Nitko ne dolazi odanle, koji bi im opisao obličje, koji bi prilike im prikazivao, koji bi nam srce pokrenuo, da pođemo na ono mjesto, odakle su oni došli... Umiri srce svoje, dajući da se ono bori protiv prolaznosti svega na svijetu! Povedi se za onim, što ti srce zaželi, kad si još na životu! Meći mioniris sebi na svoju glavu! odijeli ti budi od najtanjega platna pomazan pravim najčudotvornijim tvarima između božanskih stvari! Čini sve ono, što te raduje, još više nego što si dosad radio; ne daj da ti se srce umori! Povedi se za srcem svojim i za onim, što ti se lijepo čini! Izvršuj poslove svoje na zemlji prema zapovjedi srca svoga sve dok ti ne dode onaj jadikovni*

* Znači: kraljevi.

** Ispor. str. 167.

*** Kraljević za vladanja 4. dinastije, Kheopa (Khufua); u pričaма kasnijih vremena velik mudrac.

dan, kada onaj bog, kome srce miruje» (●siris) »ne uslišava jadanja umirućih. Ne predobiva se plakanjem srce (život) čovjeka, koji boravi u grobu... Dede dakle, provedi veseo dan! ne miruj toga dana! Nuto: nije dato čovjeku, da svoje imanje sa sobom ponese. Nuto: nema ti nikoga, koji bi bio otišao i opet se vratio!» (str. 209.). A u najstarijem se egipatskom književnom spomeniku iz praktičke filozofije, iz vremena oko god. 2500. pr. Is., u »*Razgovoru čovjeka sa svojim duhom*» (»ka«; str. 148.), pokazuje, da je samoubijstvo opravdano: Čovjeku je život dojadio i hoće da se ubije. Ali što će biti, ako ga nitko ne sahrani? Duh ga odvraća, a čovjek ga moli, da duh njega pokopa. Duh to ne će; i oni, koji su sebi digli granitne spomenike, brzo ginu. Zato neka se čovjek preda užitku. No čovjek i dalje jadikuje zbog svoje nesreće: ime mu je prezreno, braća i prijatelji napustiše ga. Smireni propada, a drski prodire svakamo; nema pravednikâ, nema zadovoljnih. Zato mu je smrt najmilija, kao miris mirâ, kao sjedenje na hladnu povjetarcu, kao cilj čeznuća... Duh nato popusti i obećava, da će čovjek dospjeti k Zapadu (u carstvo pokojnikâ), a tijelo da će mu se dostati zemlje. Onda će on, duh, tu sjesti, kad čovjek miruje, i zajedno će oni sebi spremi dom.

II.

»**Kaldejska nauka**«. — Ali malo kome pada na um, da se na taj način riješi muka ovoga života, pa i sam onaj očajnik, koji se htio sam ubiti, boji se da mu tijelo ostane nepokopano; duša će mu lutati po svijetu kao zloduh, bez mira i pokoja. A ljude u životu snalaze nevolje i nesreće, bolesti fizičke i duševne, prave i umišljene napasti i zla svakojaka. Tko da bude svemu tome kriv, ako ne zli dusi, demoni svakojaki, i srdžba bogova? A tko da zna uzročnike svega toga i liječenje od toga, ako ne će znati posebna nauka i ljudi, koji su je izučili i njoj se uvježbili? Magija, osnovana na demonologiji i znajući potrebna sredstva i načina, i svećenici magici? To je ona strana vjerovanja roga Oriјenta, koja je potekla iz općega čovječjega prvobitnoga straha od nepoznatih uzročnika svakojakih nesreća, koji je svuda na zemlji rasprostrt od početka svijesti čovječanstva i ostao širokom donjom strujom višega vjerovanja i mi-

tologije. Čudesnim se onda načinom spajaju ona viša struja, sa svojim molitvama, himnama, tužalicama i pokojničkim psalmama prema višnjim bogovima, i ova prastara, niža, demonologička, sa svojim razmađijanjima u obliku drevnih propisanih magijskih obreda. U sredini između one gornje istinske religioznosti i ovoga čarobnjaštva jesu ona tumačenja neobičnih znakova (latinski »omina«; str. 280.—282.) i ispitivanja odlukâ bogova. A kako će mnogo i mnogo stoljeća proći, kad će najprije čista religioznost velikih vjerskih umnika počevši od 8. stoljeća pr. Is. najprije u Izraelu, a poslije i grčka nauka i za njom moderna evropska raspršavati guste magle donje struje i čistiti od njih vjerske visine: to je ta donja »nauka« Staroga Orijenta, koju je grčko-rimski svijet po donjoj Babiloniji svojega vremena nazvao kaldejskom, jedan od najjačih činilaca, često vrlo štetan, u povijesti kulturnoga i državnoga života čovječjega roda. Najopsežnije i najsavršenije razvita bila je već od prvoga osvitka historije baš ondje, **žarište kulture**: u nizozemlju Eufrata i Tigra.

Ta »kaldejska nauka«: mađijanje (čaranje, opčinjavanje), razmađijavanje (raščinjavanje), vraćanje, tumačenje neobičnih i redovnih pojava u prirodi zemaljskoj i nebeskoj kao izjavâ volje bogova, ispitivanje te volje — sve to dovedeno u »naučne sustave« — osvojila je svijet cijeli. Funkcije te nauke jesu privatni i službeni obredi svećeničkoga reda, bitni elementi državne vjere u starim zemljama. Još će i kasni Rimljani reći, da su glavni temelji nj »auspicia«; dakle mudra, krepka i dalekovidna vlada i ona nauka, koju Rimljane naučiše Etrusci, narod podrijetlom malo-azijski: poznavati volju bogova i državi sačuvati milost božanstva. Na vraćanje i gatanje svagdje nasijecaju službeni babilonski i asirski natpisi kraljeva; službeno dopisivanje vode kraljevi, kraljevski dostojanstvenici i vojvode sa državno namještenim astronomima i astrolozima, gataocima i pret-skazivačima (vračima) kod svake prigode i prije svakoga pothvata; privatni ljudi na svakom koraku trebaju pomoći od vrača (čarobnikâ) svećenikâ. Neizmjereno mnoštvo »književnosti« o svemu tom dao je asirski Asurbanipal za svoju knjižnicu prepisati, i sada je tu, pred nama, da nam

razotkrije tu intimnu i čudnu stranu duše kulturnoga čovječanstva.

Demoni, zlodusi. — Svi ti tekstovi uprti su protiv onih jezovitih sila, demona i zlih duhova, koji stoje među božanstvom i slabim ljudma; oni ove muče i progone pa bi ih uništili, kada im se ne bi našlo zapreka i otpora. A upopriječiti im se i obesnažiti ih mogu svećeničko mađijanje, čudotvorne riječi i obredi. — Svako zlo polazi od posebne demonske sile: glavobolja, groznica, kuga, ludilo; strahote noći i opasnost dana; — uopće svako zlo polazi od nekoga zloduha. Najvažnija utvarenja tih sila jesu ova: »*utukhu*«, mrtvački duh, vreba u pustinji ili prebiva u gori, jezeru, groblju; vrlo mu je rođan »*ekimmu*«,

loga nije našla mira pa bez odmora i počinka luta po zemlji; osobito će ići protiv onih, s kojima je za života imala kakovu zajednicu pa su sudionici krivnje, zbog koje joj je zakrčen put u prebivalište pokojnikâ. Alû« tumara po razvalinama i opustjelim domovima i napada iz zasjede; noću se šulja u izbe i otima san; strašno mu je lice: bez usta i uši; rodila ga je demonka Lilita i čovjek, pa je na pō čovjek, na pō vrag. Sličan mu je »*gallû*«, bez spola, pojavljuje se kao i oni predašnji u obliku bika; kao i »*alû*« tumara noću ulicama. — Kao uostalom i svi predašnji, tako su i Lilu, Lilita i Ardat-Lili posebni olujni demoni; uz to ima i »*rabisu*« (»čučalo«), »*šedu*« bičjega lika, ženski demon groznice Labartu, osobito opasan maloj djeci; i ženski demoni groznice Labasu i Akhkhazu. Pri nabranjanju demona uvijek se pominje i demon uopće, »*ilu limnu*«, jamačno protivnost od ličnoga boga-zaštitnika čovječjega. Poslanik podzemne božice Eriškigale je Namtaru, napose u vezi s kugom; Aššaku je groznica troljetnica, Dimetum zla je kletva. Naročito u obrednim pločama i u »Kobima« (»omina«) spominje se »*sabiru*« — »koji tlači« grješnika, »*redû*« — »pragonitelj« i »*šarabdu*« — »opadač«. Kao što onaj »*ilu limnu*« (»zli bog«), protivnost »boga zaštitnika« (»čuvara«), tako čitamo i za nekoga »*mukil-rêš-limuttim*« (»koji čovječju glavu drži na zli način«) — protivnost od dobra duha »*mukil-rêš-damiktim*« (»koji čovječju glavu drži na dobri način«); pa i onomu zloduhu »*šeduu*« ima protivnost u milostivu i zaštitnomu »*šeduu*«. Napose su opet bile vještice (»kaš-

šaptu« i još mnogo drugih naziva), koje kao sablasti noći stvaraju svakojake čarobije, bolesti, zle sanje i t. d. I još bijaše mnogo drugih zlih duhova, tako da tu ni sami babilonski svećenici nijesu mogli reda držati. Osobito se pak ističu t. zv. »Sedmero« kao skup svih demonskih sila pa mogu raditi i sve ono, što može svaki zloduh posebice. U mitologiji je tih »Sedmero« utvarenje olujâ, koje bjesne uoči proljetnoga isto-noćja; to je u isto vrijeme, kad se na nebu više ne vide zvijezde Vlašići (Plejade, u zvijezdu Bika), pa bit će i da se baš misli na Vlašice. O njima postoji posebna legenda iz kola mita o stvaranju svijeta, kako su navalile na proljetni mjesec; one su družice boga Nergala, zimskoga sunca.

Svećenici »magi«. — Protiv pogubnoga rada zlih duhova pomažu posebni svećenici svojim obredima i tekstovima. Vrlo stari obredni propisi postojali su za tri reda svećenikâ: za gataoce i vrače (predskazivače, »bârû«), za mađijce (rasklinjače, »âšipu«) i za »pjevače« (»zamaru«). — Postojanje reda gatalaca i vrača možemo po historijskim natpisima pratiti već od III. tisućljeća pr. Is. ovamo. Gatali su i predskazivali po razmatranju utrobe, a osobito jetara, u žrtvenih životinja, ali i po motrenju gibanja ulja na vodi (str. 281.), tako isto i »pitanja« na bogove Šamaša i Akada »gospodare predskazivanjima«. Za »Kobi« možda je bio poseban razred toga »bârû«-reda; tu bi svećenik imao odlučiti, hoće li se neko djelo učiniti ili ne će, pa bi to kao božju volju, na osnovu datih božjih znakova, proglasivao sjedeći na sudijskoj stolici. Za bârû-svećenstvo trebalo je posebnih uvjeta, ali je uživalo i osobite povlastice; red njihov, pričalo se, osnovao je već jedan od 10 prvih mitičkih kraljeva (od Sipara) Enmeduranki. — Ašipu-svećenici, službenici boga Ee, razganjaju čarobije (mađije) i ublažuju božanstva: liječe bolesti, izmiruju grijehe, rješavaju ukletve, razgone zloduhe, vraćaju milost bogova. Sve silno mnoštvo tekstova sačuvanih nam u području mađijanjanja u Asurbanipalovoj knjižnici, pa i himne i molitve bogovima spjevane u tu svrhu, imaju pomagati svećenike mađijce. Glavni »čini« takova svećenika jesu: otklinjanje (»takpirtu« = »brisanje«), simbolska radnja, pri čemu se krvlju žrtve namažu direci i prag vrata; ispiru bolesnika vodom; svašta rade s ilovnim ili glinenim likom bolesnika i demona, a osobito: sažiju lik demona; prave i po-

svećuju likove bogova; i t. d. Propisano je, da madijske rečenice svećenik šapće i to ponajčešće u uho žrtvene životinje, jer ona je zamjenica bolesnikova. Za radnju samu treba mnogo stvari («utvari»): žrtveni stol, kadionica i praona zdjela; za žrtve se prinose hljebovi (12), osobito neko opojno piće, med i t. d.; za žrtvu paljenicu miomirisno drvo čemprese i cedra, ali i brašna; za krvavu žrtvu redovno ovca. — »Pjevač« (zamaru) pjeva himne.

Magijski tekstovi. Ispitivanje savjesti. Žrtva zamjenica.

— I sami madijski tekstovi, kao i obredni, potječu, ma da su im prepisi Asurbanipalove biblioteke iz 7. stoljeća pr. Is., već iz davnih vremena; drugdje se našlo i iz vremena Hammurabijeve dinastije. Dakako da su se kupovi tih tekstova s vremenom popunjavali i razmicali. Većina tekstova pisana je sumerski i semitski, ali ih ima cijelih nizova samo semitskih (niz »maklû« i »labartu«-tekstovi; među »šurpu«-pločama ima tekstova dvojezičnih, ima i čisto sumerskih i čisto semitskih). No »izdanja« tekstova u Asurbanipalovoj biblioteci i onako su samo književni komadi za nju i ne će biti da su posve jednaki onima, koji su se u hramovima upotrebljavali u obredne svrhe. Svakako će im izvorni jezik u većini biti sumerski. Tekstovi se već u kraljevskoj knjižnici dijele na nizove i kupove: »Molitve uzdizanja ruka k bogu...«; madijski nizovi: »maklû«; »šurpu«; Labartu-tekstovi; niz »Utukki limnûti« (»zli demoni«); drugi madijski tekstovi; nizovi: grozničave bolesti, bolesti glave, »lik svoga tijela u ilovači«, »lik svoga tijela u tijestu«, »lukh-ka, ploča »K«, ploča »N«.

»Molitve uzdizanja rukâ ...« građene su po stalnoj osnovi: u uvodu ime i slava zazivanoga božanstva; tužalica i molba; završetak i slavospjev. Često se povod tužbi dovodi u vezu s pomrčanjem mjeseca, na pr. »U nevolji toga i tog pomrčanja mjeseca, toga i tog dana; u nevolji zlih sila i rdavih pogubnih znakova mjeseca, što ih ima u mojoj palači i u mojoj zemlji...« Molitve su upućene na različne bogove, najviše ih je (10) za Marduka; inače se same molitve ne razlikuju od ostalih molitava vjerske književnosti. Razlučeno od molitava stoje zatim obredne upute različita sadržaja i opsega. Iz ovoga kupa potječe velika molitva *Mjesečevu bogu grada Ura*, vrlo lijepa jezika i udešena na jedinstvo svega božanstva (»heno-teistički«). — Niz »maklû« zovu se po početnim riječima

prvoga teksta i ovako: »Zazivam vas, bogovi noći!« Taj se niz prema drugima (osobito prema »utukhi« i t. d.) ugodnije doima oblikom izravne molitve, koja se vjerskim mislima često uzvine dosta visoko ... Ima najmanje 80 mađijskih formula, a od drugih sličnih zbiraka razlikuje se po zlodusima, protiv kojih smjera, i po bogovima, koji se u pomoć zovu. Ti su neprijatelji čarobnici ili kolovođe vještica, čaralice ili vještice: oni su noćni zlodusi, stvaraju bolesti, nezgode, zle sanje, potvore i uopće sve duševne nemire, ali i svaku drugu nevolju. Tako na pr. zove svećenik u bolesnikovo ime: »Ti, koja si me začarala; ti si me pogubila; ti, koja si me zamadijala; ti, koja si me na tle oborila; ti, koja si me zarobila...!« i t. d. Ganutljivu tužalicu ima uvod cijeloga ovoga »maklû«-niza: »Zazivam vas, bogovi noći; s vama zazivam noć, zakukuljenu vjerenicu; zazivam večerom, ponoću, jutrom. Jer me je čarobnica začarala, vještica uklela, viču na me bog moj i božica moja. Od svoje bolesti stradam ja, ja; stojim na nogama, ne liježem ni dan ni noć... Pitku mi vodu obališe, igra mi je jaukanje, veselje mi je žalost. Stupite ovamo, vi veliki bogovi, čujte tužbu moju! Dajte mi pravdu, upoznajte se s mojim radom! Načinio sam lik svojega čarobnika i svoje čarobnice, svojega kolovođe vještica i svoje vještice. Pred vas sam legao i pred vas donosim tužbu: jer su zlo učinili, jer na zlo mislili, neka ona umre, a ja nek na životu ostanem! Njena čarolija, mađijanje njeno, njena utvara budi razriješena!« Oni »bogovi noći«, to su svijetli bogovi, kojima je zadatak, da se bore protiv tame i protiv svake klateži, koja pod zaštitom tame pakostuje. Osobito se zaziva bog ognja G i b i l, ali i N u s k u, bog mladoga mjeseca, i bog sunca Šamaš. A u pomoć se zove i Marduk, »veliki mađijač bogova«. — U nizu »šurpu« beskrajno se ističu pitanja o uzroku boli: »Je li uvrijedio boga svoga, uvrijedio božicu svoju« i dalje: rastavio oca i sina; sužnje neoslobodio a vezane nerazdriješio; sagriješio bogu i božici; »oca i mater prezreo, stariju sestru uvrijedio; stupio u kuću blišnjega, približio se ženi blišnjega; blišnjega svoga krv prolio, blišnjemu odijelo oteo; je li bio jezikom iskren, u srcu lažan; ustima nosio sve samo: da! u srcu sve samo: ne? Krivu mjeru upotrebio? Neispravnu svotu uzeo, a ne pravu množinu? Je li zakonskoga siha razbaštinio, nezakonskoga postavio? Je li krivu među istaknuo, nedao pravu među postaviti? Je li gra-

nicu, hatar ili područje pomakao? Je li čovjeka iz svoje vlasti neispustio? Je li čestita čovjeka isred njegove porodice otjerao? Složnu porodicu rastjerao? Je li postavio na pobunu? Je li nečisto učio, na nepristojno upućivao? Je li se povodio za zlim? Je li prestupio granicu pravde? Je li što nečisto počinio?« Neka bude odriješen, čim god bolesnik uklet bio! Ali nek ispita svoju savjest, ne bi li tim našao trag, zašto boluje, pa se nabrajaju prilike, za kojih bolesnik »istražuje« uzroke svojega trpljenja... Na 4. ploči čitamo ovo zazivanje bogova: »Neka stupe Anu i Antuma, da bolest svladaju; neka stupi Bel, gospod Nippura, svojom neprelomnom riječju neka mu objavi spas; neka stupi Ea, gospod čovječanstva, kojega je ruka stvorila ljude; neka stupi Sin, gospod mjeseca dana, neka prekine njegove okove! Neka stupi Šamaš, gospod suda, i krivnju mu briše!...« Na 5. i 6. ploči evo zorna prikaza, kako je bolesniku: »Zla kletva kao demon kakav pograbila je čovjeka; jauk, bol ga je pograbilo; nesretan jauk pograbilo ga je, prokletstvo, ukletva, zaraza. Toga čovjeka zla je kletva zaklala kao jagnje; bog njegov udaljio se od njegova tijela, brižna njegova božica postavila se nastran, bol i jauk pokrio ga kao plašt i svladao ga.« Zatim se kazuje zauzimanje boga Marduka kod oca svoga Ee za bolesnika i odgovor Ein: »... što znam ja, znaš i ti. Ajde onamo, sine Marduče; k svetome domu kropljenja dovedi ga; ukletvu mu slomi, ukletvu mu riješi!« Na riječi svećenikove: »... ukletva neka se Einim otklinjanjem odljušti kao luk, odreže kao datulja, odlomi kao paomina grančica! Ukletvo, u ime neba budi raskleta, u ime zemlje budi raščinjena!« To čita svećenik i redom se u vatru bacaju pomenute stvari, a onda simbolički i druge; i dalje se čitaju tekući tekstovi a svršava riječima: »Ukletva neka bježi, a ja da u svjetlost pogledam!« Dalje razmađivanje kazuje, da raščinjač ide k ženskinjama hrama,* koje predu

* U Babiloniji (i drugdje) bijaše ženskinja, posvećenih ili u službi božanstvu i hramu. Odredbe civilnoga prava o njima imaju §§ 110., 127., 178.—182. Hammurabijeva zakonika (vidi u ovoj I. knjizi IV. dio C III.). Bijaše ih više redova: »žene bogova«, »božje sestre« (oboje posvećene hramu), bludnice i sluškinje. Prva dva reda bijahu kao jedno, a članovi im vrlo ugledni (i kraljevine ulazahu tako u božju službu); druga dva opet su kao jedno. Grčkom ih riječju zovemo: »hijerodulke«.

dvojnju vrpcu crne i bijele vune, a ta će »ukletvu na dvoje pretrgnuti«: glava, noge i ruke bolesniku se svežu, Marduk rastrga vrpcu, a ta se zatim odnese u pustopoljinu, na »nečisto« mjesto. A sada se počne »šurpu«-r a d n j a: »Rasklinjânje. Ja, prvosvećenik, nažgem vatru, zapalim zdjelu za ugljen, bacam unutra rastopinu. Sveti svećenik Ein, glasnik Mardukov ja sam. Zdjelu za ugljen, koju sam zapalio, gasim...« i t. d. — *Izgánjanje demonke Labartu*. I ona je imala bitna svojstva koja i drugi zlodusi; božanskoga je roda, kći boga neba Anua; tudinka je, Elamkinja ili Sutejka; stanuje u gorskim krajevima ili rogoznim guštarama, strašna je obličja noseći svuda strah i pustoš. Osobito je opasna maloj djeci i njihovim materama: »Preobrne utrobu roditelja, istrgne dijete iz zatrudnjelih«. Zato nastupi materinska mati Arurua, stvaralica i čuvarica male djece, pred Anua i potuži se na kćer mu Labartu: »Zašto da umire ono, što mi stvaramo i što smo mi u život pozvali, da nam [sudbina?] odnese?« Protiv Labartue raščinja se slično kao i protiv drugih zloduha: na njezinu se liku izvršuje osuda; pošto je tri dana stajao čelo glave bolesnika, razbije se i zakopa u kut zida; ili se zakolje, prase, a u usta mu se turne srce (u liku) zloduha. Amajlije se protiv Labartue među djeci oko vrata. — Niz »Zlodusi« (*utukki limnûti*): utukku, alû, ekimmu, gallû, illu, rabisu, pa i Labartu, labasu, akhkhassu, Lillû, Lilitu, Ardat-lili, a i »Sedmero«. Tu je pogotovu metež formulâ. Evo samo opisa njihova: »Evo ih, zli rabisui su oni! Iz doma donjega svijeta izašli su van. Bela, gospoda zemalja, glasnici su. Zli utukkui, koji u pustinji udaraju po živomu; zli alûi, koji kao plaštem čovjeka pokriju; zli ekimmui, zli gallûi, koji tijelo u sponu sputaju; Labartu, labasu, koji tijelo bolesnim čine; Lillû, koji se u pustinji pregoni, putniku se primakne, zle groznice« (»ašakku« — ime demonâ) »u tijelu mu stvara, zla ukletva čini da bude u njegovu tijelu, zla bolest« (umunnû — ime demonâ) »u tijelu mu čini da bude, zao otrov u tijelu mu rada« i t. d., »na samoj cesti napadoše na ovoga čovjeka«. — Kod *ostalih raščinjanja* znatno je istaknuti misao žrtve u zamjenu, na pr. »Uzmi bijelo Tammuzovo jagnje*, neka legne blizu bolesnika; istrgni mu srce, metni ga na ruku onomu čovjeku i izgovori raščinjanje od Eridua...«. Ili »na-

* Bog proljeća i vegetacije, koji umire za suše; str. 303., 307.

k n a d a « i » zamjena « odojčetom: poslije odredaba kao kod »Tammuzova jagnjeta«: »... Toga čovjeka umij bistrom vodom oceanskom i očisti ga! A onda donesi do njega kadilno bure i zublju; dva puta »pepeonih hljebova«* položi pred »zatvorenu kapiju«», pa: »odojče

»Jagnje, naknadu za čovjeka, daje« bolesnik »za svoj život«, glavu jagnjeta za glavu čovjeka, šiju za šiju, prsa za prsa. -- Niz »Bolesti glave« osobito je važan za poznavanje babilonskoga ljekarstva (medicine); 3. niz radi o demonu kuge, *Namtaru*; u 5. nizu »*Lukh-ka*« važno je isticanje »nečistoće (»t a b u«), koja donosi ukletvu, na pr. ako je mašmašu-svećenik stao na mjesto, na koje je bila izlivena žrtva pojnice, ili mu se približio čovjek, kome ruke nijesu bile čiste, ili bacio oko na nekoga, kome ruke nijesu bile umivene i t. d.; ukletva se ukida umivanjem vodom iz »ušća obiju rijeka« (Eufrata i Tigra) i upotrebom bilja, kamenja i t. d. Slični »tabu«-pojam nalazi se na svijetu i u drugih kultura i miješa se s rimskim »sacer« (na pr. kod plebejskih tribuna). — U jednom raščinjanju na »ploči K« vrlo zanima ovo: Počinje se opisom »k i š k a n ũ«-drveta ili grma, koje raste u Eriduu na »ušću rijeka«. Tekst je teško čitati; otprilike se može čitati ovo: »U Eriduu raste tamni kiškanŭ, na čistu mjestu nikao je; pojavni mu je oblik sjajan lazur-kamen, koji dolje dopire k oceanu.** Eino prebivanje je u Eriduu, puno preobilja. Stan mu je mjesto Donjega Svijeta. Prebivalište mu je ležaj božice Gure (= Baue). U unutrašnjost čiste kuće, kojoj se sjen rasprostro kao šuma, nitko ne smije stupiti. Ondje stanuju Šamaš i Tammuz. Među ušćem obiju rijeka« [tu stoji: »iš-bu-šu«, nerazumljivo, neki glagol] »Ka-Khe-Gal*** i Igi-Du-Gal**** [božanski kherubi?] »od Eridua ovo kiškanu-drvo (grmlje) i nad čovjekom su raščinjanje Apsŭovo† izrekli. Na glavu »putnika postavili su ga«... Dok nije tekst jasno pročitano, može se za to drvo samo sjetiti na vrt bogova u Gilgameš-epopeji, kuda prođe Gilgameš, tražeći svoga praoca

* Hljebovi, ispečeni u pepelu.

** Samo je nagađanje ono, kako se obično prevodilo: »Vidi se sjajan kao ukrŭ-kamen, sjenom prekriva ocean«.

*** Klinasti znaci za sumerske slogove, koji se onako izgovaraju, kako smo gore napisali; ne znamo još, što znače.

† Ono pra-počelo; str. 265. i dalje.

str. 298., 299., 306.): tu stoji neobično drveće, mjesto voća rodi dragim kamenjem, »lijepo pogledati«. Neki su htjeli da bi kiškanu-drvo moglo biti što i »drvo spoznaje« ili »života« u Adamovu raju; to se po sadašnjem tekstu ne može reći, ma da pričanje o »drvetu života« i »vodi života« ide kroz mnogo mitologija svijeta, počevši od sumersko-babilonske (str. 305.—307.).

Medicina Staroga Orijenta. — Kod svih tih bezbrojnih čaranja (zapravo: razočaravanja ili rasklinjanja) uvijek se htjelo razgoniti duhove kao uzročnike i zazvati pomoć bogova protiv njih samo zaradi bolesti i drugih nezgoda, jer i jedne i druge nastaju samo od zloduha. Ako pak ne bi uspjelo, nijesu možda kriva sama magijska sredstva i molitve, nego protivna akcija drugih višnjih sila ili nemilost zazvanih bogova. Slično je bilo i u Egipćana, kod kojih se naročito veli, da ta sredstva preuzimaju (ako i ne sva) iz Azije. To ističe glasoviti egipatski medicinski »Papyrus Ebers«, kojemu je posljednja redakcija nastala oko god. 1800. pr. Is., ali prvotni mu tekst potječe iz mnogo starijega doba. Spomenuli smo egipatske »Piramidne tekstove« i »Pokojničku knjigu« sa cijelom sumom magijskih rečenica (str. 172., 210.). I velike mudrace prošlosti držalo je potomstvo magijcima; zato i o sinu Ramsesa II., Setni Khaemuftu (Satni Khamoisu) ostalo je pričanje, da je bio veliki čarobnjak. Tako su se i u Egiptu bolesnici i drugi pacijenti branili od bolesti i od prave ili umišljene nevolje na isti način kao i u Babiloniji i uopće u cijelom kulturnom tadašnjem svijetu. Ali su se obje najkulturnije zemlje već od davnina služile i medicinom kao naukom, osnovanom, kao i sve drugo, na astralnom principu (kao što i sva medicinska nauka na svijetu do 16. našega stoljeća), ali uz pomoć realnoga iskustva. Uz hramove su postojala i lječilišta (kao i kasnije kod Grka), na pr. u Tebi i drugdje. Prvosvećenik u egipatskom gradu Saisu ima službeni naslov »vrhovni liječnik«, a hram božice Neithe imao je medicinsku školu; u drevnom Onu (Heliopolu) bilo je nešto kao klinika, pa se pričalo, da su se ondje liječili i sami bogovi od rana dobivenih u međusobnom boju za baštinu pokojnoga Osirisa. Da je pak vjera sa svim tim i dalje u vezi, vidimo što su se čudotvorni likovi bogova dovodili iz velikih daljina, da pomognu ozdravljenju; tako je lik božice Ištare iz Ninive putovao u Egipat k staromu Ameno-

fisu III. (str. 48.); ali su i praktički glasoviti liječnici (katkada i kao bjegunci ili sužnjevi) daleko prelazili granice svojih zemalja. Tako i u medicini bijaše kulturni svijet jedna cjelina, od Kitaja do Gadesa (Gadeira) u Španiji. Kitajci, koji inače rado donose što starije brojeve godina svoje prošlosti, ipak stavljaju početak svoje liječničke nauke istom negdje u III. tisućljeće pr. Is., a toj babilonskoj nauci kao sistematičnoj astralsko-iskustvenoj možemo početak uzeti i 1000 godina ranije, jer onda je i bila najmanje obavijena magijom i sputana samim astralnim sustavom. Za jedinstvo pak — uz različite dvije struje — između babilonskoga i egipatskoga liječništva imamo ovaj primjer: stari carigradski (iz Otomanskoga muzeja, br. 583.) medicinski tekst klinastoga pisma, iz razvalina grada Nippura, doslovce je upoređan s jednim egipatskim iz 16. stoljća

recept sasvim jednak receptu nađenu u Asurbanipalovoj knjižnici u Ninivi iz 7. stoljeća pr. Is. Takovih će se slučajeva naći sve više, čim se opsežnije prouče nađene ploče klinastoga pisma. Pri tom su stručnjaci uvjereni, da će se u glasovitoj grčkoj liječničkoj zbirci, koja se sačuvala s imenom Hipokratovim, naći mnogo staroga blaga iz eufratskoga Orijenta, koje je preko maloazijskih kulturnih središta (posljednji bijaše grad Sardes) dolazilo u velika grčka lječilišta u Knidu i na Kosu. Za evropskoga Srednjega Vijeka teklo je zapadno-evropsko medicinsko znanje ovim naslijeđem: stari Egipćani — njihovi potomci Kopti — Arapi — medicinska škola u talijanskom gradu Salernu — zapadna Evropa; medicina klinastoga pisma pak ovim naslijeđem: Babilonci — Aramejci (Sirci) — Grci — Bizantinci — zapadni učenjaci humanisti.

III.

Zazivanje bogova. Molitve i pjesme. — Liječeći bolesnike i nevoljnike od zloduha treba i pomoći bogova. U stvari, koliko ta pomoć ima u očima tadašnjih ljudi biti čisto realna, toliko je i psihologijski terapijska. Bolesnik i nevoljnik bogove zaziva, njima se bolesnik i nevoljnik obraća preko svećenika. Bogove moli, srce mu se i duša diže k njima, da ih prizove dolje. Njih uzdiže i slavi, njima zapijeva i tuži, pred njima se kaje i pokoru čini za uvrede, za grijehe, moleći ih, da mu se u

svojoj srdžbi smiluju i opet budu njemu dobri. Čovjek to sve čini u prvoj pobudi samo s gole sebičnosti i proračunano; no čuvstvo srca, probuđeno, stane ga nositi i u više krajeve čiste lirske poezije i istinske pobožnosti. Tako tu nastaju, kraj suhoparnih litanija i praznih prosjačenja, češće i visoki plodovi čuvstva i biseri književnosti. — U staroorijentalnoj se takvoj poeziji razlikuju u glavnom tri reda: *molitve*, *himne* i *psalmi*; *molitve*, koje zazivaju pomoć za onoga, koji moli (pjeva); *himne* u slavu božanstva; *psalmi* kao odjek duševnoga raspoloženja, kojim pjevač (pjesnik) izražuje svoju tjelesnu i duševnu nevolju i božanstvu je podnosi. Ali u samoj stvari ne daju se ova tri reda čisto odijeliti, nego se među sobom prelijevaju, miješaju i u jedno sastavljaju. Tako služe *himne* i za uvod u *molitvu*, *psalmi* se svršavaju zazivanjem božanstva, da molioca izvede iz nevolje, a *molitve* se često preobrazuju u litanije i tijesno se dodiruju s mađijskim tekstovima i obrednim rečenicama. Ali se oni tekstovi od ovih razlikuju obilnijim obličjem, poletom misli i osobito uzvišenijim stavom vjerskoga shvaćanja. Na njima se često osjeća, da su ih stvarali pravi nadahnuti pjesnici u časovima duboka osjećanja i prave pobožnosti; tko su to bili i kada, ne možemo iznaći ni u onim pjesmama, u kojima se pominje kakvo poznato historijsko ime ili taki događaj, inače također samo općeno određen. Po samome značaju tih pjesama mogli bismo nasumce pomisliti, da su ranije, jer su višega stupnja, negoli mađijske i obredne tvorevine; ali ni to ne stoji, jer obje vrste neprekidno su se uporedo i zajedno upotrebljavale. Možda su i mnoge sačuvane nam *himne*, *molitve* i *psalmi* potekli još u najstarije vrijeme, u sumersko, a vrlo ih malo ima, koje su pjesme prigodne, stvorene po narudžbi nekoga pomenutoga kralja. U svakom su pak slučaju svi ti plodovi imali svrhu liturgičku, baš kao i slični tvorovi ranijega i srednjega kršćanskoga vremena, a ne književnu.

Najveći broj tih pjesama teče nam od brige kralja Asurbanipala, koji je i njih dao iz različitih knjižnica i arhiva hramova prepisati; no s modernim pretraživanjima razvalinâ izlazi iz ovih na vidjelo i sve veći broj »rukopisa« iz vremena mladih i starijih od Asurbanipalova; najstariji mogu biti pisani — ali i samo prepisivani — već u vrijeme kraljeva od Isina (2185.—1961.) i Hammurabijeve dinastije (2057.—1758.);

veliki broj tih nađenih psalama, osobito pokajničkih, prepisan je u II. tisućljeću. Katkada imamo prepise iste himne iz tri perioda: iz III. tisućljeća, iz Asurbanipalove biblioteke (7. stoljeća) i iz doba partijskih kraljeva (2. stoljeća pr. Is. dalje do god. 226. po Is.). Pretežni nam je broj tih pjesama sačuvan kao literarni plod, t. j. izvan veze s drugima; kao takve mogle su biti uvrštene po volji u liturgički okvir, a i u epsku tvorevinu. Sačuvane su ponajviše u oba jezika, ali tako, kao da bi se bar htjelo pokazati, da im je original sumerski, a samo da je prevod semitski. Pjesničkom vrijednošću veliki broj dosada nađenih pjesama samo su obične, tipski konvencionalne, bez samačkih crta; ali ih ima, razmjerno doduše malo, od velike vrijednosti poletom svojih misli, smjelošću i zornošću slika i snagom izražavanja. Među takve bisere svjetske poezije vrsta se i *psalam »patnika-pravednika«* (ili: »Da slavim gospoda mudrosti«).

Himana i molitava nalazi se uvrštenih i u historiatpisima; tako himna ratnome bogu Ninibu (Martu) u velikom ljetopisnom natpisu asirskoga kralja Asurnasirpala II. (884.—859.); molitava ima već kod lagaškoga patesija Gudêe, no poslije najstarijih vremena istom za novobabilonske države (626.—538.), osobito za Nebukadnezara II. i Nabunaida, pa i u vrijeme persijske i makedonsko-grčke vlasti. Dosta ih rijetko ima u službenim natpisima asirskih kraljeva, ali ih ima često za velikoga književnoga mecene Asurbanipala, za koga se uvrštavaju i starije molitve, prepisane za njegovu knjižnicu. Između psalama možemo izdvojiti neki mali broj kao »literarne«, jer nemaju veze s obredima (tu je i pjesma o »Patniku pravedniku«). *Tužalice i pokojnički psalmi* jasno se od ostalih plodova babilonske književnosti razlikuju osobitom gradnjom, govorom i sadržajem; zato ih i sami Babilonci tako razlikovahu posebnim nazivima. Najvažniji su taki nazivi »*frulške tužaljke*« i »*tužaljke za umirenje srca*«; prvima je sadržaj obćeniji, u drugima čisto lični. Prve se gotovo sasvim konvencionalne; druge se znaju i uzvinuti do najviše visine moralne ozbiljnosti, vjerske zrelosti i pjesničkoga izricanja. U »frulskim tužaljka« jada se pjesnik na nesreće, koje su stigle cijelu zemlju ili koji grad u njoj; zazivaju se mnogi i mnogi bogovi pa i njihovi gradovi i hramovi, da se smiluju bijednim ljudskim stvorovima i u pomoć im priteku. Protivno tome, »tužaljke za

umirenje srca« iznose intimni razgovor jednoga srca sa svojim bogom, za kojega se osjeća toplo vezano ili od njega bolno napušteno, pa se zato u oba slučaja tiče lično samo toga srca. Značajno je pak za tužaljke oblik dijaloga između svećenika i pokojnika, a vrlo blizu stoje mađijskim tekstovima, iz kojih su izvađene ili, bolje rečeno, u koje su ušle, i to već u davna vremena, svakako najkasnije u III. tisućljeću.

Primjeri vjerske poezije. — Na čelu nekoliko primjera te sumersko-babilonske pobožne književnosti evo ulomka *himne* olujnom bogu *Adadu (Rammamu)*, gdje se snažnim slikama krepko prikazuje gigantična sila božje oluje: »Gospo, srdi, drhću nebesa pred njim; Adad kad se mršti, trese ze zemlja pred njim, velika se brda pred njim obaraju. Od njegove srdnje, mrštenja njegova, njegova rikanja, grmljavine njegove uspinju se nebeski bogovi u nebo gore, idu bogovi zemaljski u zemlju unutra, ide sunce na dno neba unutra, nestaje mjeseca u nebeske visine.« Tolika je fizička snaga jednoga boga! Ta himna sjeća nas na ovaj ulomak iz *Deborine pjesme* u Bibliji: »Jahve! Kad si slazio sa Seira, kad si stupio s polja edomskoga, zemlja se tresijaše, kapahu nebesa, oblaci kapahu vodom; brda se ljuljahu pred Jahvom, taj Sinaj pred Jahvom bogom Izraelovim«.

»Frulske« i druge tužaljke. — A sada evo primjerâ »frulске tužaljke«, što su neprijatelji (Elamci) opustošili grad *Uruk* i svetište božice *Ištare* (str. 253.): »Dokle će gospodarice, silni neprijatelj [zemlju ništiti]? U tvom prejasnom gradu *Uruku* skapanje je buknuo; u domu tvoga proricanja krv se kao voda lije; u svim tvojim zemljama oganj je potpalio i dim nad njih razlio. Gospodo moja, doboga sam na nesreću privezan! Ti si me, gospodo, opkolila, u čemer i tugu bacila. Silni me neprijatelj kao jednu samo trsku pogazio...« Ili o teškoj nevolji grada *Nippura* u velikoj trodijelnoj tužaljci s uvodom: »Belov tor plače gorko«: Poslije nagovora o svemoćnom tvorcu *Belu* tužaljka uzdiše: »Zemlje gospodaru, Bele, nepokolebani, dokle se tvoje srce ne će umiriti? Oče Bele, dokle se tvoje oči, koje tu gledaju, ne će smiriti? Ti, što glavu svoju zamataš plaštem, dokle? koji prste u uši turaš, dokle? Oče Bele, oni* svladani, uništeni. Zemlje gospodaru!

* T. j. ljudi od *Nippura*.

ovca mati odbija jagnje svoje od sebe, koza svojega kozlića. Dokle će još u tvojem vjernom gradu mati rođenče svoje, dijete, od sebe turati? junakova žena mladu svoju kćer, dijete svoje, od sebe turati? žena muža svoga od sebe turati? Bele oče! Nebo i zemlja oboreni su, svjetla nema... Kad si viknuo u doline, krvlju se napuniše; kad si u zemlju širom viknuo, pretvorio si je u razvališta.« A onda se u pomoć zazivaju bogovi i svetišta Nippura, Sippara, Babilona, Borsippe, »ne bi li pomogli ublažiti rasrdeno srce Belovo«, — Za ličnu tužaljku evo primjera: »*Tužaljka ma kojemu bogu*«, koja se moralnom i vjerskom zrelošću razlikuje od mnogih drugih: »Oj da se smiri bjesnilo u srcu gospoda! Da bog, koga ne znam, da se smiri! da se božica, koje ne znam, smiri! Da se smiri bog, koga ne znam, koga znam; da se smiri božica, koje ne znam, koju znam!... (11. i 12. stih:) Grijeha, koji počinih, ne znam; opaćinu, koju počinih, ne znam... (15. i 16. stih:) Neka bi izrekao dobro ime bog, koga znam, koga ne znam... (stih 19.—21.)) Od gađenja moga boga io sam, a da nijesam znao; na nečisto za moju božicu stupio sam, a da nijesam znao. Gospode, mnogo je grijehova mojih, veliki su prestupci moji!... (26.—32. stih:) Grijeih, koji sam počinio, ne znam; prestupak, koji sam prestupio, ne znam; gadljivost, koju sam poio, ne znam; ne znam nečisto,

je u me pogledao; bog u bijesu srca svoga neprijateljski me pogodio; božica na me se srdila, bolesniku me ravna učinila... (35.—48. stih:) Tražio li sam pomoći, nitko me za ruku ne uze; plakah li, ne dođe mi se uz bok; zajauknuh li, nitko ne čuje mene. Pun sam bola, savladan, ne mogu pogledati gore. Svojem milosrdnom bogu obraćam se, molim glasno; u noge božicu svoju ljubim, dodirujem ih; bogu, koga znam, koga ne znam, molim se glasno; božici, koju znam, koju ne znam, molim se glasno; gospode, pogledaj u me, primi moljenje moje; božice, pogledaj u me, primi moljenje moje! Dokle će, bože moj, leđa tvoja biti odvrnuta?... (51.—59. stih:) Ljudi, gluhi, ne razumiju ništa. Ljudi, koliko ih živih ima, što bi i razumjeli? Zlo li, dobro li radili, ništa ne razumiju. Gospode, slugu svoga ne obaraj; bačena u vodu i blato, prihvati ga za ruku! Grijeih, koji počinih, pretvori u dobro; prestupak, koji učinih, neka odnese vjetar; mnoštvo zloća mojih, kao da je odijelo, svuci s mene! Bože moj, ma da su moji grijesi sedam puta sedam,

odriješi grijehove moje! ... (63.—65. stih:) Odriješi moje grijehove, a ja ću ti se klanjati! Srce tvoje, kao srce majke mi koja me rodila, u mir dođi; kao mati, koja me rodila, kao otac, koji me stvorio, u mir dođi!« U toj su tužaljci, koja ima dosta litanijskoga značaja, napomenuta samo dva prestupka, protiv obredne čistoće, ali je ton molitve uzvišen nad sve grijeha. Što je pak moralan Babilonac držao grijehom, nabrojili smo u onom »šurpu«-mađijskom tekstu na str. 317. i 318.

Tužaljicama općena značenja (»frulskim pjesmama« ili »zvucima«) približuju se i starobabilonske sumerske za izginućem boga vegetacije, *Tamuz*: Nestalo je plodnosti bilina i životinja (ispor. str. 308.), i pjesma tuži: »Ja idem, bojovan, putem bez povratka; jao, junače Ninazuov! Jao, bojovniče, 'damue' moj! Jao, čedo Ningiš-zidino! ... On ide, izmiče ka grudima zemlje; sunce mu zapada, k zemlji mrtvih. Sav je pun jauka, na onaj dan, kad je pao u nevolju, u onaj mjesec, koji blagoslova ne donosi godini njegojoj, k putu, koji ljude zatire, k službi za gospoda, bojovnik, k dalekoj zemlji nevidljivoj. Koliko će još biti nicanje, koje je zaustavljeno; koliko zelenila, koje je sapeto, sudbine, koja je potlačena, tako da pastir sjedi sav slomljen...« Ili ovaj *ulomak*: »Bijesan vihor prelomio ga« [Tamuz], »k brdu put mu je pošao; kao trska polomljen je, u glavu je [pogoden?]. Bojovnik, polje svoje napustio; pastir, Tamuz, u tjeskobi je. Mati mu neka bi tužila za njim, tužila i uzdisala neka bi za njim: hoda li, diže bolne jauke; sjedi li, pružio ruke za srcem...« Ili ovaj *početak* kola pjesama: »Bio dan obilja, noć bila raskoši, mjesec veselja, godina likovanja — na onaj dan, da pastiru srce razveseli, da u dvorište k stadu pođe, da mu [Tamuzu] srce razvedri, da sjajni tor učini kao dan: k pastiru Tamuzu, sjajnoj grani Anuovoj, gospoda neba, gospoda neba i zemlje, govori mu, u sebi premišljajući: Supruže moj, hoću da idem k mjestu rađanja, u svoj široki tor; tu ću mu usud *odrediti*, sjajnome toru hoću da izvidim što li će mu biti. Malima hrane hoću da priredim, pitke vode slatke, za dalje hoću da odredim'. Suprug joj reče, savjet joj daje, supruzi odgovara: 'Sjajna gospodo neba, u Etur-kalammu* daj da stupiš, a tada će se spustiti naricanje; nevjesto hrama,**

* Ištarin hram u Uruku. — ** »Nevjesta hrama«, prevod za grčku riječ »hierodule« (isp. str. 318.). No ovdje znači s a m u božicu.

gospodo neba, bol će se tada ugniježditi.... Poslije plodna proljeća i ljeta sprema se smrt prirode, boga Tammuza. To kažu i ovi nježni stihovi *žalobne himne*: »Pastiru, gospode, Tammuze, lštarin supruže! gospode mrtvačkoga carstva, gospodaru pastirskoga čadora! tamarisko, koja u brazdi vode nije pila, kojoj lišće u stepi cvata nije izvelo; drvice, koje u vodni žljebak ne usadiše! drvice, kome su korijeni istrgnuti....!«

Molitva Marduku; himna Šamašu. — Molitva Marduku (iz niza *Molitava uzdizanja rukâ*; str. 316.), izvedena s osobito pomnjivom metrikom, glasi: »Silni, prekrasni, vladaru od Eridua! Prevedri, uzvišeni, prvorodeni Nudimmudov!* Marduče, mudri, koji čini da klikće Egurra!** Gospodaru Esagile, pomagaču Babela, koji ljubiš Ezidu; život čuvaš nepovrijeđen, kneže od Emakhtile,** koji daješ da zdravlje raste! Štite zemlje, koji gajiš mnogobrojne ljude; vladaru svih svetišta; — ime tvoje svagdje u ustima ljudi donosi sreću. Marduče, veliki gospodaru, na tvoju uzvišenu zapovjed bio ja zdrav i čitav i tvoje ću božanstvo tako poštivati; kako ja želim, tako i postigao! Položi istinu u moja usta, daj da dobre misli budu u srcu moje! Stražar i tjelohranitelj da naviještaju dobro! Bog moj da stupi o desnicu mi, božica moja stupi mi o lijevicu, jedan bog, koji me čuva, da mi stupi o bok!... Marduče, veliki gospodaru, daruj mi života; život duši mojoj zapovjedi! Pred tobom da rado stan stupam, na tome da se nasićujem! Bel da se tobom veseli. Ea da klikuje tebi! Bogovi svemira tebi da se klanjaju, veliki bogovi veselili srce tvoje!« Tako moli kralj. A u himni *bogu Suncu* ovako se silno crta božje veličanstvo: »Gorostasna brda kipe od sjaja tvoga, tvoja svjetlost puni i svladava zemlje. Pružaš se brdima do vrhunaca, pregledaš preko zemlje cijele, s kraja na kraj zemlje usred vedra neba lebdiš ti. Ljude na zemlji, sve ih ti nadgledaš; što god je Ea, kralj i vladar, stvorio, sve nadgledaš ti; što ima života, vrhu svega paseš ti; ti zaista čuvaš sve, što je gore i dolje... Pastiru svega, što je dolje; čuvaru svega, što je gore!... Prekoračuješ preko mora, daleka, ispružena, o kojem Igigi† ne znaju što li je u njemu,

* Nudimmudu: jedno od imena boga oceana, Ee. — ** Egurra = E-kur: Enlilov hram u Nippuru. — *** Hram Mardukove žene u Babelu.
— † Vidi str. 330.

Šamašu! bljesak tvoj prodire u dubine morske, vrevu mora zagleda svjetlost tvoja...» (Tu se sada sjećamo uzvišene one egipatske himne *bogu Rêu* iz doba Amenofisa IV. (str. 60.) i ulomaka iz vjerske poezije za 12. dinastije (str 212.). Šamaš je najveći među bogovima; kad izlazi, svi ga pozdravljaju; njemu nije ništa skrovito, što se odlučilo u ma kojoj zemlji, u ma kojem jeziku. On je tu, kad gatalac svećenik pita za volju bogova, kad sluša za smisao sanjâ; pred njim se priklanjaju i dobri i zli. Ali je Šamaš i sudija; on kazni zle, a dobrima pomaže. Putniku na teškome putu daje da ustraje; plovcu, koji se straši valova, učvršćuje smjelost i daje mu uspjeh. No tko čini nepravdu, tomu se želje iskvaru; pri sudu ne će se ni otac ni braća usuditi, da uza nj zastupe, i on se u gvozdenu zamku uhvati, sve i ne znajući. Podmitljiva suca uhvatit će kazan, a nepodmitljivi, koji se zauzme za potlačene, mio je Šamašu i dugo će poživjeti... I još se navodi primjera o pravednosti i čistoti čovjeka prema čovjeku (ispor. str. 318.). A Šamaš prima molbe svakoga, koji ga u nevolji zaziva u pomoć.

Molitva bogu Mjeseca. — Iz molitve bogu Mjeseca grada Ura (str. 316.) evo nekoliko mjesta: »Gospode, vladaru među bogovima, koji si na nebu i na zemlji jedini uzvišeni! Oče Nannare,* gospode Anšare,** vladaru među bogovima! Oče Nannare, gospode veliki Anue,** vladaru među bogovima! Oče Nannare, Sine!** vladaru među bogovima!...» Sin je plod, koji se sam od sebe stvara. »materinsko tijelo, koje sve rađa«; »otac je, milosrdnik, milostivi, koji u ruci svojoj drži život cijele zemlje«; »Gospode, božanstvo je tvoje kao daleko nebo, kao široko more puno straha i poštovanja; koji je stvorio zemlju, osnovao hramove, imenom ih nazvao. Oče, stvoritelju bogova i ljudi, koji im je dao namjestiti postojbine, žrtve postavio; koji poziva na kraljevstvo, žezla daje, sudbinu do na daleke dane određuje«. »... »Silni vođu, koji put prti bogovima, braći svojoj; koji od dna neba sve do visa nebeskoga

* Znači: svjetiljak.

** Anšar i Anu veliki su nebeski bogovi, s kojima se ovdje Mjesečev bog Sin izjednačuju. Anšar bijaše u 3. onom pokoljenju božanskih sila nastalih kod stvaranja svijeta (str. 266.); on je pomogao Anua, Enlila (Bela) i Eu, kad je buknila pobuna Tijamatina protiv njih (str. 269.), koju je pobjednički plomio Marduk, Ein sin. Anšar je i Ein otac.

sjajući se putuje; koji otvara vrata nebeska, stvara svjetlost ljudma svima«. »... »Kada tvoja riječ u nebu jekne, bacaju se Igigi* dolje na lica svoja; kada tvoja riječ na zemlji jekne, ljube Anunnaki* tlo zemaljsko. Kad tvoja riječ gore kao vihor juri, daje da napreduje hrana i piće; kad se tvoja riječ na zemlju spusti, nastane zelenilo; riječ tvoja čini staju i tor pretio, rasprostire živa bića. Riječ tvoja daje da nastaje istina i pravda, pa tako ljudi govore pravo. Riječ je tvoja daleko nebo, skroviti donji svijet, što nitko ne progleda. Riječ tvoju tko bi razumio, tko li tebi ravan postao?« -- U jednoj uzvišenoj *himni božici Ištari* pjesnik pjeva: »Vapim tebi, gospođo gospođâ, božice božicâ, Ištaro, kraljice svih domova, ravnačice ljudi! ... Gospođo, prekrasna je tvoja veličina, nad svim bogovima uzvišena. Gdje ne vrijedi ime tvoje, gdje li ne zapovjed tvoja? Gdje li ne tvoriše tvojih likova, gdje li ne gradiše hramova tvojih? gdje nijesi velika, gdje li ne uzvišena? Anu, Bel i Ea digo velikim učiniše gospodstvo tvoje; uzvisili su te, u zboru Igigijâ tvoje je mjesto istaknuto. Kad pomisle tvoje ime, drhću nebo i zemlja, bogovi drhću, tresu se Anunnaki, strašno ime tvoje paze ljudi. Velika si i uzvišena, svi crnoglavci** i nebrojena vreva svih ljudi klanjaju se sili tvojoj. Kamo pogledaš, mrtvi oživi, ustaje bolesni, zamagljeni se snađe, jer gleda u tvoje lice. Ja, ja vičem k tebi, ničice padajući, uzdišući, tvoj bolom prepuni sluga. Pogledaj u me, gospodarice moja, primi uzdisanje moje! Vjeruj mi gledajući u mene, čuj moljenje moje!«

Molitve egipatskih, babilonskih i asirskih kraljeva. — Slične smo glasove čuli i iz Egipta. Evo i ovoga: U boju kod Kadeša na Orontu (str. 64. i 220.) našao se *Ramses II.* gotovo opkoljen, sam. I on zazove velikoga-boga Ammona: »Tko si ti, oče moj Amone? Zar otac sina zaboravlja? Jesam li što učinio bez tebe? ... Nigdje ne povrijedih zapovijesti

* Jedno ime za 600 bogova donjih strana: vode, zemlje i Donjega Svijeta (gdjekad to znači niže oblake nad zemljom. Visoki tanki bijeli oblaci pripadaju gore, nebu; niski dolje, zemlji, vodi i Donjemu Svijetu. Inače) Igigi su uopće »višnji« bogovi, a Anunnaki bogovi zemaljski.

** Stanovnici Babilonije, crne kose, za razliku od drugih naroda.

tvojih... Nijesam li ti posvetio nebrojenih žrtava?... sagrađio sam ti hram za milijun godina... Ponudio sam ti cijeli svijet, da obogatom oblasti tvoje... Blago onome, koji te poznaje! jer tvoja se djela rađaju iz srca puna ljubavi. Zazivam te, Amone, oče moj! Evo me usred mnoštva nepoznatih naroda; svi su se složili protiv mene, a ja sam sâm samcat tu, nikoga nema sa mnom... Ali Amon vrijedi više od milijuna vojnika, od stotine tisuća konjanika, od deset tisuća braće ili mladih sinova, pa bili na okupu svi. Ljudsko djelo nije ništa... Svršio sam sve stvari po savjetu ustiju tvojih, Amone! nijesam prestupio riječi tvojih; evo gdje sam ti slavu odao sve do kraj na kraj zemlje!« — A *Ramses III.* (str. 72. i dalje) u svom obračunu o kraljevanju svojem šalje ovu realističnu molitvu A m o n u: »Nakloni uho svoje k meni, gospodaru bogova; slušaj himne moje, koje sam sa-tvorio!... Daj da je moja duša jednaka božanstvu tvome, koje počiva tebi o boku u obzoru vječnosti! Podaj daha nosu mom, vode duši mojoj; daj da jedem snagu zaliha tvojih božanskih žrtava!... Na zemlji ja sam kralj, vladar živih. Tvrdio si stavio krune na moju glavu kao što si ti u miru koračao k mjestu, na kome je zapovjed štovanje; ti si u zadovoljstvu na sjedištu svojih obiju domova radosna srca, ja sam postavljen na mjesto oca svoga kao što ti Hora vodiš k sjedištu Osirisovu. Ja ne istiskujem drugoga niti uništujem na njegovu mjestu. Tvojih odredaba ja ne prestupam«. A stari *Gudêa od Lagaša* (str. 246.) moli boga svog N i n - G i r - s u a (Niniba, Marta): »... Koje da zapovijesti vjerno izvršim? Nin-Girsue, tvoj hram ja ću ti graditi, odluke tvoje ja ću izvršiti. Sestra tvoja, kći stvorena u Eriduu, koja savjetuje što dolikuje, kraljica, proročica bogova, moja božica Ninâ, neka nogu stavi u čamac svoj!« Ili: »Gospodo, koja određuje sudbinu neba i zemlje, Nintuo, mati bogova, dug život daruj Gudêi, koji je hram taj sagrađio!« — Babilonski kralj kasitske dinastije, Agum II. (oko god. 1600.), moli ovu prikladnu molitvu: »Anue i Antumo,* blagoslovite me u nebu vašem! Bele i Belito, odredite mi u Ekuru** sudbinu života! Podajte mi život dugih dana. Eo i Damkino,* koji stanujete u velikom oceanu!... Sine.

* Antuma, žena Anuova; Damkina, žena Eina; Belita (Sarpanita), žena Belova (Mardukova).

** Svetište boga Enlila u Nippuru; isp. bilješku na str. 328.

luči nebeska, darujte mi kraljevsko sjeme za mnoge dane! Junače Šamašu, neba i zemlje junače, utvrdite mi na duge dane temelje kraljevskoga prijestola moga; Eo, gospodaru vodene dubine, usavrši mudrost moju! Ispunjuj moje obilje, Marduče, koji ljubiš vladu moju, gospode vodene dubine!» — Na kraju duge himne božici Nani, ženi boga Nabua (Merkura), čitamo molitvu za asirskoga kralja *Sargona II.*: »Blagoslovi Sargona, koji rub tvoj sad obuhvata, pastira Asirije, koji za tobom stupa! Život

temelje prijestola jačaj mu, da vlada do starosti svoje! Daj rasta konjima njegovim, napretka jarmu njegovom! Klonulosti tijela daleko budi njemu!» — Iz molitve asirskoga kralja *Tukulti-Niniba I.* (1260.—1231.) bogu Asuru, kad se kralj usred ratovanja na nekoliko strana nalazio u nevolji, evo nekoliko stihova: ... Asirci »u tvoj dobri sud imali su povjerenja, za tvojim se božanstvom ogledahu; prostran im štit, dobra im obrana ti si, veliki bože! Uzdaajući se u tvoju divotu usred neba hvataju se koljena tvojih. Pakosti kolo zemlje su naokolo, Asure, sklopile oko tvojega grada. Mojega pastira« (kralja), koji ravna tvojim narodima, koga si pozvao, mrzi rulja njihova. Cijeli je svijet tebe zanemario, kojima si ti milostivu pomoć dao, pa zato, što si ti zaštitu preko

Od svoga grada Assura odbij na uvijek udarac poraza...! Protiv vlade gospodara zemalja eto ih skokom, vladara i vojSKU hoće da silom uklone. Asure, budi zemlji svojoj silna snaga, uzvišeni osvetnik njen!» I t. d. — A kad je asirski *Asurpanipal* kanio poći u Babilon, što ga je razorio djed mu Sankherib, a otac mu stao ga obnavljati, izreče ovu molitvu: »Pomeni se Babilona, koji si ti u srdžbi srca svoga uništio! K Esagili, kraljevskom domu, upravi glavu svoju! Pogledaj na svoj grad, koji si bio ostavio, da bi dom si stavio na mjesto, koji za tebe nije pristajao!* Podaj, gospode bogova, Marduče, zapovjed putovati u Babel! Na tvoju uzvišenu zapovjed, koja se ne mijenja, budi mi ulazak u Esagilu!» — O *Asurbanipalu* ima i molitveni dijalog između njega i boga Nabûa uz asistenciju jednoga svećenika: »*Asurbanipal*: Slavim krasotu tvoju, Nabûe, u zboru

* Sankherib je prenio Mardukov lik u svoju Ninivu, da nju učini baštinicom cijeloga ugleda razorenoga Babilona.

velikih bogova, da mi ne bi neprijatelji u svoju vlast dobili život moj; u hramu u Ninivi molim se tebi, moćni među bogovima, braćom tvojom... N a b ũ: Ja sam s tobom, Asurbanibale, ja, bog Nabŭ, do u vijeke. Noge tvoje ne sustaju, tvoje se ruke ne umaraju, usne tvoje ne slabe u molitvi preda mnom...; zato ću uspraviti glavu tvoju, tvoje ću obličje izdići u hramu Bit-Mašmašu. Svećenik: Nabŭ reče: »Tvoja usta objavljuju dobro... Tvoja sudbina, koju sam ja učinio, moljaše me ovako: da bih te ja natrag doveo u hram kraljice svijeta; tvoja duša vapijaše k meni: „dug učini život Asurbanipalu!“ Spustivši se na koljena moljaše se Asurbanipal Nabŭu gospodu svome: »Slavim te, Nabŭe, ne ostavi me! život moj napisan je pred tobom, duša moja predaje sebe grudima Belite. Slavin te, Nabŭe silni, ne ostavi me usred neprijatelja mojih!« Tada odgovori zakiku-svećenik* s lica Nabŭa gospoda svoga i reče: »Ne boj se, Asurbanipale! dug život hoću da ti dadem... Usta moja govore o dobru i bit će ti milostiva u zboru velikih bogova«. Tada rastvori svoje ruke Asurbanipal i moljaše se Nabŭu gospodu svome; tko se hvatio nogâ božanske kraljice od Ninive,** ne budi uništen u zboru velikih bogova...: »Usred mnoŭine mojih neprijatelja ne ostavljaj me, Nabŭe, usred mnoŭine protivnika mojih ne ostavljaj ti duše moje!« N a b ũ: „Malen si bio, Asurbanibale, kadno li te prepustih boŭanskoj kraljici od Ninive. Slab bijaše, Asurbanipale, kada si sjedio na krilu boŭanske kraljice od Ninive; ti si od četiriju dojaka,** koje ti bijahu utisnute u usta, iz dviju sisao i u dvije druge zakopao svoje lice: — tvoji će se neprijatelji, Asurbanipale, razići kao sol pred vodom... Jer, Asurbanipale, stojiš pred velikim bogovima, da slaviš boga Nabŭa«.

Psalam »patnika pravednika«. — Psalam »Patnika pravednika« ili »*Da slavim gospoda mudrosti!*« (str. 324.). I taj tekst je iz Asurbanipalove knjiŭnice u Ninivi, ali po bibliotečkoj oznaci pripada većemu nizu sliĉnih tekstova. Osim toga se u toj knjiŭnici našao kao neki jeziĉni komentar (tumaĉ) k toj

* Poseban svećeniĉki red, osobito za posredovanje izmeĊu kralja i boŭanstva.

** Boŭice Iŭtare.

*** »ĉetiriju« — simbol boŭanske plodnosti; i stari lik boŭice Artemide (Dijane) u grĉkom Efesu imao je više dojaka.

pjesmi, koji neke njezine riječi razjašnjuje običnijima; u Sip-
 paru nađen je duplikat pjesme. To nas oboje upućuje, da ori-
 ginal potječe iz mnogo starijega vremena babilonske knji-
 ževnosti. Pjesnik (ili onaj, u ime koga pjesma govori) vidi se da
 je starac, kralj ili prvosvećenik. Izriče svoje nevolje, pa fi-
 lozofira o čovječjem životu, sa svim njegovim
 gorkim iznenađenjima, i o slaboći čovječjega roda upoređenoga
 s bogovima...: »Dospjeh do duga života, preko kraja nje-
 gova već je išlo. Kamo se god okrenem, zlo je i naopako.
 Prevladava moja muka, ne vidim dobra svoga. Zvah li
 k bogu mome, ne dade mi lica svoga; moljah božici svojoj,
 ne diže joj se glava. Gatalac proricanjem ne gonetaše bu-
 dućnosti, prinosom vidjelac ne uspostavljaše prava moga.
 Zapitah li pitaoca kobilu, to mi ne dade nikakih vijesti, čaralac
 ukletvu mi ne rješava čarobijom — ej, naopakih li stvari na
 svijetu! — Pogledah li za sobom, progonila me tegoba. Kao
 da bogu svome ne davah prinosa ili pri obroku ne zazivah
 božice svoje, lica svoga ne obarah, klečanje ne bi vidljivo bilo!
 Baš kao komu u grlu zapinjahu molitva i zazivanje, kome ne
 bješe više božjega dana i ispadahu i blagdani; koji nemaran
 bješe, na božje se riječi ne okretaše, božjemu strahu i štovanju
 svoje ljude ne učaše; koji svoga boga ne zvaše, njegova jela ne
 jedijaše, svoju božicu ostavljao, dara joj ne donosaše; koji
 zaboravljao onoga, koji se štuje, gospoda svoga, ime jakoga
 boga svoga nehatno izgovaraše: takav sam se ja pri-
 činjavao. — Ja pak uvijek sam mislio na molitvu i vapaje:
 molitva mi pravilo bila; žrtva red moj; dan božje službe bio mi
 srcu radost, dan slijeđenja božice bio mi dobitak i bogatstvo;
 kralju bogu klanjati se veselje mi bilo, i njemu posvirati milo
 mi bilo. Učio sam zemlju svoju na ime božje paziti, ime
 božice poštivati učio sam ljude svoje. Štovanje kralja uzvisio
 sam silno, i poćitanju palače učio sam narod. Znao sam
 dobro, da je to milo pred bogom. — No što se komu dobro
 vidi, to je kod boga zlo, a što je u sebi prezirno, to je kod boga
 dobro. Tko bi razumio odluku bogova na nebu;
 namjeru božju, prepunu tame, tko bi je pro-
 nikao? Kako bi put božji razumjeli tupog-
 laviljudi? — Tko je u večer još živio, u jutro već mrtav
 bijaše, iznenada se rastuži, hitno se razbije; taj čas još pjeva
 i igra, a u tren je tili kao narikač. Dan i noć mijenja se

misao ljudma; gladuju li, nalik na leš su; siti li su, hoće da budu jednaki bogu svome. Ide li dobro im, govore da će se u nebo peti; jesu li čemerni, govore da će saći u pakao». [Tu je ispao komad ploče; pjesnik opisuje svoju muku, a počinje riječima: »Zao mrtvački duh izašao je iz svoje rupe.«] — »Tamnicom kuća m ipostala. U okove mojega mesa položeni su mi mišići, u moje rođene spone bačene su noge mi.« [Tu je ispao 1 red.] »Bičem me je udarao, pun« [nema 1 ili dvije riječi], »štapom me probi, silna li uboda! Cijeli dan progoni gonitelj mene, usred noći ne da mi ni časa odahnuti.« [Prelazimo preko 4 reda.] »Moje grozničave utvare vračaru ostadoše nejasne, i moje znakove gatalac ostavi tamne. Madijač nije bolest mi dobro obradio, a ni kraja mojemu linjanju gatalac ne kaza. Ne pomaže meni bog moj, ne prihvati me za ruku; ne smilova mi se božica koja, ne stajaše mi o boku. — Otvoren već bijaše kovčeg, već se spremaše sahrana; još prije nego što mrtav bjeh, svršilo se naricanje za mnom. Cijela moja zemlja vikaše: »Ala ti je izmrcvaren!« Kad ču to neprijatelj moj, lice mu zasja... — No ja znam vrijeme za cijelu porodicu moju, kad li će im se u sredini duhova čuvara božanstvo njihovo štovati.« [Ili: »Da znam samo dan, kada će muka mi prestati, kad li ću u sredini duhova čuvara ja kao bog biti poštivan!« Nesigurno je ovdje tekst prevoditi; možda je namjesto utjehe izraz očajanja, na što bi upućivalo produženje. Ali baš posljednji stih: »Kad li ću u sredini...« upućuje na deifikaciju (proglašenje bogom) kralja ili njegove porodice] »Teška je božja ruka, ne mogu je podnijeti«; tu se prekida ploča. No po nekim stihovima, sačuvanima nam u komentaru pjesme, vidimo da se pjesma, kako se počela »Da slavim gospoda mudrosti...«, i svršavala pjevom zahvalnosti za ozdravljenje. Tada se pojavi pomoć, bog Bel od Nippura: »On reče: »Dokle još* on,* koji je toliko oterećen«! A zatim ima još ovih pojedinih stihova: »Griehove moje dade da vjetar odnese; uši moje, koje bjehu zatvrđene kao u gluha, oduze im zujanje, otvori sluh moj; izliječi prsa moja, koja pištahu kao frula. Pruža mi jelo moje,

* Naime patnik pravednik.

donosi mi pilo. Šiju moju, koja je, klecava, duboko dolje pognuta bila, ispravi kao u drvo cedar; stas mi izjednači kao u jedra junaka; otare s mene rđu moju, učini me sjajna kao crveno zlato; tmurno obličje tijela svijetlo mi bude. Kod božanske rijeke, gdje sud se ljudma sudi, istr'o mi se [ropski] žig, uze mi se [ropska] spona; u ralje lavu, što me proždrijet' htješe, Marduk žvale stavi.«

»Knjiga o Hiobu«. Božja volja. Tragičnost. — I nehotice sjeća prekrasni taj babilonski »književni psalam« na »Knjigu o Hiobu« u Bibliji. No dok nam je ova »knjiga« književno sačuvana u konačnoj svojoj redakciji, to se o babilonskoj pjesmi o »Patniku pravedniku« još nije našao potpun tekst, da bi nam konačno jasan bio njezin književni oblik. U »Knjizi o Hiobu« oblik je dramatičan (u dijalog noložima), proveden tako, da se zorno prikaže narodu glavna misao svakoga morala: muke se pobožna i pravedna čovjeka ne daju razjasniti ljudskim pojmovima o pravdi; one se podvrgavaju vječnoj istini, da je volja božja, premda čovječjemu umu nedohitna, vrhovni i jedini zakon svemu. U babilonskoj pak pjesmi (kakvu imamo) to je monolog, dakle jednostavniji književni plod, u kojem se izrazuje ista misao: »Tko bi razumio odluku bogova na nebu; namjeru božju, prepunu tame, tko bi pronikao? Kako bi put božji razumjeli tupoglavi ljudi?« A ipak se u »Knjizi o Hiobu« konačno javlja Božja pravda i sve se Hiobove muke pokazuju samo kao iskušenje za manifestaciju bezuvjetne poslušnosti čovjeka prema Bogu (u originalu piše: Jahve); podjedno je Hiob svojim držanjem učinio Boga pobjednikom u njegovoj, da tako rečemo, okladi ili parnici sa Sotonom (u originalu piše: »otpornikom«). Prema tomu izlazi veličanstvena pojava: držanje čovjeka pravednika u iskušenjima na zemlji opravdava nedohitnu volju božju na nebu. Koliko dakle »Knjiga o Hiobu« gorko izlaže užasnu zagonetku mukâ pravednika, toliko je konačno razjašnjenje u najčistijoj visini etičkoj. Ničega takova nema u onoj babilonskoj pjesmi; istom je kasniji neki veliki religiozni mislilac na visoku stupnju etičkoga shvaćanja stvorio od onoga babilonskoga lirskoga izricanja bolova patnika-kralja universalnu dramatičku pjesan teodiceje o premudrosti božanstva. Samo je konačna nagrada kralja patnika uzvišenija prema Hiobovoj; on će (ako stoji onako u onom nejasnom

sadašnjem babilonskom tekstu) biti i sam bogom (ili »porodica« njegova) ... No i jedno i drugo slaže se s općim astralnim iskustvom: poslije slaženja sunca i drugih božanskih bića u svemirski ocean i podzemni svijet ona uvijek uskrsnu novomu životu, a tako isto i prema iskustvu o životu prirode na zemlji... Kolike li razlike prema onom očajanju napomenutu na str. 310.—312.! — I još nešto: Ima mjestâ u ovoj babilonskoj poeziji, koja jasno odjekuju i u atenskoj tragediji. I sama osnovna misao psalma o patniku pravedniku, da je božja volja tumač nesreći i propasti čovjeka, a ne krivnja njegova, prava je tragika. Ali po čemu je to tako? To nam se razjašnjuje postankom tragedije od obrednih prikazivanja o događajima u astralnoj mitologiji: sunce zalazi (umire) dan na dan bez ikakve svoje krivnje, a tako isto i gine počevši od ljetne suncostaje; mjesec stari i slabi i nestane ga (»proždre ga zmaj«); bog Tammuz, zemaljska vegetacija, suši se i umire. I tako sve redom na zemlji i na nebu. A sve to po »pločama u suđa« (str. 265., 269., 270., 274.). Isto se tako događa i junacima grčke tragedije, tim izbljedjelim licima nekadašnjih bogova.

Himne bogu Tammuzu (Adonisu). — U razvalinama grada Assura nađen je veliki popis sve po jednoga početnoga stiha različitih himna, dakle kao natpisi im. Koliko je nepregledno obilje takovih pjesama bilo u babilonskoj literaturi, vidi se po tom, što se nijedan taki početni stih ne podudara s već nađenim mnoštvom babilonskih himna. Ali jedan odjeljak toga popisa navodi takove početke pjesama, koji nas živo sjećaju stihova »Pjesme nad pjesmama« Biblije. Jamačno su se te himne pjevale kod Nanâ-Tammuzovih* (Adonisovih) svečanosti (str. 327., 328.), pa su erotičnoga tona. Evo tih početnih stihova (misli se na Tammuza): Ala ginem za punanim! — Kada me »gospodar desnice moje« zagrlilo! — On prihvata, ja rastvaram naručje »sinu«; — Kada li, gospodaru, sada ti unutra dođe? — Privijam se na grudi tvoje; — Nočas, »sine«, gladila sam ti lice; — Gledam u pretilost zemlje; — Kada veseo glas donese, ala radosti! — Miomiris cedra tvoja je ljubav, gospodaru! — Ala je gojna, ala sjajna! — On gleda u plemeniti vrt razblude svoje; — Danas je srce moje igra i

* Nanâ ili Nanaja, pridjev božice Ištare (Venere) u gradu Uruku.

pjesma; — Kapija bašte kralj je, koji obara cedar; — Ti, sine, ljubiš grudi naše; — Blago nama! Pojavio si se, mjeseče čeznuća! — Onkraj rijeke grad je vesela igranja; — Likujte! dolazi »sin«; — Ptica su grudi tvoje, svjetlosti moja; med je riječ tvoja! — Likuj, Nano, u..., koje ti ljubiš! — Mlado djevojče donio je, srce joj je pjevanje; — Ala sam vazdan tiha! — Dočeznula sam, Tur-Ture! (Tammuze); — Blještave oči moje pune su sna; — Ljubav tvoja ala je dragocjen kamen, tvoje čeznuće zlato je; — Moja ljubav svjetlost je, koja rasvjetljuje noć; — Noćas mišljah na te.

IV.

Tetragram; krst. — Što je na nebu, ima biti i na zemlji: tako isto i: što se događa na nebu, ima se događati i na zemlji. Oboje je osnovno pravilo svemira — prostorâ i vremenâ. Zato kako su pentagram i heptagram simbol dijeljenja vremena po 5 i 7 planeta na 5 i 7 (str. 289.); tako je i *tetragram*, dijeljenje vremena i prostora na četvero, prema božanskom objavljivanju četiriju planeta: Marduk = Jupiter (istok, jutro, proljeće), Ninib (ili Nergal) = Saturn (jug, podne, ljeto), Nabû = Merkur (zapad, večer, jesen), Nergal (ili: Ninib) = Mart (ponoć, sjever, zima). To odgovara i četirima »svjetskim uglovima«, svjetskim kvadrantima, vjetrovima, pravcima (str. 277.). Prema tomu je i »orijentacija« pojedinih svetišta i motrenja neba (u Islamu: »kibla«, pravac za molitvu). Redovni (normalni) smjer za motrenje neba u Babiloniji je jug (zato je Ninib zamijenio s Nergalom stajalište sjever i jug): iz kosmičkoga (svemirskoga) juga, iz Oceana uzlaze svjetovi u vijecima (eonima) gore, te je Perzijski zaton »donje more« (a Sredozemno ili Crno je »gornje«); iz »donjega mora« za mitičkih je prvih kraljeva (herojâ) dolazio bog Ea (u tom smislu isto što i Mummu) i učio ljude kulturi. No u Nippuru, svetišu staroga boga Anua (Krona), »kibla« je sjever (kasniji Nabatejci i Mandejci mole se k sjeveru), a po nauci grada Babilona, koja je prevladala, kibla je isto k; tako u hebrejskom jeziku riječ »kedem« (»naprijed«) znači naprosto istok. Ovo preuzeše kršćanska crkva i položaj grobova. — Prema tome je za dijeljenje svemira i njegova optoka na četvero mistički (tajnoviti) znak tetragram u obliku krsta. On se u različitim oblicima vidi na

svim područjima staroorijentalne kulture: u najstarijem elamskom i sumerskom pismu, u pismu kretskom i hetitskom; na ornamentici vazâ iz Suse, na pečatu staroga lagaškoga patesija Lugalande, na kosmičkom plaštu jednoga boga iz vremena babilonskoga kralja Nabû-šum-iškuna (762.—747.), visi na grudima prvosvećenika od Memfisa i asirskoga kralja Samsi-Adada V. (824.—811.). Napose je to znak za sunce (a time i za Saturna) na jednoj najstarijoj prikazbi iz Suse, gdje je zmija (Tijamata) otvorila zjalo prema krstu (znaku sunca, Marduka); tako isto na bojadisanoj vazi iz najstarijega vremena Suse, gdje krst stoji u pepeljastoj rasvjeti mjeseca (tamni mjesec = suncu u podzemnom svijetu); na jednom ilovnom pečatu sa Krete vidi se bik s mjesečnim rogovima i sunčanim krstom. Tako je krst znak života. Ali može biti i smrti. Jer, kao što Marduk-Jupiter i Nabû-Merkur za istonočjâ zamjenjuju svoje vladarske tačke, tako čine i Nergal-Saturn i Ninib-Mart: Nergal budé za zimskoga suncostaja Ninibom, a Ninib za ljetnoga suncostaja Nergalom. Kao predstavnik zimske polovine sunčanoga puta, a osobito najniže mu tačke, Nergal je u posebnu još smislu planet sunca, jer je sunce, protivno od mjeseca, predstavnik Donjega Svijeta. To zato, što astralna nauka uzima osnovnim stavom sunca i mjeseca njihov stav za zimskoga suncostaja; tu mjesec kao uštap zauzima najvišu tačku optoka, a sunce stoji tada u opoziciji na tački najnižoj. Prema tomu ima u babilonskoj astralnoj mitologiji mjesec svojstvo gornjega svijeta, a sunce donjega; mjesec znači život, a sunce smrt; mjesec je »plod, koja se sam od sebe rađa i raste«, pa za prvih 14 dana pokazuje, kako od smrti nastaje život, sve dok se opet ne primiče suncu, koje mu donosi smrt (mjesec opada). Tako sunce pokazuje da ima svojstvo Donjega Svijeta ne samo što mu (u Babiloniji i Egiptu i uopće u zemljama sumersko-semitskim) ljetna žega donosi groznice i smrt, nego osobito i tim, što svih zvijezda u njemu (u njegovu sjaju) nestaje. Zato su se poistovetili Šamaš (sunce) i Nergal (Saturn) kao podzemni bogovi. Ali upravo zato ima Egipat kao zapadna zemlja u kolu astralne nauke značaj podzemnoga svijeta. U toj je nauci glavni egipatski bog Sunce (nauka Ona-Heliopola, bog Rê i Amon-Rê) i sunčani kalendar, a Babilonija ima značaj nadzemnoga svijeta s glavnim bogom Mjesecom (Sinom) i s njegovim kalendarom, sve dok nije proljetno sunce (život) s Mardukom pre-

vladalo bar u Babilonu a tek po moći te države i kulture zatim i velikim dijelom Orijenta. Ipak se Mjesec održao u velikoj cijeni ne samo u Uru i Kharranu, nego i u cijeloj Arabiji sve dok nije najposlije, u drugom obliku s Islamom, opet prevladao Orijentom.

Svjetski uglovi. Universalno carstvo. Novi vijekovi. — Prema 4 svjetskim uglovima (pravcima, stranama) astralna je nauka povrstala i bližnje zemlje: Akkad — jug, Elam — istok, Amurru (Sirija) — zapad, Subartu (Asirija i Mesopotamija = sjeverne zemlje) — sjever; tako je bio političko-geografički položaj za kralja Sargona od Akkada (2684.—2629.). To su ona glasovita »četiri dijela svijeta« (»kibrât irbitti«) ili »četiri svjetska kvadranta« (»kibrât arbai«)* kojima se dičio naslov kralja od Babela; na njemu se, s prvine shvaćeno kosmički, u daljem redu osnivao zahtjev universalna carstva. Na historijsko područje prenesena »sve-mirska godina« ili vijek (eon; str. 296.) ima po historičkoj teoriji starih Orijentalaca početak velikim jednim kraljem, osvajačem ljudstva (svijeta). Takim držahu savremenici i potomci — a jamačno je i sam službeno to isticao — prvoga jasno nam poznatoga velikoga kralja Babilonije, Sargona Akkads-koga. Na to se u svečanom svojem natpisu poziva asirski veliki osvajač Sargon II. (722.—705.), veleći o svojim uspjesima da se takvi nijesu dogodili od »dalekih dana jednoga eona (vijeka) Mjesečeva« (od jednoga »adû« Nannarova; Nannar je »gospodar sudbinâ«). A Mjesečev (»Nannarov« = Sinov) vijek su 72 godine, za koje proljetna tačka napreduje u zodijaku za 1 stupanj (str. 295.), pomnožene sa 30 (mjesečev broj) = 2160 godina kao period precesije proljetne tačke sunčane. To bi padalo, postavljajući godinu 2685. kao početak vlade Sargona Akkads-koga, istom oko godinâ vladanja perzijskoga osvajača kralja Kira, a za asirskoga Sargona II. vrijedilo bi samo onda, ako bi se vladanje Sargona Akkads-koga uzelo oko god. 2850. No da je oko polovine 8. stoljeća pr. Is. išlo po Orijentu neko očekivanje nova vijeka, pokazuje to, da i »babilonska hronika« i kanon aleksandrinskoga geografa Ptolemeja počinje novo brojenje godina od godine

* Str. 277. — Prema tomu se govori i o »četiri jezika na zemlji«.

747., s nastupom inače neznatna babilonskoga kralja Nabonasara (747.—734.): »era Nabonasarova«.

Takovo nastupanje nova vijeka uzimali su i Egipćani, Iranci (Persi), Indi, Etrusci i Grci. U *Egiptu* se nekako počevši od 18. dinastije (str. 54. i 219.) pojavljuju tekstovi, u kojima mudraci davne prošlosti proriču, da će doći veliki kralj i nanovo urediti ljudske stvari. U *Iranu* je poslije »bezgraničnoga vremena« nastupilo »sadašnje vrijeme dugih perioda«, 4 po 3000 godina, za kojih je bog svjetlosti, Ahuramazda, odredio da vlada neprijateljska sila (Angro-Manyusova). U *Indiji* po epopeji Mahâbhârati i po zakoniku, objavljenju od pra-čovjeka Manua, jesu 4 vijeka, sa 4800, 3600, 2400 i 1200 godina. *Etrusci* vjerovali su, »da je svijetu određeno 12.000 godina života, svakih 1000 pod vlašću jednoga zodijačkoga znaka; 6 tisućljeća već svijet postoji, još će postojati 6 tisućljeća«. Grčku eonsku nauku daje *Hesiod* u 7. stoljeću: Kronov (Saturnov) zlatni vijek; za njim je nastupio srebrni; onda mjedeni, a sada je gvozdeni. Iz istoga izvora, iz kojega Hesiod, crpli su takovu nauku i *rimski* pjesnici Augustova doba. Osobito je rado gajila kasnija judijska književnost tu nauku o svjetskim vjekovima. Tako »*Knjiga jubileja*«, koja je nastala u makabejsko doba (od 164. godine dalje), broji po »tjednima godinâ« i »svjetskim godinama«; na jednom mjestu govori i o »pločama«, na kojima su upisane »svjetske godine« sve do »obnove svijeta«.

Indijska i persijska nauka o svijetu i vjekovima. — Po *indijskoj nauci* nastaju vremena sve gora. U prvom, zlatnom vijeku vladala je *Veda* (božanska pra-mudrost), no u svakom kasnijem vijeku izgubi se po jedna četvrtina Vede. Sada traje vijek borbe i svršit će se vremenom prokletstva. »*Purana*« (»Stare pripovijesti«) hoće u svojem 2. dijelu da govore o razorenju i obnovi svijeta, u 4. će dijelu nastupiti vijek *Manuov*. Svaki odjeljak toga vijeka stoji pod jednom Manuovom pojavom; oko njega je 7 mudraca i on obrazuje svijet. — *Persijska nauka* kazuje ovo: *a*) U prva tri tisućljeća (»hazâra«; svakoj »hazâri« na čelu je jedan zodijački znak) stvoreni su čisti dusi (ili »nebeski pra-likovi«); protivnik *Ahriman* pojavi se za neko vrijeme, ali ga sveta riječ *Ahuramazda* otjera. *b*) u druga 3 tisućljeća stvara Ahuramazda šest *Amšaspanda*, sve po tri o desnu i o lijevu; njega i Am-

šaspande prati trojstvo: Sunce, Mjesec i T i š t r y a. Sjedi tih sedam na zlatnim prijestolima; u kalendaru je svakomu posvećen po 1 (dvojni?) mjesec i po jedan dan u mjesecu (ispor. str. 288. i 289.); po grčkom historiku P l u t a r h u osim 6 ima još i 24 »drugih«, dakle 30; to bi onda bili duhovi mjeseca. Padnu li imena mjeseci i dana u jedno, onda je blagdan. Dalje stvara Ahuramazda redom: nebo, vodu, zemlju, biline, životinje, čovjeka; u tome ga pomažu »f r a v a š i«, čisti dusi stvoreni za prvih 3000 godina, i sudjeluju u vladi svijetom. Ahriman stvara protiv Amšaspanda svojih 6 »daeva«. c) U početku trećih 3000 godina nastupi protivnik, A h r i m a n. On uništi pra-bika i pra-čovjeka (pra-bik bijaše na zemlji sâm prije stvorenja čovjeka). No njihovo sjeme očisti titranje sunčane svjetlosti, pa sada nastanu na zemlji životinje i ljudi, a paklensku rulju, koja prati Ahrimana, pobijede nebeski dusi. To je z l a t n o d o b a. Sada Ahuramazda zapovjedi J i m i, neka svetu nauku čuva i objavljuje, no Jima to ne će, jer da tome nije dorastao; tada mu Ahuramazda odredi, da stvorove čuva. Kad se svršilo 7. tisućljeće, bude Jima, k r a l j r a j a, prepiljen (pila je simbol Sunca kao i krst). U 8. tisućljeću vlada zmaj A ž i - D a h â k a, no na kraju tisućljeća prikuje ga verigama kralj F r e t u n, opći kralj na zemlji (s v j e t s k o c a r s t v o); on je drugi Jima. Početkom 9. tisućljeća Fretun dijeli svijet među svoje s i n ō v e; ali dvojica ih ubiju trećega, I r a j a, najmlađega, i istrijebe mu sav porod; to učiniše od zavisti, jer najmlađi je brat vladao Iranom, a starija mu braća barbarskim Turanom i Zapadom. No Iraj se rodi posmrče, i ono osveti oca. U osvetnim borbama opusti zemlja, nastupi doba prokletstva, koje traje do 30. godine vlade V i š t a s p i n e. U ovaj 3. period umetnuto je i izvješće o o p ć e m p o t o p u; Jima dobije zapovjed, da spasava sve, što može; on ih ne skloni u lađu, nego na mjesto određeno bedemom. d) Početkom opet 3000 godina evo Z a r a t h u s t r e i nosi božansku nauku (on odgovara pra-čovjeku, dakle je »novi Adam«). U 11. i 12. tisućljeću vladaju dva posmrtna Zarathustrina sina. A kad se svrši 12. tisućljeće, onda nastupi Š o š j a n t, spasitelj. Za njega će svi mrtvi uskrsnuti. Ahuramazda će pobijediti Ahrimana. Bit će požar svijeta, ali će iz njega izaći nov čist svijet. Kovine će se u zemlji staliti, pakao će oganj saž-

gati, a od Ahrimana ne će ostati ništa, pa ni grijeih, komu je on začetnik... Borba je zamišljena astralno, uz Ahrimana se bori 7 zlih planeta; no na posljétku se one zajedno s mnogo demona sruše u nebesku kružnicu. Ahuramazda stavi ih pod svoju vlast i dade im nova imena, pa i svoje; na uzdi ih drže dobre zvijezde, čuvarice neba, među njima i Tištrya, i sve one pomažu čuvati kapije Donjega Svijeta... Tako se kazuje u »Bundehešu« (»Pra-stvaranje«), knjizi doduše kasnoj, ali u njoj je sačuvan sadržaj starih izgubljenih predanja iz svete iranske knjige Aveste. No uz ovaku čisto astralnu nauku sama se borba često prikazuje kao borba sa zmajem; vidimo je na skulpturama iz vremena persijskih kraljeva Ahemenovića. U žrtvenim pjesmama »Jašt« bori se »âtar« (vatra) sa zmajem Aži-Dahakom, komu iz pleća izrašćuju dvije zmije; inače tu borbu vodi junak Tištrya: sad kao lijep mladić, sad kao bio vol sa zlatnim rogovima, sad kao bio konj boreći se s crnim konjem (demonom).

Ta persijska nauka spojila je dakle dvoje: postajanje svijeta — svemirske periode (str. 289. i 290.) — i vjekove stvorenoga svijeta, koji teku redom između jednoga i drugoga općega požara (str. 296. i 297.), a sve je preudesila prema svojem osnovnom načelu o dualizmu dobra i zla boga. Da građa inače nije izvorna, nego je preuzeta od eufratske nauke, jasno je. Samo se kod svih tih nauka o svjetskim vjekovima opaža opreka prema osnovnomu načelu samoga postajanja svemira, da naime za prvim periodom poslije babilonskoga Apsûa, Tijamate i Mummua nastaju sve savršeniji i savršeniji; obrnuto je to kod shvaćanja vjekova: za zlatnim vijekom dolazi sve gori i gori, a najposlije će doći vrijeme prokletstva. Ali će se ovo pretvoriti u vjek blagoslova. To se očekivanje prokletstva i blagoslova na babilonskom i egipatskom području izrazuje u obliku pisane historije, koji tu pretvorbu veže za neke određene historičke pojave. Tako i rimski lirici (Tibul, Horacije, Vergilije, Ovidije) prikazuju dolazak velikoga blagoslovenoga budućega kralja kao povratak prvoga zlatnoga vijeka i nosioca nova. Ali te misli nijesu istom nikle u njihovim glavama, nego ih je već dugo dovijavala topla struja Orijenta. Vidjesmo: u persijskoj

nauci očekivanje zlatnoga vijeka logički je vezano već s naukom svemirskih perioda.

Zašto je dakle o b r n u t red između nauke o razvojnem napretku nastajanja sadašnjega svemira (svemirskih perioda), koji bi prema tomu bio najbolji, i između nauke o vijecima na svijetu (zapravo: na zemlji), koji su bivali sve lošiji? Prošasta su vremena u očima čovjeka uvijek bolja i ljepša od sadašnjosti, to je psihologički prirodno. A prirodna je i nada boljemu. No i život vegetacije uči isto. Isto uči i motrenje neba: poslije vrška idu zvijezde k zapadu, da utonu u donji svijet; ali tako isto sutra ili do godine izlaze odanle opet u gornji, u sili i slavi svojoj. Sadašnjost je uvijek teška; teret je njezin tu. Čeka se olakšica; tu može donijeti samo budućnost. A to kažu i »nebesa, knjige od vijekâ«.

Tako se nauka o borbi i pobjedi u kružnom optoku spaja s pomišlju, da će doći s p a s i t e l j, koji će pobijediti sile zatora i zavladati »novim svijetom«, novim vijekom. Taj se spasitelj pojavljuje ili kao n e g d a š n j i b o g (prije stvorenja čovjeka) ili kao o b o g o v l j e n č o v j e k, koji će boj do kraja biti pa će kao nagradu dobiti određivanje sudbine i gospodstvo svijetom. No u oba slučaja taj lik dobiva mitologijske motive, koji potječu iz astralno-kalendarskih pojava i iz života prirode na zemlji.

Spasitelj bog. — *a)* Spasitelj, n e g d a š n j i b o g kao dobitnik nad tamnim silama. Javlja se u božanskoj manifestaciji kružnoga optoka, koja odgovara početku nova vremena. Po nauci grada Babela novo vrijeme nosi bog Marduk; no ovaj je u Babelu historički samo naslijedio svoga prethodnika Nabûa (Merkura), koji je prije bio zvijezda istoka i kao takva ono, što mu ime kaže, naime »vjesnik«, vjesnik (nova) sunca i dana. Marduk je po babilonskoj nauci (str. 268.) pobijedio za uređenje svijeta zmiju (Tijamatu), saznao svijet i stvorio čovjeka. Ali ono oslobađanje svijeta od zmaja iskonskoga mišljeno je da t r a j e n e p r e k i d n o; u 7. ploči Enuma-eliš-epopeje veli se: »da ih iskupi (spase), stvorio je ljude«. — *b)* Javlja se u p r a - č o v j e k u, koji nastupa kao »zêr ameluti« (»mladica« ili »sjeme ljudskoga roda«) i kao heros pra-vremena s imenom Adape; poistovetuju ga s Einim sinom Mardukom i naposljetku i sa samim Eom, bogom mudrosti, koji se objav-

lije u oceanu iz kojega su potekli svjetovi; na isti način prikazuju i Adapu: i Adapa je kao i bog Ea »atrakhâsis« = »pramudri«. Zato pisac i slavi kao »Adapu apkallua« (spasitelja) Sankheriba, onoga asirskoga kralja, koji je nastupao kao gospodar svijeta i nosilac nova vijeka. — c) Javlja se kao bog T a m m u z (sumerski: Dumûzi), obično uz božicu Ištaru, kraljicu: bilo kao njezino dijete, bilo kao ljubavnik njen, bilo kao brat ili muž — već prema tome, je li ona mati bogova (u Maloj Aziji) i što drugo. Tamuz predstavlja pojave umiranja i vraćanja k životu u kružnom optoku, bilo to u nebeskim događanjima, bilo u zemaljskoj prirodi. Umiranje i uskrnuće Tammuz predmetom je misterija; uzet je ovaj od toka mjeseca ili sunca, od međusobnih pojava jednoga i drugoga, od cvata i vehnuća prirode ili od umiranja i oživljenja usjevnoga zrna. Simbolizacija astralna utvrđena je iz sumerskoga vremena, a simbolizacija bilja čini se da je babilonsko-semitska. Ovo drugo svagdje ističu zapadni Semiti (Sirci, Kanaanejci i t. d.), naime ulazjenje u Donji Svijet i vraćanje odanle, ali kad se pobliže pogleda, svagdje ipak probijaju i tu astralni motivi; to se vidi i po vremenu, kad su Tamuzovi blagdani. U najpoznatijim babilonskim mitima Tammuz tone u podzemni svijet, a Ištara ga izvodi iz njega. S Tamuzom su bitno isti egipatski Osiris, maloazijski (i hetitski) Atis (Ataš), nabatejski (sjeverozapadno-arapski) Dusares, kanaanejski Adoni.

Spasitelj bog ili čovjek. — Spasitelj, o bogovljeni čovjek. Tu se motivi iz svemira i kružnoga njegova optoka prenose na historijska lica, koja se — pravo ili krivo — predstavljaju da donose novo doba. Prema tome se osnivači dinastijâ i spasiteljski kraljevi prikazuju: a) kao utvarenja božanstva, ili b) kao pobjednici tamnih sila, ili c) kao upravljači sudbine i nosioci svjetskoga carstva. Za to dugo svjedoči psalam o »Patniku pravedniku« (str. 333.—336.), zapravo o kralju drevnih vremena, koji, budući »sluga« i »dijete svoga boga«, u duši osjeća muke svoga naroda i nosi ih, ali napokon prelazi u bogove.

Šest stadija u spasiteljevu životu. — Za treći slučaj (c) pridaju pismene vijesti takvim ljudima i s njima vezanim historičkim događajima ove motive: njihovo nastupanje znači »izvršenje (ispunjenje) vremenâ«; kraljevo rođenje oba-

vito je božanskom tajnom; u pripovijedanju o njihovu djetinstvu odrazuje se čin spasavanja; kad junak odraste, polazi u borbu i pobijedi tamne sile, ili: junak je patnik; na kraju vijeka nastalo je vrijeme prokletstva, a pri tom onaj vjesnik novoga doba ili sam junak (bog godine) sam umre, tone u podzemni svijet pa ga oplakuju; no dolazi doba blagoslova, spasitelj prima vladu, nagradu svoje pobjede; tada se zapjeva pjesma pohvale, daju se spasitelju počasna imena, slavi se sveti pir.

Za tih šest stadija u razvitku ideje takva spasitelja i cara svijeta ima mnogo potvrda. Na pr.: Kad je asirski Asurbanipal vratio i z osvojene Suse lik uručke božice-matere Nane (Ištare) u Uruk (str. 253.), veli se: sada se »vrijeme izvršilo« (ispunilo); sada je došao rok, koji su bogovi odredili. Sličnih se izjava nalazi i u Bibliji. Sargon II. od Asirije tvrdi, da je prije njega vladalo 350 kraljeva; to znači: izvršio se kružni optok (mjesetni vijek od 350); sa Sargonom se počinje novo doba. - Novorođeni kralj nema ni oca ni matere, ili su roditelji božanske prirode, ili mati »božja nevjesta« (str. 318. u bilješci), ili se mati bogova u teškom času zauzme za nj: tako se u legendi o Etani (str. 307.) rađa s pomoću magijskoga bilja budući kralj, koga traži božica Ištara. U legendi o rođenju i spasu Sargona od Akkada veli se: »Moja mati bijaše božja nevjesta, otac mi bijaše nepoznat«. Patesi Gudêa moli božicu-mater: »Ti si kraljica, mati, koja je Lagaš osnovala. Ja nemam matere, ti si mi mati; ja nemam oca, ti si mi otac... u svetištu (ili u skrovištu) ti si me rodila«. Sveto mlijeko božice hranilo je glasovite kraljeve davnih vremena; tako Eannatuma i Entemenu od Lagaša i Lugal-zaggisija od Uruka. U uvodu Hammurabijeva zakonika čitamo o kralju: »Gospodara, komu pripada žezlo i kruna, stvorila je mudra Mama« (božica). Slično kao o Sargonu od Agade piše se i o asirskom Asarhaddonu i Assurbanipalu (str. 333.: »Malen si bio, Assurbanipale...«). I posebna konstelacija zvijezda, konjunkcija, označuje nov svijet (i dolazak kralja spasitelja). Takvu je konjunkciju Saturna, Jupitera i Marta predskazao i doživio astronom Kepler (1571.—1630. po ls.) na jednom uglu (»ognjenoga«) trokuta zvijezda Ovna, Lava i Strijelca, koja se događa svakih 800 godina; proračunao je i to, da se ista konjunkcija dogodila 2×800 godina prije u Ovnu, dakle tada u znaku pro-

ljetne tačke; to da je ona pojava na nebu, koja je »mage s istoka« dovela u Jerusalem prema Matejevu evanđelju. — Takovo dijete progoni neprijatelj, predstavnik predašnjega vijeka (zmaja;) progonjeno dijete raskomadaju ili se on u svetom kovčegu spase. Po legendi iz teksta piramide egipatskoga kralja 6. dinastije Pepija II. (str. 181.) ubije boga spasitelja Osirisa brat mu Seth. Sargona od Akkada zaklonila je mati u ormar od trske, zatvorila smolom vrata i postavila u rijeku, i rijeka ga odnese. Slična legenda o Kiru, o Romulu i Remu, od Osirisu-Adonisu, o Dionisu, o Perseju, o Kipselu. Zeusa je mati Rea rodila u pećini kretske gore Dikte (str. 118.), od straha pred starim bogom Kronom. Ili: prva tri kralja 5. egipatske dinastije (str. 174.). I Gilgameša je rodila mati potajno; izbačena s visoka grada ponio ga je orao i mirno položio u baštu. Semiramidu je, izloženu u pustoj gori, spasla golubica; čak i kraljici Stratonici, kćeri Demetrija Poliorketa i ženi Antioha I. (281.—261.), pridali su svećenici hrama sirskoga Hijerapola (Bambyke, Mombyxa) legendu o Semiramidinu spasu, a još i kralja Ptolémeja I., izložena kao dijete, orao je čuvao od sunca, kiše i grabežljivih ptica! ... A sve te legende hoće da pokažu, da se rodio obnovitelj vijeka.

Ali spasitelja čekaju teški dani borbe u životu. Njegovu dobitničku b o r b u s tamnom silom (oličenom u zmaju) prikazuju već skulpture (relijevi) kralja Anubâninija od Lulu-zemlje (mnogo prije babilonskoga Hammurabija) u visokom Zagros-gorju blizu ceste iz Bagdada u Hamadanu; junak je stao nogom na pobijedenoga zmaja. Istu kretnju spominje i pisar lagaškoga patesija Entemene (mnogo prije Gudêe), a tako je i kralj Darije I. (520.—485.), u relijevu velikoga svoga behistanskoga natpisa, stao nogom na leđa pobijedenoga usurpatora. I pobjedničke borbe biblijskih junaka nose takih motiva. A uručki Gilgameš nije samo borac, nego i patnik, koji traži život. Asurbanipal, koji sebe daje opisivati za donosioca nova proljeća, kaže o sebi božici Ninlil-Ištari: »Da mi života daš, želim od tebe; zato jurim kroz pustopoljinu, zato sam prešao preko rijekâ i morâ. grizle su me muke, bolovi, oboriše na tle lijepo moje obličje: bijedan, dok evo tebi govorim, lik je moj.« A to vapije Asurbanipal, komu je Ninlila kao stvoru ruka svojih slala odluke i hranu života; ona dakle sada njemu na njegovu molitvu poručuje: »Na riječi svih bogova objavljujem tvoj život« (vječni).

Prema tome bi Asurbanipal imao vrijediti kao da je Gilgameš, koji je, boreći se i trpeći, »život tražio« i našao. Ista je u tome misao u slavljenju starih sumerskih kraljeva kao objave boga Tammuza (u Egiptu: Osirisa), koji u Donji Svijet slazi i opet se odanle vraća životu. A sada nam se s o v o g a vidika onaj psalam

kralj, koji trpi i naposljetku bude bogom, prikazuje prvo-bitno nosiocem mukâ i grijehova svoga naroda i vjeka svoga, jer on time sprema nov vijek. Možda se u onom babilonskom psalmu pisalo i to, da je kralj već i umro (»još prije nego što mrtav bjehe, svršilo se naricanje za mnom...« i ono: »kad li ću u sredini duhova čuvara ja kao bog biti poštivan«; str. 335.), a tek onda da je, povraćen životu, ozdravio. — Za misao o nastajanju d o b a prokletstva najstariji je dosad pomen u onom opisivanju muka prije općega potopa u legendi o Atrakhâsisu (Utnapištimu): Od godine na godinu sve je gore. Šest godina vlada glad, a naskoro bukne glad nanovo. Mati zabavljuje kapiju ispred kćeri, jedan dom proždire drugi (slično opisuje i rimski Ovidije). Nema ni kiše ni natopa rijekâ, pa njiva više ne rodi; ni djeca se ne rađaju. Zaludu se Atrakhâsis zauzima kod bogova. Još bude i gore: najuri suhi vruć vjetar, i opet navali glad. Naročito se ističe, da sve veće mnoštvo grijehova izaziva opći potop (samo tim se u Bibliji u oba slučaja opravdava opći potop i požar Sodoma i Gomore). U vezi s tom bijedom prije općega potopa lako da su i muke jednoga »Labartu« - teksta (str. 314., 319.), koji se počinje ovako: »Uzdišu gradovi, jadikuju ljudi«. Tako isto i muke, što ih donosi pakleni bog Ira (u *Ira-mitosu*): bog Ira sa svojih 7 pratilaca, koje mu je pridružio vrhovni bog neba Anu, čini da narodi jedan protiv drugoga bjesne: »Da ne štede jedno drugoga i neka se među sobom pokolju Morska Zemlja Morsku Zemlju* Mesopotamija Mesopotamiju, Asirija Asiriju, Elamac Elamca, Kosejac Kosejca,** Sutejac Sutejca**, Lulujac Lulujca**, jedna zemlja drugu zemlju, jedan dan drugi dan, jedan čovjek drugoga čovjeka, brat brata! Ali onda da ustane Akkađanin***

* Krajevi na ušću Eufрата i Tigra i bližnjega dijela Persijskoga zaljeva. — ** Narodi u zapadnim gorama Irana, susjedni Babiloniji. —

*** Babilonac.

i sveukupno da obori, tako da svi dolje panu!« Isto je tako motiv mitosa prirode — prestajanje vegetacije i rađanja —, izražen u Ištarinu putu u Donji Svijet (str. 307.—309.), prenosi na izmišljenu povijest prvih vremena, koja se svršava općim potopom. Ali se, obrnuto, mitski sadržaji prvih vremena, po kojima novi vijek izlazi iz haosa prvoga svemira ili općega potopa, upotrebljuje na savremene historičke događaje. To se vidi u kasno-babilonskom tumaču Enuma-eliš-epopeje, u kojem na pr. ima ovo mjesto: »Gradski bogovi od Akkada ukloniše svoje ljude... ovi pomisliše na pobunu: tada se razjedi gospod, razori im hramove. Elamacu zapovjedi, da im zemlju obori, mjesto da bi učinio opći potop; uredi za spas okajničku slavu, mjeseca Tammuza, kadano ih je neprijatelj oborio, uredi je u Babilonu.« Ili (u t. zv. »Kedor-Laomer«-tekstovima): »Ako kralj ne izriče pravdu, ako naginje k zlu..., to će Elamac uzeti njegovo imanje«. Ili, kad su sjeverne i iranske zemlje zaprijetile Asiriji za kralja Asarhaddona, onda se u tekstu »Kobi« (»Omina«) s oznakom ovakoga historičkoga događanja spaja opisivanje pojava vremenâ prokletstva: »Umma-n-Manda* će pridolaziti i k zemlji jahati, zemlju će opljačkati, bijeda će vladati, ljudi će djecu svoju za novac prodavati, jedan će kralj drugomu slati neprijateljske vijesti«. Tako se osobito u »Kobima« opisuju upravo posebnim stilom vremena prokletstva, ali zato i blagoslova.

Spasitelj je evo došao; nastalo je blagosloveno doba. Prvi je bog Marduk, mučnom borbom svladavši Tijamatu, stekao svemirsko gospodstvo i 50 počasnih imena; poslije je bog Ninib (kao pojava sunca) oborio neman zmijskoga lava Labua (noćnu maglu, sliku i priliku nebeskoga »Mjesečnoga puta«) na zapovjed oca bogova Sina (Mjeseca) i stekao kraljevsku vlast nad zemljom. I onaj kralj »patnik pravednik« (str. 333.—336.) steče nagradu za pretrpljene muke svoje. Tako je stara orijentalna nauka razvila posebne određene motive, koji označuju spasitelja; ovamo pripada »spasavanje slabih i bijednih« i »okupljanje raspršenih«. Tim načinom govori i

* Plemena i ordije sjevernih zemalja; u ono vrijeme: Kimmeri i srodnici njihovi.

Hammurabi u uvodu svoga zakonika. Ili ovo: Svećenik stoji pred božicom Belitom (Sarpanitom) i veli: »...oglasuj spas sluzi... kralju, koji se tebe boji, odredi sudbinu mu; tvojim štitenicima, djeci Babilona, života daruj; pred bogova bogom, pred Mardukom, stupi za njih ti! Pred slugom, koji javlja spas od tebe, smilovanja imaj! U strahu i bijedi za ruku ga uzmi ti, u bolesti i jecanju podaruj ti mu život! da pođe k rijeci on u radosti, veselju; da silu tvoju slavi pred ljudma svijeta cijelog!« A »okupljanjem raspršenih« diče se i kraljevi Marduk-apal-iddin III. (722.—710.) i Šamaš-šum-ukin (brat Asurbanipalov; 668.—648.).

Slično u Egiptu i Indiji. — Iz *Egipata* ima tekstova pro-ricanja, koji najavljuju dolazak jednoga spasitelja poslije doba prokletstva, u duhu nauke i simboličkoga prikazivanja cijeloga Staroga Orijenta. Tako se nekako u vrijeme Hiksâ (str. 52., 215.—220.) pripovijedalo, da je glasoviti mudrac kraljević *Hor dudu f* (Hardedef; str. 311.) pred kralja Kheopa (Khefua), graditelja najveće piramide, pozvao čarobnjaka Dedu, starca od 110 godina; čarobnjak nato predskaže rođenje trojice braće, prvih triju kraljeva 5. dinastije (str. 174.); bit će oni djeca boga Rêa i zemaljske žene. Djeca pošto se uz pomoć božice Iside rodiše, božjom se zaštitom sačuvaše od progona Kheopovih; tako se izvrši riječ božice Mesekhente nad kolijevkom: »To je kralj, koji će u cijeloj ovoj zemlji vladati«. — Ili ovo po »Leydenskom papirusu«: Stari mudrac Ipuver propovijeda tužeći se na zlo, koje Egipat snalazi od slaboće stara kralja: »... Nil naplavljuje, ali nitko ne ore. Ljudi govore: 'ne znamo, što se događa u zemlji; žene ne rađaju...; koji sebi ni papuča nijesu mogli nabaviti, obogatjeli su...'« Svuda sama nesreća, svagdje teče krv; rijeka je puna lešova. »Bogati tuže, siromasi likuju, svaki grad govori: 'daj da tlačimo mogućnike!' Gornji je Egipat postao pustinjom... »Tuđ narod došao je u Egipat, Egipta više nema«. Sav društveni život prevraćen je... Graditelji piramida postashe poljski radnici. Više se ne ploi u Gebal, da se doveze cedrovine i ulja za balsamovanje. »Sve veselje na kraju je, zemlja je puna i prepuna uzdisanja, mrtvaci su slični živima«. I tako još mnogo toga. Zatim opominje kralja, i misleći na rajskoga kralja veli: »On donosi hlada na goruće. Kaže se: on je pastir čovječanstva. Nema

zla u njegovu srcu. Kad mu je stado rasuto, cijeli ga dan kupi...» A s pogledom u zlatnu budućnost crta ovako: »Dobro je, kad lađe plove, a da im razbojnici ne prijete; kada ljudi piramide grade, kad nasade stvaraju, kad narod može piti i srca im budu vesela, kad se odličnici u svojim kućama mogu veseliti, odjeveni i umiveni lijepo; kad su pokojničke kosti u sigurnim grobovima i kad ima vrata da se zatvaraju onima, koji u grmu spavahu; kad se o novoj godini tanka platna rasprostiru.« — Ili u proricanju svećenika za kralja Snofrua (str. 168., 189.), spisu iz Srednjega Carstva (str. 192.—212.); opet u obliku čitanja: Opisuje se glad i provala Azijana: u zemlji su **tudinci**, cijela je zemlja u prevratu, svega je dobra nestalo, **svagdje** razbojnici; polja neplodna; sunce sja samo po jedan sat na dan; siromasi će pribirati blago, velmože će pasti na ništa. Ali tada će doći kralj neki, **A meni** (Ameninhet), rođen od Nubijke. Nosit će obje krune, Gornjega i Donjega Egipta, i tako u ljubavi zadovoljiti Setha i Hora... Neprijatelji i buntovnici padaju pred njegovim plamenom i pred mačem i pred kraljevskom uraeus-zmijom na čelu njegovu. Nanovo će se graditi »Vladarski zid« (str. 167., 204.) protiv Azijana. Istina će opet imati sjedište svoje, laž će biti izbačena; bijednici će ozdravljati; bit će smijeha s onima, koji se smiju... — Sličnih stvari donose **Demotski spis**, gdje »jagnje« (ovan) proriče 6. godine kralja Bokchorisa (oko 722.—729.); **Proricanje lončara** za kralja Amenofisa; **Proricanje mudraca Amenofisa**, sina Paapova, za kralja Amenofisa; »**Demotska hronika**« (politički spis s političkim proročanstvima, uvijek po istom kalupu): mudrac proriče, sruši se mrtav, bude sahranjen, proročanstva mu se zapišu ili spremu. — Događaji teku uvijek **jednako**: bijeda vlada, sve je prevrnuo, sluge budu gospodom, **hramovi** opljačkani, misterije otkrivene, kralj zarobljen ili **pobjegao**. Tada dođe **pravedan kralj**, protjera neprijatelje, **ustpostavi službe bogova** i dugo sretno vlada.

I u **Indiji** veže se nauka o svjetskim vjekovima s nekim ljudma ili **personifikacijama**, koje se pojavljuju na koncu vjekova. To je **Manu**, kralj pra-vremenâ (u knjigama »**Vedâ**« zamjenjuje se **Jamom** ili **Jimom**, gospodarom raja; str. 341. i 342.); on se pojavljuje kao čovjek, spasen iz općega potopa, a

na koncu opet će doći kao spasitelj i nosilac obnove svijeta. Tako isto je to **Višnu**: Po knjizi »Višnu - Purana«, koja u obliku proročanstava hoće da počevši od pra-vremenâ ispri-povjedi zemaljsku povijest, pojavljuje se Višnu na zemlji u 10 »avatarâ« (»slazeće božanstvo«): »svaki put, kada pravda oslabi a nepravda ojača, ja sebe stvaram«. U 1. svjetskom vijeku pojavljuje se u 4 pojave, a dalje u 3 pojave (5.—7.) po-javljuje se u 2. svjetskom vijeku; u posljednje 3 pojave javlja se u 3. svjetskom vijeku. Prva mu je pojava riba; tako spasava Manuovu lađu iz općega potopa, a po jednoj inačici (versiji) vraća svetu knjigu Vedu, odvedenu na dno morsko; njom »će tješiti svijet, što ga tlače neprijatelji boga Indre«. Kao Manuov lav (4. pojava) ubija kralja demonâ, koji je bio obladao trima svjetovima; kao patuljak-braman (svećenik) oslobađa Indru od tjeskobe (5. pojava); kao Rama (6. pojava) osniva bramanstvo; kao junak epopeje »Ramajane« pobjeđuje divskoga kralja sa 10 glava (7. pojava). Kao **Krišna** (8. pojava), još djetetom, zgnječi glavu zmije; ovo je po inačici epopeje »Mahâbhârati«. No po filozofijskoj pjesmi Mahâbhâratinoj on je **spasitelj**, koji knezovima pandujskima prikazuje filozofijske **sustave**, pa napokon reče: »Posveti meni srce! Obožavaj me! Žrtvuj se meni! Prikloni svoju volju preda mnom! Tako ćeš k meni doći. Dođi k meni kao k jedinome utočištu! Ja ću te osloboditi od zla svega!« Deveta mu je pojava **Buddha**. **Deseta** se pojava još očekuje. Višna će se na kraju vijeka pojaviti kao **spasitelj**, branit će dobro, pobijedit će zlo, nov će svijet sagraditi od ruševina staroga, uspostaviti će novo **ljudstvo i nov vijek**.

*

»Božji govornici« kao preteče spasitelju. — Prema nauci, da će doći spasitelj, stoji i misao, da će se kao njegov preteča pojaviti i »govornik božji« (»nabi«), koji će novi vijek **predskazivati**. Tako smo netom vidjeli da je bilo u Egiptu, gdje su »mudraci« s proročkim vidom narodu predskazivali prevrat svega i dolazak spasa, ili su na način vremena prokletstva i blagoslova opisivali zbiljske nevolje. Tako je isto i u eufratskom području **Atarkhasis** objavljivao one muke, koje se pojaviše prije općega potopa; i »mudraci prije potopa« opominju i proriču. U bogovskoj mitologiji naviješta

ново vrijeme (»blaga vijest«) bog Merkur; zato se i zove »Nabû« (= »nabî«), već kao što i njegova zvijezda u zoru najviše svanuće sunca. Zato je Hermes (Merkur) u Grka postao vjesnik bogova uopće; a pošto se njegova zvijezda zna vidjeti i na zapadnom nebu, kasnije postade Hermes vodič duša u podzemni svijet, najavljući mu ih.

D.

Takvim dakle zamislama o svemiru, a i o njegovu nastajanju i trajanju; o uređenju njegovu i življenju; o silama, iz kojih nastaje i koje ga pokrenuše; o živim vječnim božanskim bićima koji se iz njega rodiše, njime vladaju i upravljaju, zanosila se duša Orientalca pred nekoliko tisuća godina na prostoru od Sahare do Ganga, od Indijskoga oceana daleko preko eufratskih nizina i dalje preko gorâ u nepoznate sjeverne krajeve. Ne bijaše to plod samo ljudstva »na vodama babilonskijem«, koje nam te zamisli, sačuvane za nas u grobovima-gradovima njegovu nekadašnjega zemaljskoga života, evo na taj način predade; to su zamisli čovječanstva cijeloga, kako se stekoše onamo kao sunčane zrake u svoje žarište. Ali ih je zato baš ono ljudstvo na Eufratu najbolje znalo razumjeti, pročistiti i uzvisiti.

Ipak nam te zamisli, ovako u visine uznijete, ne govore istom sada, kad im pismene tragove ispod zasutih domova, palača, hramova i gradova na svjetlost modernoga našega sunca iskopasmo. One su same neprekinutim životom i dalje trajale u naraštajima, narodima i kulturama, koje se rodiše poslije kulture Staroga Orijenta, rodiše se i na njim se uzgajale. Išle su od usta do usta, od knjige do knjige, od jednoga višega zamaha ljudskih pokreta do drugoga. Samo im mi dosada slabo i znasmo veliku rijeku istočnicu njihovu. Onu rijeku, koja se u mnogo traka razlije kroz zemlje novih naroda, a u sve dalja i dalja prostranstva zemalja i vremenâ.

Iza njih se krije dubok smisao, vrlo dubok, do dna svemira gore i dolje, do u dno uznemirene ljudske duše, koja plaho zagleda u stotine tajni svijeta i života. Do nedavna i ne slutismo, da je u tolikoj davnini bilo tako usrdnih ljudskih pogleda u te čudne tajne. I ma da je bijedan čovjek u jezi srca svoga znao zahvatati i u dno ono, gdje se kriju »guje i jakrepi«, i ma

da u životu Staroga Orijenta bijaše i mnogo nepodobe i kala, ipak oni svijetli a poimence nepoznati nam umovi, koji stvorili nauku i primjenu njenu, njom uzdigoše iz toga kala ljudstvo na zamjerno visoke stepenice individualne, društvene i državne čistote. Iz sebičnosti brutalna individua uzniže se čovjek u živi organizam vjere i države, kojim vlada višnja sveta volja i pravda, koliko često i lutala ili pak bila sputana i ponižena individualnom voljom onoga čovjeka, koji vlada zemljom. Vlada, ali samo tako, da je i on »sluga« božji, i samo dotle vlada, dok ga drži njegov bog.

A taj bog drži u ruci usud, knjige od usuda, što ih je vrhovni bog borbom svojom s nemanima rasula pobjednički stekao. I zakoni zemaljski potječu od njega. Zato je i država, pa bila i despotska, ipak pravna ustanova. I zato se zakoni zapisuju, pošto ih je odobrilo božanstvo; u ime božanstva kralj ih proglašuje. I samo je onaj čovjek kralj, koga je božanstvo svojom milošću nadarilo žezlom i krunom, što je oboje dotle bilo u dvorovima nebeskih bogova...

Svatko uviđa, da je u takvim mislima osnova svake civilizacije. A u povijesti čovječanstva prva je »luč sinula s Istoka«.
